

ISSN 0130-5247

Український Історичний Журнал

5'2004

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держкомви-
давом України 14.XII.1993 р.

№ 5 (458)

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ, 2004

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

академік НАН України **Валерій СМОЛІЙ**

НАУКОВА РАДА

Винар Любомир (Кент, США), **Ісаєвич Ярослав** (Львів, Україна), **Кальві Лука** (Венеція, Італія), **Когут Зенон** (Едмонтон, Канада), **Курас Іван** (Київ, Україна), **Литвин Володимир** (Київ, Україна), **Поппе Анджей** (Варшава, Польща), **Репринцев Володимир** (Київ, Україна), **Слюсаренко Анатолій** (Київ, Україна), **Сохань Павло** (Київ, Україна), **Степанков Валерій** (Кам'янець-Подільський, Україна), **Толочко Петро** (Київ, Україна), **Тронько Петро** (Київ, Україна), **Флоря Борис** (Москва, Росія)

РЕДКОЛЕГІЯ

Верстюк Владислав, **Віднянський Степан**, **Волковинський Валерій**, **Гайдуков Леонід**, **Гуржій Олександр**, **Даниленко Віктор**, **Данилюк Юрій**, **Дмитрієнко Марія**, **Донік Олександр** (заст. головного редактора), **Кузнецов Віктор** (заст. головного редактора), **Кульчицький Станіслав**, **Кучер Володимир**, **Лисенко Олександр**, **Панчук Май**, **Пиріг Руслан**, **Реєнт Олександр** (заст. головного редактора), **Ричка Володимир** (заст. головного редактора), **Рубльов Олександр** (заст. головного редактора), **Солдатенко Валерій**, **Трошинський Володимир**, **Удод Олександр**

Матеріали у номер готували редактори

С.Г.Архипенко, **В. В. Григор'єв**, **Г.Я.Туранська**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О. М. Донік**, докт. іст. наук **О.П.Реєнт**, докт. іст.наук **В.М.Ричка**,
канд.іст.наук **О.С.Рубльов**

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Технічний редактор – С. Є. Груніна

Коректори – В. В. Григор'єв, Н. Ю. Мельник

Комп'ютерна верстка – С. Є. Груніна

Піди. до друку 27.10.04. Формат 70х108/16.

Папір офс. № 1. Гарн. PetersburgС. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,25

Тираж 1300 прим. Зам. 4-1032.

Надруковано з оригінал-макета, виготовленого у Воєнному видавництві України «Варта»,
01015, Київ-15, вул. Січневого Повстання, 40. Тел./факс: 290-10-62, 290-10-72.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 45 (458), сентябрь-октябрь, 2004.

Национальная академия наук Украины, Институт истории Украины, Институт политических и этнонациональных исследований. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В.А.Смолій. Адрес редакции: 01001, Киев-1, ул. Грушевского, 4. Телефон: 228-52-34, факс: 229-63-62, E-mail: UHG @ history.org.ua

ЗМІСТ

СТАТТІ

Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті	3
Герасименко Н. О. Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський (до 170-річчя від дня народження). (Закінчення)	16
Ясь О. В. Борис Крупницький (до 110-річчя від дня народження) ...	35
Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.)	45
Кузьменко М. М. (Донецьк). Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект	66
Патриляк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України	81

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр.	96
Зайцева З. І. „Записки Наукового товариства ім. Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) (Закінчення)	122

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ресент О. П., Кудряченко А. І. Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко. Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х тт.	135
Палієнко М. Г. Людмила Сакада. „Український історик”: генеза, тематика, постаті	141
Черніков І. Ф., Локшина О. І. О.Ф. Шевченко. Преданья старины глубокой: Учебное пособие для студентов гуманитарных специальностей (англ. яз.)	147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Дем'яненко Б. Л. (Переяслав-Хмельницький). Перша міжнародна школа молодих істориків України і Росії	152
Котляр Ю. В. (Миколаїв). Всеукраїнська наукова конференція „Селянство Півдня України: історія і сучасність”	153
Лев Білас	156

О.Є. Лисенко (Київ)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ*

Стаття присвячена методологічним аспектам дослідження історії Другої світової війни, проблемам термінології, а також історичної пам'яті про події воєнної доби.

"Кожне покоління повинне наново написати свою історію. Нові події набирають ваги і давні події треба розуміти по-новому"

Д.Б.С. Галдейн

Жодна подія ХХ-го, а можливо, й кількох попередніх століть, не може зрівнятися з Другою світовою війною за тими впливами, які вона вчинила на хід історичного поступу. Про це доводиться згадувати щоразу, коли виникає потреба здійснити історичну ретроспективу, чи реконструювати будь-які явища і процеси минулого.

Можна заперечити, мовляв, Перша світова війна мала не менш вражаючі історичні наслідки. Та, напевно, вже так влаштована й функціонує суспільна свідомість, що актуалізує насамперед ті події, які менш віддалені в часі і які своєю глибиною й трагізмом вивисшуються над іншими, набуваючи епохального значення. Певною мірою обумовлено це і тим, що донині живі учасники війни, носії історичної пам'яті про неї – ті, хто воював зі зброєю в руках, навчався, працював, відбудовував країну.

Полотно історичної пам'яті народу України зіткане з мільйонів епізодів, що відклались у спогадах, помережене трагічними і радісними подіями, на які такою багатою виявилася воєнна доба. Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, витворює підвалини його самодостатності й самобутності, а з іншого, – органічно інтегрує його в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію. В цілому ж – це надзвичайно складний, суперечливий, строкатий, багато в чому навіть парадоксальний феномен, який важко осягнути в чорнобілому спектрі й більш-менш однозначно оцінити. Більше того, на індивідуальному рівні можливе зовсім несхоже сприйняття певних подій навіть тими людьми, які перебували в однакових умовах (служили у збройних силах, партизанили, перебували в полоні, на окупованій території чи на примусових роботах у Третьому рейху тощо). Що вже говорити про тих, кого війна розділила ідеологічними та військово-політичними бар'єрами: вони й донині перебувають на "передовій", хоча воюють не зброєю, а словом. І в цьому сенсі Друга світова війна виступає як фактор, що провокує перманентне протистояння і збуджену реакцію значної частини суспільства на будь-які спроби відійти від усталених протягом повоєнних десятиліть уявлень про війну, оцінок і стереотипів, що домінували у так званий доперебудовний період.

Доводиться визнати, що це природний процес для пострадянського українського суспільства, яке продовжує інерцію мислення й світосприйняття попередньої радянської епохи. Те, що більшість громадян України виховувала-

* Стаття започатковує цикл публікацій, присвячених 60-річчю визволення України від гітлерівських загарбників та 60-річчю Перемоги над нацизмом.

ся й отримувала освіту саме в той період, позначається на всіх проявах політичного, соціокультурного, економічного, релігійного життя. Та особливо відчутний цей вплив на морально-психологічному рівні. Посттоталітарний синдром у поєднанні з ембріональною фазою формування нових еліт (стара номенклатурна еліта й інтелігенція значною мірою виявилися розпорошені, неконсолідовані, не мають чітко визначених корпоративних стратегій) виявляється у нездатності суспільства засвоїти і втілити в практику повсякденного життя принципи демократичного громадянського суспільства та правової держави. Відчуженість широких мас населення від реальних важелів влади, дистанціювання останньої від народу, породжують не лише апатію та нігілізм, але й приховане роздратування й негативні емоції, які вириваються назовні у формі гострих дискусій (у тому числі з питань історії війни). Побутова невлаштованість, відсутність соціальних гарантій, фактичне ігнорування багатьох проблем радянських ветеранів, які звикли до певного рівня пошанування, морального й соціального статусу, загострює реакцію на дії влади чи політичних сил, що сповідують інші світоглядні орієнтири й цінності.

У свою чергу, історичної сатисфакції вимагають ті, хто в роки Другої світової війни зі зброєю в руках відстоював право українців на суверенну державність. Прихильники самостійницької ідеї, сучасні носії ідеології українського націоналізму домагаються визнання УПА воюючою стороною та відповідної соціальної атрибуції даного юридичного рішення. Така постановка питання нашоується на жорсткий спротив більшості ветеранів радянських збройних сил, які інкримінують членам ОУН та воякам УПА співпрацю з гітлерівськими окупантами і ставлять їх в один ряд із дивізійниками "Галичини". Полишаючи цю проблему для спеціального розгляду, слід зазначити, що громадянське протистояння, яке базується на спогадах про минулі військові дії, не є специфічно українським явищем. Але в країнах із віковими демократичними традиціями і високим рівнем життя (Франція, Іспанія, Італія та ін.) шлях до порозуміння виявився менш тривалим і болісним.

Важливим чинником формування історичної пам'яті про війну залишається наука. Саме зусилля фахівців воєнної історії дозволяють систематизувати й узагальнити матеріал, подати його в логічній та хронологічній послідовності, дослідити маловідомі й суперечливі її сторінки.

Якщо говорити про наукові підходи, то історія Другої світової війни є надзвичайно складним, багатоплановим об'єктом. У радянські часи партійний ідеологічний апарат виробив пріоритетні напрями вивчення й висвітлення подій воєнної доби і заздалегідь розставив наголоси, знаки оклику й застережні знаки. Одні тематичні ніші, як-от, бойові дії регулярних збройних сил, партизанів та підпільників, зусилля радянського тилу, масовий героїзм і трудова звитяга, злочини окупантів тощо, піднімалися на щит, а на інші, – зокрема втрати Червоної армії, помилки й невдачі радянської військово-політичної верхівки, недоліки в організації радянського Руху Опору, ставлення тоталітарного сталінського режиму до власного народу, репресивно-каральна система, проблему колаборації, міжнаціональні стосунки у той період – було накладено табу. У виключно негативному ключі висвітлювалась історія ОУН та УПА.

Перетворення історичної науки на Попелюшку ідеології на довгі десятиліття практично синонімізувало їх завдання й синхронізувало зусилля. Якось відійшла на другий план та обставина, що ідеологія і наука мають різну методологічну основу, технологічні механізми, призначення й мету. Наука в широкому розумінні систематизує і препарує інформацію, у той час як ідеологія вибірково й спекулятивно її використовує. Для науки однаково важливими є будь-які результати: і позитивний, і негативний, і комбінований. Ідеологія користується лише тим сегментом інформації, який дає суто позитивний, очікуваний, прогнозований результат. Вчені оперують сотнями спе-

цифічних методів дослідження конкретних проблем, ідеологи як головний використовують квазінауковий інструментарій, трансформуючи інформацію згідно із заданою політичною кон'юктурою матриці.

Ідеологія апелює до широких мас і сфокусована на суспільній свідомості як головному об'єкті впливу. Фундаментальна наука зрештою доволі абстрагована, відсторонена від того, яким чином її результати будуть сприйняті тією чи іншою частиною суспільства. Більше того, досягнути здобутки вчених можуть далеко не всі.

Користуючись одним матеріалом – історичним фактом, суспільствознавці намагаються з'ясувати не лише банальні причинно-наслідкові зв'язки, але й досягнути складні, часто ірраціональні вектори людської діяльності, а ідеологи – вибудувати з них привабливі, хоча часто досить хиткі, але легко засвоювані стереотипи й схеми. Окрім спільного інформативного підґрунтя, ідеологію і науку єднає прагнення знайти відповіді на виклики часу, однак і тут вчені йдуть далі, визначаючи альтернативні й оптимальні напрями суспільного поступу, моделюючи орієнтири самоорганізації та функціонування соціуму, здійснюючи пошук шляхів розв'язання складних політичних, військових, економічних, етноконфесійних, морально-психологічних проблем.

Нарешті ідеології витворює міфи, а наука покликана їх спростовувати. У теоретичному розумінні наука перебуває на значно вищому щаблі, ніж ідеологія, що синкретично синтезує й експлуатує окремі наукові положення.

Спеціально зупиняємося на цьому питанні для того, щоб врешті-решт розділити цих "сіамських близнюків" радянської епохи. Принципова необхідність утвердження самодостатності й незалежності історії війни від примхливої долі ідеології диктується необхідністю не лише об'єктивної реконструкції минулого, але й усвідомлення реалій сьогодення та прогнозування перспектив на майбутнє. Аксиоматичне право вченого видавати продукцію, яка не збігається з тією чи іншою ідеологічною доктриною (а часом і державною), має підкріплюватися своєрідним науковим імунітетом. Як громадянин, науковець може мати власні симпатії й антипатії, політичні вподобання й позицію, як вчений – він повинен бути вільний від будь-яких ідейно-політичних зобов'язань. Громадськість відзначає ті чи інші події (в залежності від політичного режиму й пануючої ідеології), науковці – викладають власне бачення їх на підставі застосування дослідницьких методик. Для вчених "круглі дати" – привід не для їх святкування, а можливість підсумувати й критично осмислити власні здобутки, накреслити нові горизонти пошуку. Іншими словами, історики покликані вивчати й ті події, які з тих чи інших причин не святкуються в державі. Лише тоді, коли розуміння цієї простої істини стане повсякденною практикою, зникне безліч непорозумінь, безпідставних звинувачень. Зі свого боку, професійні вчені мають бути послідовно об'єктивними й аполітичними, уникаючи тенденційності та кон'юктурності, аби закріпити за собою таке право.

За радянських часів історія війни була значною мірою мемуаризована, зретушована, а то й відверто сфальсифікована. Протягом кількох повоєнних десятиліть сформувалася жорстка схема-конструкція, відхилення від якої не допускалося. Глорифікована й героїзована історія Великої вітчизняної війни поступово набула деяких рис міфу, який мав "працювати" на згуртування радянських людей довкола Комуністичної партії, їх мобілізацію на нові трудові звершення. Міф мав підкріпити віру в керівництво країни, яка була підірвана передвоєнними репресіями, голодомором, колективізацією, а на початку 40-х років – невдачами в Зимовій війні проти Фінляндії та на німецько-радянському фронті. Перед агітпропом стояло завдання стерти з пам'яті негативний вплив передвоєнних зовнішньополітичних кроків Кремля, методів радянізації Західної України, шоку від поразок Червоної армії та полонення мільйонів червоноармійців у перші місяці німецько-радянської війни.

Переключаючи увагу на злочини нацистів, жорстокий окупаційний режим, збитки, заподіяні агресором, фахівці з обробки масової свідомості приховували справжні причини поразок, затяжного перебігу війни та її наслідків. Назагал виходило, що тільки завдяки мудрому керівництву вождів, Комуністичній партії і перевагам соціалістичного ладу над капіталістичним стала можливою перемога над ворогом. "То ж і виходило, – писав М.В.Коваль, – що в глянцево-лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні Батьківщини"¹.

Аналізуючи природу історичних міфів, Р.Сербин писав, що вони можуть спричинитися як до поліпшення, так і погіршення людського життя. "Добре відомі хижацькі міфи, які оправдували колоніалізм, расистські ідеології, ксенофобію, релігійну та іншу нетерпимість. Але існували також міфи, які були використані в благородних цілях, наприклад, для поширення свободи, рівноправності, соціального та національного визволення, державобудівництва на демократичних засадах тощо. Очевидно, кожен режим чи кожне суспільство творять міфи собі на користь і витримують їх так довго, поки вони їм служать. З такою метою був вироблений советський міф "Великої Вітчизняної війни". Він замінив "Велику Жовтневу революцію" як головний консолідуючий міф советської держави та об'єднуючий культ советського народу, і в цьому він був надзвичайно успішний". Водночас канадський історик наголошує, що хоча "міф "Великої Вітчизняної війни" сьогодні тішиться покровительством української влади і широкою популярністю в українському суспільстві, його корисність для будівництва незалежної демократичної української держави не доведена". Учений звертає увагу на те, що міф "залишає нез'ясованими такі питання, як державний статус України під час Другої світової війни, її тодішнє ставлення до Союзу та інших держав", а "прославляючи советський патріотизм, звеличуючи війну, "визволення" й "перемогу", він "відводікає увагу від головного значення війни для України – великої людської трагедії"². Можна погоджуватися чи сперечатися з даними твердженнями, та важливо одне: радянський міф про війну значною мірою спрямовувався на оптимізацію історичної пам'яті про неї, героїзацію тих, хто виніс на своїх плечах тягар боротьби з наці-фашизмом, увічнення в масовій свідомості невмирущого подвигу полеглих. У морально-психологічному (а ширше – гуманітарному) плані це було цілком виправданим і органічно вписувалося в ідеологічно-виховну доктрину партії. Певною мірою сакралізована пам'ять про війну постійно підживлювалася краєзнавчо-пошуковою роботою слідопитів, військово-патріотичним вихованням в освітніх та позашкільних закладах, широкою постановкою музейної справи (величні меморіальні комплекси поєднувалися з музейними кімнатами й "куточками" бойової слави у багатьох школах, військових частинах, вузах), масовими тиражами літератури, художніми кінофільмами про війну. За цих умов історична наука виконувала суто суфлерські, додаткові функції стосовно офіційної ідеології і була покликана хіба що забезпечувати фактологічним матеріалом і теоретичним обґрунтуванням ті чи інші доктринальні положення, в загальних рисах окреслені в партійних документах і настановах. Це перетворювало на рудимент іманентну властивість історичної науки – пошук нових джерел, їх класифікацію й інтерпретацію, генерування нових концептуальних підходів і методик дослідження, формування альтернативних наукових шкіл.

Ситуацію ускладнювали обмежений доступ до архівних джерел та їх використання в наукових працях. У другій половині **90-х років** на якийсь час багато перепон на шляху введення архівних документів до наукового обігу було знято, однак невдовзі стався відкат назад, і сьогодні значні масиви архівних справ колишніх радянських спецслужб (КДБ, МВС), Міністерства

закордонних справ перебувають лише у службовому користуванні. Терміни розсекречення їхніх фондів, хоча й обумовлені нормативними документами (до речі, широкому загалу науковців ці юридичні акти не відомі), не дотримуються, а сам процес не є прозорим. До того ж, у російських та вітчизняних архівних установах отримати матеріали, доступ до яких обмежений, українським дослідникам значно важче, ніж зарубіжним: окрім іншого, діють жорсткі закони ринку ...

У безпосередньому зв'язку з вищевикладеним слід сприймати надзвичайно малу кількість збірників документів і джерелознавчих праць з історії Другої світової війни. Культура археографічної обробки і публікацій тематичних документальних блоків, як це не прикро констатувати, залишається на вкрай низькому рівні. Навіть ті документальні видання, які вряди-годи з'являються в Україні, хибують слабким довідковим апаратом, тенденційним добором матеріалів, відсутністю належного джерелознавчого аналізу. Виняток становлять хіба-що спільне видання українських і польських архівістів "Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб", "Літопис УПА. Нова серія", "Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб"³. Осібно слід відзначити масштабний пошуково-видавничий проект "Книга Пам'яті України". Багаторічні зусилля сотень учених слідопитів, ентузіастів увінчалися виходом понад 250 томів, у яких по кожній області наведено стислі біографічні дані тих, хто загинув у роки війни. Віддаючи належне керівникам проекту і пошуковцям, все ж необхідно зауважити: справу можна буде вважати завершеною лише тоді, коли будуть зафіксовані імена й обставини загибелі всіх наших співвітчизників, які полягли у той період. Не можна споруджувати некрополі за політичним принципом.

Симптоматичний інтелектуальний вакуум доводиться констатувати, коли мова заходить про загальнотеоретичні й методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни. Не викликає сумніву, що такий стан речей є спадщиною радянських часів (повної уніфікації, згідно з марксистсько-ленінською методологією, відсутності альтернативних наукових шкіл, санкцій проти сміливців, які наважувалися на "крок вліво чи вправо"), результатом тривалого ізоляціонізму радянської історіографії, хронічного браку контактів із зарубіжними вченими, недоступності їхніх праць. Деякі з цих факторів діють і понині, що перетворює дану дослідницьку нішу в Україні на периферійну, неповноцінну. Методологічна база навіть вузькоспеціальних праць – здебільшого еkleктична, невиразна. Основна маса продукції вітчизняних істориків виконана на примітивному конкретно-історичному, фактологічному рівні.

Тим часом світова історична наука нестримно рухається вперед, апробуючи новітні дослідницькі технології. Вчені активно обговорюють різні методологічні підходи й конкретні методики для розв'язання тих чи інших завдань. У ході полеміки довкола монографії Б.Миронова "Соціальна історія Росії періоду імперії", що розгорнулася на сторінках журналу "Отечественная история", один з її учасників висловив таку думку: "За великим рахунком розходження навіть у другорядних питаннях зумовлюються різними теоретичними орієнтаціями людей. Якщо керівна ідея В.П.Булдакова полягає в тому, що "в історії все визначається не так званими об'єктивними факторами, а людськими уявленнями, які часто йдуть врозріз із ними", а згідно з моїми переконаннями, важливі історичні події не стільки робляться, скільки відбуваються, то природно, що нам важко прийти до консенсусу. Якщо все є непередбачуваним, випадковим, то пошуки закономірності даремні, прагнення знайти логіку подій – найвне, цифри лукаві, твердження про нормальність історичного процесу дратують, емоційно-інтуїтивний, художній підхід здається більш результативним, ніж порівняльно-історичний чи структуралістський. Навпаки, якщо події відбуваються, то придатний науковий, позитивістський

підхід до їх вивчення й відповідно пошук закономірностей і логіки в історичних подіях"⁴.

Якщо вести мову про методологічне кредо історика війни, на перше місце висувається проблема інтерпретації емпіричного матеріалу. Коли йдеться про творчий метод історика війни, засадничою аксіомою тут, очевидно, залишається те, що жодна методика не є універсальною і не вичерпує всієї багатовимірності й складності історичного явища. Спроба надати такого статусу одній з них доволі вразлива.

Для прикладу, характеризуючи історіографію українсько-польських стосунків у період Другої світової війни, А.Заярнюк відстежує дихотомію інтенціоналізм – функціоналізм. До інтенціоналістів зараховуються польські історики, які "вбачають першопричину Волинських подій у націоналістичній ідеології та текстах ідеологів українського інтегрального націоналізму, написаних у міжвоєнний період". Функціоналістами вважаються українські вчені, "схильні пояснювати Волинські події ескалацією напруги в стосунках між двома народами, а також втручанням третіх сил – Німеччини чи Радянського Союзу". Відразу зазначимо, що національний критерій для такого поділу не видається вдалим. Та навіть за всієї умовності він дозволяє показати дві найбільші групи фахівців, які по-різному трактують вказані процеси. А.Заярнюк вважає, що в історіографії українсько-польських взаємин, як і в історіографії Голокосту, "ні інтенціоналізм, ні функціоналізм не змогли адекватно підійти до проблеми простих виконавців", причому "найбільшою проблемою обох підходів було причинно-наслідкове розуміння подій". Вважаючи таку методологію малопродуктивною, дослідник звертає увагу на "особистий досвід, мотиви й дії виконавців як окремих осіб".

Спираючись на праці К.Бравнінга, Д. Гольдхагена, О.Бартова, Д.Пойкерта, Т.Мейсона, Є.Баумана, Д.Воллера та інших, А.Заярнюк доходить висновку, що ключем до розуміння геноцидальних механізмів є "комплексна мобілізація, втілення ідеї через практику як структуру, так і окремих людей", а тому завдання дослідників полягає саме "у поясненні конкретної практики, пошуку закономірностей у розстановці конкретних значень, у поясненні механізму ставання виконавцями"⁵.

Як бачимо, йдеться про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики, хоча, на наш погляд, і він не дає повного, об'ємного розуміння феномена масового винищення цивільної людності, а моделює лише певний зріз.

Відкидаючи причинно-наслідкові зв'язки як засіб пояснення й інтерпретації геноциду, вважаючи, що "занадто вже неісторична соціальна психологія" також мало що дасть сама по собі, історики цього напрямку висувають на передній план дослідження національних, соціальних, релігійних, політичних ідентичностей, особистого й групового досвіду і практик.

Та попри всю незвичність, презентаційність і свіжість (для української історіографії), такі стартові позиції й окремі параметри інтерпретації видаються неспроможними пояснити всю багатоманітну й різномірну гаму зв'язків, стосунків, синтезу воель, які спонукали учасників історичних подій до певних кроків. При ближчому розгляді дослідницькі технології такого ґатунку неминуче скочуються чи піднімаються до пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Детермінація того чи іншого явища (факту, процесу) є не лише визначенням їх зумовленості певними факторами, а водночас і обмежує їх коло найбільш сутнісними і впливовими. Тому відмова від оперування причинно-наслідковими зв'язками сприймається, в кращому випадку, як спроба експерименту, а в гіршому – як дещо штучне відособлення у нібито самодостатній дослідницький вектор. Втім, саме на подібних концептуальних підходах акумулюється інтелектуальний потенціал для прориву в нові

дослідницькі сфери і можливість нетрадиційного погляду на, здавалося б, достатньо опрацьовані істориками теми.

Критики, які скептично оцінюють новітні напрями в історіографії, закидають їх adeptам руйнування цілісної історичної картини, її фрагментаризацію, роздроблення на незв'язані осколки. А. Гуревич з цього приводу зазначає: "Коли зображення історичного процесу підміняється описом розрізних аспектів ментальностей, взятих ізольовано від аналізу соціальних структур та їх динаміки, то у таких побоювань є підстави. Та якщо ці соціально-психологічні аспекти історії включені у всеохоплюючу соціокультурну систему і не розглядаються як незалежні від неї, самодостатні феномени, то в них слід вбачати компоненти історично конкретної тотальності. В такому випадку наявний не "розвал історії", а пошук нових підходів до історичного синтезу; синтез якраз і є та перспектива, якої прагне наука"⁶.

В останні десятиліття в зарубіжній історіографії Другої світової війни провідні позиції посіла наративна методологія. Один з провідних adeptів даного напрямку Л.Стоун подає таку дефініцію: "Наратив означає організацію матеріалу в порядку хронологічної поступовості, що утворює єдину зв'язану розповідь, хоча і з другими планами"⁷. За визначенням Л.Гріффіна, наратив – "...зображення, опис соціального феномена, розповідь, що розгортається в часі, послідовна, упорядкована, з відкритим фіналом, доповнена відповідними обставинами й умовами"⁸. Наратив у широкому розумінні є одночасно методом і центральною характеристикою об'єкта дослідження, включаючи культурний та інтерпретаційний, сфокусований на понятті ідентичності аспект.

Радянські історики війни вивчали її переважно на макрорівні. Масштабні бойові дії, переміщення продуктивних сил і трудових ресурсів, відбудовна епопея, партизанський рух, окупаційний режим, збитки, заподіяні війною, – все це розглядалося на базі мета-наративів за допомогою глобальних концепцій. На периферії дослідницького інтересу залишалися "малі життєві світи", доля певних категорій населення й окремої людини (виняток становлять біографічні наративи вождів, полководців та окремих героїв). Низька ефективність макроісторичних підходів для пояснення глибинних механізмів і тенденцій, які діяли в суспільстві, а також послаблення ідентифікації людей з "більш великими спільнотами, чи то є нація, чи держава, великі партії, профспілки чи прогресистські рухи" (Х.Майер) спричинили підвищення інтересу до мікроісторії не лише у специфічному соціальному й політичному досвіді сучасності, а й віддаленого минулого⁹.

Історичний наратив характеризується насамперед концентрацією на мікропроцесах, орієнтацією на подію, темпоральністю, лінійною залежністю зображуваних явищ і процесів. Якщо класична наука оперує закономірностями, які лежать поза межами суб'єктивного сприйняття, то військова антропологія, соціальна історія, історія повсякденності спрямовані на реконструкцію ролі особи, на індивідуальному досвіді й практиці. Основними векторами фундаментальної переорієнтації став перехід від структурних побудов до взаємозв'язків, від точних схем до життєвих ситуацій, від колективних норм до індивідуальних стратегій¹⁰. Нове розуміння війни відштовхується не від однієї центральної ідеї (що йде від влади, вождя, партії), а від багатьох раціональностей, стратегій, втілюваних спільнотами, соціальними групами, родинами, індивідуумами. Використовуючи напрацювання інтерактивних моделей та етнометодології, мікроісторія оперує ними в інший спосіб, ніж традиційна історична наука. В основі кожної мікроісторії перебуває конкретна ситуація з усіма зв'язками й діалектичними суперечностями, які її формують.

За спостереженням Ж.Дюбі, ідеї позитивізму швидше лягли в основу аналізу суспільних установ та інституцій, ніж політичної історії чи історії мистецтва, де роль унікального і неповторного важко проігнорувати. Окрім усього іншого, зростання впливу наративу в сучасних історичних і соціаль-

них дисциплінах свідчить також про визнання й розуміння гуманітарного змісту й характеру історії як науки та мови як її інструменту ¹¹.

Актуальність наративу для вітчизняних істориків Другої світової війни визначається кількома чинниками. По-перше, зовнішні вияви війни (великі переміщення військ та економічні й міграційні процеси, доленосні дипломатичні акції тощо) так і залишаються загальним тлом, на якому важко вирізнити глибинні мотиви прийняття рішень, технологію їх впровадження в життя, вертикальну субординацію владних структур та їх взаємодію, моделі поведінки окремих груп населення, міні-соціумів (родин, тимчасових соціальних груп), їх рольові функції і т. ін. По-друге, вимогою часу є пошук альтернативних джерел, оскільки офіційні архівні документи в багатьох випадках мало можуть допомогти в дослідженні мікропроцесів. Йдеться про необхідність більш інтенсивного використання методик усної історії, адже кількість респондентів неухильно скорочується, і через 5-10 років це не оцінене джерело інформації просто фізично зникне.

Соціальна сфера війни попри значну кількість праць, в яких розглядаються ті чи інші проблеми цього спектру, в цілому залишається неопрацьованою. Евакуаційна епопея, міграційні процеси, соціальні заходи держави, збитки, яких зазнала соціальна сфера, є лише верхівкою айсберга, по-суті – макрорівнем, який дає тільки загальне уявлення про соціальні зрушення й перипетії. Натомість соціальна історія має кілька інших рівнів (поверхів), кожен з яких вимагає певного типу джерел та способу їх інтерпретації, особливого добору інструментарію. Одним з етапів має стати вироблення й апробація соціокультурного тезаурусу, його широке застосування в історико-соціальних працях. Цей напрям володіє надзвичайно великим евристичним потенціалом і дозволяє забезпечити таку візію історії Другої світової війни, яка пов'язана не лише з новим емпіричним матеріалом, а насамперед із теоретичними напрацюваннями на базі сучасних методик.

Перспективним напрямом сучасної історіографії є військова антропология – практично неосвоєна вітчизняними дослідниками ніша.

Визначаючи завдання "антропологічної орієнтованої історії", А. Гуревич наголошує, що вона повинна не замінити собою інші напрями історичного дослідження, але створити новий і більш ємний контекст, в якому розглядається минуле. "Історична антропология орієнтована на дослідження картин світу, знакових систем та основоположних форм людської поведінки, здебільшого прихованих і не сформульованих чітко. Вона виходить з розуміння того, що будь-яка історична пам'ятка втілює в собі мову культури часу свого створення, а тому потребує розшифрування, проникнення в потаємні пласти свідомості як її автора, так і її середовища". Виходячи з цього, А. Гуревич вважає найпершим завданням історика знову і знову проникати в мову (в семіотичному її розумінні) людей досліджуваної епохи. Водночас він не має права уникати іншого завдання: піддавати аналізу й перегляду власну систему понять.

Російський учений висловлює аргументи на користь розробки спеціальної історичної теорії пізнання, що, на відміну від історіософських підходів, не претендуватиме на універсальну схему. Іншими словами, йдеться не про якусь систему, що звоні накладається на розмаїття історичного матеріалу, а про процедури трактування, які продукуються безпосередньо в процесі самого дослідження з урахуванням специфіки джерел і прийомів їх аналізу ¹².

Сучасна методологічна криза у тому сегменті вітчизняної історичної науки, який досліджує військову проблематику, виявляється в неструктурованості, "засміченості" ідеологічними нашаруваннями понятійного апарату. Ситуацію, що склалася нині, можна охарактеризувати як своєрідну "війну дефініцій". Дотепер в українській історіографії побутують терміни, які народилися й функціонували у формі тогочасних специфічних соціокультурних і

політичних паролів. Ці вербально-сміслові терміни здебільшого перетворювалися на ідеологеми і вживались у первісному значенні навіть після того, як тоталітарний режим, що їх породив, відійшов у минуле. Вони виразно і плакатно артикулювали ідеологічні положення більшовицької партії й слугували маркерами найбільш принципових і актуальних для влади теоретичних конструкцій, на яких трималася комуністична доктрина.

Аналізуючи взаємозв'язок словесних символів і реалій, які за ними стоять, відомий російський соціолог П.Сорокін писав: "Оскільки слова стали ідентифікуватися зі значеннями й цінностями, які вони означають, докази з приводу написання чи вимовляння слова можуть набути надзвичайної важливості. Наприклад, в історії російської церкви протиріччя, які виникли з приводу написання слова "Ісус", призвели до серйозного розколу на "ніконіанців" і "старовірів"... Простого називання абстракції часто достатньо для того, щоб перетворити її в об'єктивну реальність із цінністю, набагато переважаючою її власну внутрішню важливість"¹³.

Саме так сталося з багатьма поняттями, які ввійшли до лексики радянських людей у 30 – 40-ві роки XX ст. Терміни "буржуазна і соціалістична інтелігенція", "колективізація", "індустріалізація", "культурна революція", "соціалістичний реалізм", "ворог народу" напередодні війни були доповнені новими: "фашисти", "морально-політична єдність радянського народу", "непорухливий союз робітників, селян і трудової інтелігенції", "всенародна війна в тилу ворога" та ін. Металогіка цих термінів, їх семантико-лінгвістичні форми в одних випадках містили негативні конотації, а в інших – стверджувально-позитивні. Та лише зрідка вони більш-менш точно віддзеркалювали означені явища і процеси. До таких слід віднести дефініцію "японський мілітаризм" (на думку Сато Такаакі та багатьох інших японських істориків, характер суспільно-політичних процесів у Японії 30–40-х років XX ст. давав підстави вважати їх мілітаризованими)¹⁴.

Переважна більшість неологізмів і понять, які з'явилися за воєнної доби, вже задумувались як ідеологеми. Одна з найбільш вдалих знахідок, про яку йшлося вище, – "Велика Вітчизняна війна" – поступово переросла рамки ідеологеми і перетворилася на міфологему з величезним позитивно-креативним мобілізаційним потенціалом.

До певного часу "спрацьовували" й деякі інші "винаходи" ідеологічного апарату. Так, вислів "возз'єднання західноукраїнських земель із УРСР" утримував позитивний контекст (цей акт соборизації України по-сталінськи на якийсь час збентежив навіть оунівських теоретиків) доти, поки радянізація краю, що супроводжувалася репресіями, примусовим залученням селян до колгоспів, антиуніатськими акціями тощо, не розкрила очі тим, хто вірив у щирість намірів Кремля і соціалістичні "переваги" системи, яка панувала в Радянському Союзі.

Інша ідеологема – "всенародна боротьба в тилу ворога" – швидше видавала бажане за дійсне, оскільки ті понад 90 тисяч офіційно визнаних "народних месників", які дійсно брали участь в антинацистському русі Опору, у зіставленні з 40-мільйонним населенням республіки, що повністю була окупована, не підкріплюють дане визначення.

Жодної критики не витримує міфологема про "морально-політичну єдність радянського народу". Не підлягає сумніву, що більшість тих, хто перебував за межами окупаційної зони, підтримували військові зусилля свого уряду, виявляли здатність до самопожертви, героїзму, ратну і трудову звитягу. Однак відомо про опозиційні настрої не лише в середовищі інтелігенції (як тієї, що залишилася на зайнятих гітлерівцями територіях, так і вивезеної у східні райони країни), а й інших верств населення. А як оцінювати масову колаборацію військових і цивільного населення (сотні тисяч наших співвітчизників воювали у збройних формуваннях на боці ворога, близько

200 тис. перебували в допоміжній поліції, виконували адміністративно-управлінські функції)?

Якось непомітною залишається невідповідність термінів "народне господарство", "народногосподарський план". Фактична відчуженість працюючих від засобів виробництва і на селі, і в місті вже за визначенням робить ці поняття схоластичними й надуманими. Якщо ж називати радянську господарську систему "народною" лише з тієї причини, що її приводять у рух багатомільйонні маси простих трударів, то такою ж мірою це означення підходить до "капіталістичної" економіки.

І зовсім абсурдною виявилася похідна від "українського буржуазного націоналізму" – "українсько-німецькі буржуазні націоналісти". По-перше, уже сам націоналізм як ідеологія й політичний напрям – не може бути прерогативою буржуазії. Саме буржуазії більш властивий інтернаціоналізм, наднаціональні, а отже, ліберальні цінності. Навіть при поверховому погляді стає очевидним, що значну частину соціальної бази українського націоналізму і в довоєнний період, і в роки війни становила інтелігенція. По-друге, несумісність нацистських планів і стратегічної мети ОУН, повне й послідовне несприйняття Берліном українського націоналізму як загрозової, а тому ворожої гітлерівцям ідеології і практики робить це поєднання абсурдним. Зрозуміло, що творці словосполучення в такий спосіб намагалися насамперед закріпити у свідомості людей негативний образ українських націоналістів як колаборантів і "ворогів народу".

Перекодування наведених та інших ідеологем у сучасну метамову має орієнтуватися на досягнення автентичності термінології. Однією статтею тут не обійтися. Необхідна широка дискусія на шпальтах наукової періодики, а для початку хоча б науковий методологічний семінар чи "круглий стіл". До речі, у вересні 2003 р. у Седліце (Польща) науковці, які займаються військовою історією, присвятили цілий робочий день конференції дебатам із приводу адекватності відповідної термінології.

Для кращого розуміння технології функціонування цих понять паралельно слід спрямувати зусилля на поглиблене вивчення феномену ідеології. Перші кроки зроблені лише в напрямі вивчення ідеології українського націоналізму. Але в період 1939 – 1945 рр. на території України зіткнулися радянсько-комуністична, українська націоналістична, польська націоналістична та нацистська ідеології. З'ясування параметрів і характеристик домінуючої ідеології, механізмів функціонування "державної" і "політичної" ідеології, основні форми їх прояву, взаємозапозичення та впливи, особливості діяльності ідеологічного апарату, рівень її ефективності, – ці й інші аспекти проблеми вимагають цілеспрямованих зусиль дослідників історії Другої світової війни.

У зарубіжній історіографії існують вагомі методологічні напрацювання, які дозволяють з оптимізмом очікувати їх застосування в даному тематично-хронологічному регістрі.

Так, прихильники структуралістського підходу, який поєднує методи соціології, семіотики, літературознавства, структурної антропології, розглядають ідеологію як загальну і неревлексивну повсякденну практику, багато в чому пов'язану з міфом. На думку Р.Барта, який аналізує культурний та сучасний міфи, завдання останнього полягає в перетворенні історичної інтенції в природу того, що відбувається, у вічне. У цьому полягає його схожість із буржуазною ідеологією. Однак існує і "лівий міф". Р.Барт трактує сталінський міф як "природу" щодо соціалізму¹⁵.

Впровадження завдяки модерністам до наукового обігу понять "міфологія", "політичний міф" сигналізує про те, що дослідники намагаються з'ясувати вплив ідеологічного апарату держави на суспільство, соціальні структури шляхом дослідження моделей соціальної поведінки та їх глибинних основ.

Завдяки цьому міфологія сприяє виявленню сутнісних, внутрішніх мотивів людських вчинків.

Відкидаючи структуралістську концепцію, постмодерністи стверджують, що ідеологія операціонабельна у розмові, образі тесту, тобто функціонує не шляхом створення того чи іншого стану свідомості, а за допомогою дискурсу. Мова ж утворює проміжний зв'язок між культурними силами економіки й суб'єктивно обумовленою поведінкою індивідів¹⁶. К.Шлегель висловив тезу про те, що всі ідеології є, по суті, виразом дефіцитів, які існують у суспільстві. Радянська ідеологія, що імплантувала у свідомість людей переконання в перевагах над Заходом, непереможності Червоної армії, побутового аскетизму, бездумної віри в непогрішність вождів, якраз і стали виявом ухиляння влади (чи її неспроможності) від розв'язання нагальних проблем у країні¹⁷.

Більшість сучасних істориків далекого зарубіжжя відштовхується від визнання емансипації ідеології від класу чи соціальної структури, відмови від ідеології як сукупності "ідей, що містяться в людських головах", і прийняття положення про те, що ідеологія охоплює різні сфери: від наукового знання до релігії, побутових уявлень і повсякденної практики. На сьогодні найбільш полемічним залишається питання про роль суб'єкта у творенні та функціонуванні ідеології¹⁸.

Помітних успіхів у дослідженні ідеології радянського суспільства досягли російські вчені. А.Ахієзер розглянув феномен більшовицької ідеології в рамках цивілізаційної парадигми. Особливість російської цивілізації, на його думку, полягає в наявності розколу, патологічному стані суспільства, що характеризується гострими застійними суперечностями між культурою та соціальними відносинами. За таких умов більшовицька ідеологія відіграла роль насамперед інтегруючого чинника¹⁹. Як вияв комуністичної цивілізації розглядає більшовицьку ідеологію Є.Рашковський. При цьому він наголошує, що в Радянському Союзі офіційна картина світу була надзвичайно міфологізованою в руслі християнського неоязичництва. Стрижневою ідеологічною конструкцією більшовицької ідеології стала містично оформлена доктрина влади, яка підкріплювалася матеріалістичною діалектикою. Узагальнюючи результати своїх пошуків, учений дійшов висновку, що більшовицька система ґрунтувалася на архаїчному духовному субстраті й спрямовувалася на модернізацію з пріоритетом ідей національно-державної могутності та глобальних амбіцій. Такий зміст ідеології визначався накладанням традиційних ментальних передумов на незрілі форми індустріально-урбаністичних процесів²⁰.

Використовуючи методологію модернізму, І.Чудінова називає міфи засобом впливу на масову свідомість, який використовується для завоювання, легітимації та збереження влади. В основі політичних міфів перебувають "усвідомлені та культивовані політиками політичні очікування і надії, задоволені масовою свідомістю". Одна з головних причин стійкості міфів – в їх органічності для людської свідомості як способу психологічної адаптації в соціальному середовищі. За цими рисами політичний міф має схожі цілі та вияви з ідеологією²¹.

Інший підхід до вивчення ідеології, пов'язаний з трактуванням її як дискурсу, з'явився на початку 90-х років. Так, А.Іванов розглядає ідеологію через її складові – ідеологічний міф і словесний фетиш, проводить паралелі між тоталітарною свідомістю і розумом як філософською категорією. Одна з особливостей тоталітарного способу мислення – подвійний спосіб міркувань – полягає в тому, що виживання індивіда диктує йому необхідність прийняття і соціальної дійсності, й ідеологічних міфів²². Мову-ідеологію як засіб розбудови влади і створення знакової матриці інтерпретує І. Велєв. Використовуючи дану мовну символіку, народ приймає відповідний політичний режим. Вказуючи на дві тенденції – впровадження "езотеричної мови професійних

марксистів" та рух знизу "консенсусу звичайної мови пролетаріату" – дослідник відзначає, що в СРСР склалася стійка суперечність між науковим і побутовим значенням мови²³. С.Чугров на основі постмодерністської методології простежив особливості радянської ідеології, шляхи проникнення ідеологом до свідомості людей, які жили у різні періоди радянської історії²⁴.

А.Панарін, базуючись на новій концепції, – політичній філософії – трактує ідеологію як інструмент підпорядкування масової свідомості, що широко використовується тоталітаризмом. Основний парадокс тоталітаризму (екзальтоване сприйняття "структурними низами" насильства і репресивної профілактики) він пов'язує з революційно-есхатологічною містикою "кінця світу" й "перевертання статусів". У більшовицькій ідеології (тоталітарній за своєю сутністю і спрямованістю) переплітаються елементи релігійної й архаїчної свідомості, а також елементи механічного раціоналізму²⁵.

Як бачимо, історики, політологи, філософи, соціологи активно розробляють проблематику, у фокусі якої знаходиться ідеологія. Це не випадково. Стосовно періоду Другої світової війни це має особливе значення, оскільки, по-перше, ідеологія відігравала надзвичайно велику роль у мобілізації окремих верств і політично заангажованих груп населення; по-друге, ідеологічне "обрамлення" й оформлення історії війни є тим чинником, який перешкоджає наближенню до адекватного розуміння тієї доби.

Неструктурованість методологічних підходів, еkleктичний набір міждисциплінарних методик, відсутність чітко визначеної дослідницької позиції, що спостерігаються у працях із проблем Другої світової війни, спричиняє підміну понять, плутанину і надумані суперечки. Для прикладу, візьмімо популярну для багатьох вітчизняних істориків тезу про "ціну перемоги". З погляду загальнолюдських цінностей будь-яка війна – зло. Із позиції справедливості зло обов'язково має бути покаране. І в цьому розумінні перемога над агресором переростає межі юридичних норм, репарацій, територіальних надбань тощо, сприймається як апогей історичної сатисфакції, підіймається до того рівня, який дозволяє людству з оптимізмом дивитися в майбутнє. Коли б цього не було, цілі суспільства і народи втрачали б волю та внутрішню наснагу до боротьби за свою свободу і незалежність, відчуття історичної перспективи.

Однак, коли розглядати питання під таким кутом зору, втрачає сенс з'ясування ціни перемоги. Ці розмови виникають лише після завершення збройного конфлікту. А коли війни тривають, важко знайти полководця, який би стримував себе розрахунками можливих втрат, якими доведеться оплатити перемогу. Тому фраза з відомої пісні "Мы за ценой не постоим" сприймається не як поетична гіпербола, а як ілюстрація реального алгоритму прийняття рішень у ході ведення бойових дій.

Якщо ж підійти до цієї проблеми із позицій військової науки, то вступають у свої права такі критерії, як стратегічна і тактична доцільність, рівень підготовки рядового й командного складу, матеріально-технічне забезпечення діючої армії, наявність мережі комунікацій і зв'язку, мобілізаційні та конверсійні можливості економіки, людський потенціал, нарешті, природно-кліматичні умови театру військового протистояння. Оперуючи понятійним апаратом даної групи, дослідник отримує відповідні результати, які будуть відрізнятися від одержаних внаслідок застосування іншого інструментарію – соціального, морально-психологічного, антропологічного, правничого тощо.

Перемоги, як і поразки, – це юридично оформлені результати війни (військово-політичні, дипломатичні, рішення й угоди, територіальні, надбання і втрати, репарації, судові процеси над військовими злочинцями, колаборантами, дезертирами). Аналіз нормативно-правових актів (як міждержавних, так і внутрішньодержавних) дає уявлення про законодавчо закріплені прояви війни. Однак він неспроможний розкрити глибинний вплив війни на всі сфери життя суспільства.

Із гуманітарної точки зору, як це не парадоксально, у війні немає переможців. У цьому переконують глибинні виміри і наслідки збройних зіткнень. Війни спричиняють смерть мільйонів людей, негативно впливають на економіку й соціокультурну сферу обох ворогуючих сторін, супроводжуються руйнуванням не лише об'єктів військово-промислового комплексу, а й архітектурних, історико-культурних пам'яток, житлового і комунального фонду. Величезне напруження фінансової системи, звичайно, значно погіршує матеріально-побутове становище населення, а нерідко призводить до катастрофічних розмірів зубожіння, голоду, вимушених міграцій і інших явищ. Та найбільш трагічними і пролонгованими в часі негативними наслідками війни є морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати близьких і рідних чи їх каліцтва, терору з боку агресора-окупанта, репресалій своєї влади, інших катаклізмів. Травматичний і посттравматичний синдроми, як і все, що їм передувало на рівні сприйняття війни пересічним її учасником, є найменш вивченими сегментами даного періоду нашого минулого. Дослідження цієї проблематики також вимагає спеціальних концептуальних підходів і своєрідної методики, починаючи з формування комплексу джерел, теоретичних напрацювань до інтерпретації емпіричного матеріалу.

Навіть не претендуючи на повноту аналізу методологічного забезпечення вітчизняних досліджень з історії Другої світової війни, слід констатувати кризову симптоматику і наявність цілої низки невирішених питань, без яких неможливий якісний рух вперед.

Одним із свідчень такого становища є відсутність наукових (а не громадсько-політичних) дискусій на сторінках фахових видань. Доводиться визнати й досить низьку культуру наукової критики і рецензування праць з історії цього періоду, що, безумовно, знижує ефект зворотного впливу на їх авторів, рівень їх відповідальності за свій інтелектуальний продукт.

Насамкінець необхідно зазначити, що очікувані якісні методологічні зрушення слід сприймати як явище елітарного порядку. Необхідною умовою для цього є формування наукових шкіл (у тому числі й периферійних), підготовка плеяди позбавлених "родового зв'язку" з радянською системою, критично мислячих та ерудованих фахівців, нагромадження "критичної маси" знань (у тому числі й освоєння історіографічних і теоретичних напрацювань зарубіжних колег). Не останню роль відіграють і матеріальні та суспільні стимули наукової діяльності, підвищення її престижності й соціального статусу науковців.

Директивними засобами такі завдання не вирішуються. Але держава має пройти свою частину шляху, а науковці – свою. Без усвідомлення вагомості своєї праці, її високого громадсько-політичного рейтингу, зацікавленості суспільства в її результатах, необхідності реагувати на виклики часу, зрештою, потреби реалізувати власний науковий потенціал просування вперед неможливе.

¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., 1999. – С. 66.

² Сербин Роман. "Велика вітчизняна війна": советський міт в українських шатах // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 64.

³ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб: Т.1. Польське підпілля 1939-1941. – Львів; Коломия; Стрий; Золочів; Варшава; Київ, 1998. – 1039 с.; Т.2. Переселення поляків та українців 1944 – 1946. – Варшава; Київ, 2000. – 1040 с.; Літопис УПА. Нова серія. Т.1. Видання Головного Командування УПА. – Київ; Торонто, 1995. – 481 с. та ін.; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. Науково-документальне видання. – К.; Львів, 2003. – 588 с.

⁴ Отечествонная история. – 2000. – №6. – С.109.

⁵ Заярюк Андрій. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волині і Холмщина 1938 – 1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 261 – 289.

⁶ Гуревич А.Я. Двоякая ответственность историка // Новая и новейшая история. – 1997. – №5. – С.79.

- ⁷ Цит. за: Kizer E. The Revival of Narrative in Historical Sociology // Politics and Society. – Vol. 24. – 1996. – № 3.
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Цит. за: Медик Х. Микроистория // THESIS: Теория и история социальных и политических институтов и систем. – М., 1994. – № 4.
- ¹⁰ Chartier R. History between Narrative and Knowledge // Western Humanities Review. – Vol. 49. – 1995. – № 4.
- ¹¹ Див.: Дюби Ж. Выступление в Институте всеобщей истории в 1989 г. // Одиссей. – М., 1989.
- ¹² Гуревич А.Я. Двоякая ответственность историка // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С. 78, 79.
- ¹³ Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С.216.
- ¹⁴ Такааки Сато. Новые тенденции в освещении истории участия Японии во второй мировой войне // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 33 – 35.
- ¹⁵ Барт М. Мифологии. – М., 1996. – С. 270, 274.
- ¹⁶ Готтдинер М. Идеология: функционализм и социальная теория // РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Серия 11. Социология. – 1996. – № 3. – С. 4.
- ¹⁷ Политическая культура (Методологический очерк) // РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература. – Серия 4. Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 15, 16.
- ¹⁸ Аберкромби Н., Хилл С., Тернес Б.С. Социологический словарь. – Казань, 1997. – С. 50.
- ¹⁹ Див.: Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). Т.1. От прошлого к будущему. – Новосибирск, 1997; Його ж. Идеология – предмет науки, наука – предмет идеологии // Общественные науки и современность. – 1991. – № 1. – С. 83–89.
- ²⁰ Рашковский Е.Б. Опыт тотальной модернизации России (1917–1991) в свете социологии развития // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 4. – С. 105–118.
- ²¹ Чуднова И.М. Политические мифы // Социально-политический журнал. – 1996. – № 6. – С. 218–223.
- ²² Иванов А.В. Мифы и метаморфозы тоталитарного рассудка // Вестник МГУ. – Серия 7. Философия. – 1991. – № 3. – С. 26–37.
- ²³ Велев И. "Неоленинизм" или "постленинизм"? // Полис. – 1991. – № 3. – С. 93–94.
- ²⁴ Чугров С.В. Идеологические стереотипы: наследие советской эпохи // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 5. – С. 54–56; Його ж. Россия и Запад: метаморфозы взаимовосприятия. – М., 1993. – С. 24.
- ²⁵ Панарин А.С. Сентиментальность тоталитаризма и жестокосердие демократии // Вестник АН СССР. – 1990. – № 11. – С. 56–68.

The article is dedicated to the methodological aspects of researching the World War II history, problems of terminology as well as the historical recollection of the war time events.

Н.О.Герасименко (Київ)

ПОДВИЖНИК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ О.М.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ (До 170-річчя від дня народження) *

У статті на значному документальному матеріалі досліджується життєвий шлях, наукова та громадська діяльність видатного вченого О. М. Лазаревського та його внесок в історичну науку.

За життя Олександр Матвійович зібрав значну колекцію рукописів і книг, яку у вересні 1901 р. подарував Київському університету. Його бібліотека налічувала 1032 примірники. До неї увійшли книги та періодичні видання переважно російською, українською та польською мовами. Незначну кількість становили книги на французькій, німецькій мовах та поодинокі видання латинською, чеською й англійською мовами. Хронологічні рамки ко-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. – 2004. – № 4.

лекції широкі: від XII ст. до смерті вченого (1902 р.), а "Киевскую старину" його родичі доукомплектували до самого кінця видання (1906 р.). Серед видань зустрічаються рідкісні стародруки кінця XVII – початку XVIII ст.⁸⁶

У 1927 р. колекція книг О. М. Лазаревського разом з бібліотекою колишнього університету св. Володимира за постановою народного комісара освіти УСРР від 2 серпня 1926 р. передана до Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: далі – НБУВ), де зберігається як меморіальне зібрання⁸⁷. Збірка рукописів, яку зібрав Олександр Матвійович протягом усього життя, та його сімейний архів знаходяться на зберіганні в Інституті рукопису бібліотеки і входять до фонду №1. Збірка налічує близько 20 тис. справ, які за хронологічними межами охоплюють XVII – XIX ст. Відповідно до прийнятого у вітчизняному джерелознавстві поділу джерел, у рукописній спадщині вченого представлено документальні, наративні й епістолярні джерела⁸⁸.

Серед документальних джерел збірки – публічно-правові, приватноправові, церковні акти, статистичні матеріали, іконографічні джерела, фамільні акти, особисті документи вченого та його родини. Документальні матеріали представлені в оригіналах і копіях.

Значну групу джерел у збірці О. Лазаревського становить епістолярна спадщина, в якій представлено листування з офіційними та приватними особами. Серед дописувачів представники відомих українських родин: Аполіїв, Безбородьків, Скоропадських, Фридрикевичів, Єсимонтовських, Ханенків та ін. Частину листів учений об'єднав у збірки за тематичним або хронологічним принципами⁸⁹.

Третю групу джерел становлять наративні. Серед них особливу увагу привертає "Хроніка Матвія Стрийковського" у перекладі на українську мову⁹⁰. За даними В. Ульяновського та Н. Яковенко, які першими описали рукопис, він є "першим і єдиним відомим на сьогодні українським перекладом "Хроніки" ⁹¹.

Отже, рукописна спадщина вченого має велику наукову цінність і потребує глибокого, системного дослідження.

Недостатньо вивчена й опублікована спадщина О. Лазаревського, яка налічує більше 400 наукових праць. Його плідна наукова діяльність розпочалась у 60-х рр. XIX ст., коли в європейській історіографії остаточно утвердився позитивізм, як суспільна філософія науковців. Він характеризується суворим документалізмом, критичним осмисленням історичних фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження. Найбільшого поширення серед цих методів набули статистичний і порівняльно-історичний.

З поширенням позитивізму в українській історіографії зросла увага до вивчення соціально-економічних проблем, досліджувалися питання допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, які з часом стали самостійними галузями історичної науки. Значного розвитку набули генеалогія, яка допомагала козацькій старшині здобути дворянські права, джерелознавство та археографія, що давали можливість українській еліті зберегти джерела її історії, а також бібліографія, яка описувала історичні праці. Розвиток цих дисциплін сприяв подальшому вдосконаленню історичного дослідження.

О. Лазаревський розумів значення цих дисциплін для розвитку української історичної науки. Він був знайомий з їх станом в інших країнах. У бібліотеці Олександра Матвійовича знаходилися праці іноземних учених з генеалогії, дипломатики, геральдики, бібліографії тощо. Остання набула значного розвитку в Російській імперії. У 90-х рр. XVIII ст. у Росії з'являються перші праці з історичної бібліографії, а з другої половини XIX ст. почалося систематичне історичне бібліографування⁹².

Навчаючись у Петербурзькій гімназії, О. Лазаревський мав змогу ознайомитися з бібліографічними показниками, які виходили в Росії. Так, у 1813–1821 рр. у Петербурзі було видано багатотомний показник російських

праць, автором якого був В. С. Сопиков⁹³. Відсутність покажчиків праць українських авторів змусила Олександра Матвійовича підготувати й у 1853 р. видати перший в Україні бібліографічний покажчик⁹⁴, заклавши основи української історичної бібліографії.

У покажчик увійшло понад 275 книг і статей, виданих у першій половині XIX ст. За структурою він поділявся на два розділи: історія та географія і на тематичні підрозділи: загальні питання, опис церков, монастирів, старожитності, топографія, статистика, етнографія тощо. В анотаціях О. Лазаревський дав оцінки окремим працям⁹⁵.

Покажчик автор надіслав на рецензію відомому історико-археографу О. М. Бодянському. Схваливши його в цілому, вчений порадив Олександру Матвійовичу не висловлювати у бібліографічних працях власних оцінок. Він зазначав, що завдання укладача дати список літератури, в якій дослідник мав розібратися сам. Крім того, О. Бодянський радив Олександру Матвійовичу у подальшій роботі розміщувати статті у покажчику за хронологічним принципом⁹⁶.

У наступні роки О. Лазаревський продовжував роботу над підготовкою історичної бібліографії України. Він почав готувати рецензії на опубліковані книги і статті з історії України. 3 грудня 1855 р. учений повідомляв редактору "Черниговских губернских ведомостей" О. В. Шишацькому-Іллічу, що підготував "разбор" праці М. Судієнка "Материалы для отечественной истории". 21 лютого 1856 р. у листі до цього ж редактора він дякував за опубліковану рецензію і повідомляв про свій намір "постоянно сообщать и другия... по мере появления в свет книг и журнальных статей, относящихся к истории или географии Малороссийского края и преимущественно Черниговской губернии". Олександр Матвійович також просив редактора в кінці року об'єднати всі його статті "в одну книжку с общим заглавием: "Украинская литературная летопись за 1856 г." ⁹⁷. Метою таких оглядів було ознайомлення читачів з новими виданнями з історії України.

В 1856 р. вийшло два, а в 1857 р. один том "Украинской литературной летописи". У них вміщено рецензії на праці М. Костомарова, М. Максимовича, А. Чужбинського, В. Аскоченського, Г. Милорадовича, П. Куліша, М. Маркевича та ін.⁹⁸.

У 1858 р. О. Лазаревський видав більш повний покажчик праць з історії України "Указатель источников для изучения Малороссийского края". Він присвятив його О. Бодянському. У листі до О. Шишацького-Ілліча від 14 січня 1858 р. Олександр Матвійович повідомляв, що покажчик має вийти у світ у лютому того ж року і просив дати оголошення у "Черниговских губернских ведомостях" про місце продажу і ціну (75 коп.)⁹⁹.

У покажчику було вміщено понад 550 книг і статей за 1622–1857 рр. Автор врахував недоліки попереднього видання, розмістивши книги і статті у хронологічному порядку. В ньому зустрічаються анотації, проте лише до видань, заголовки яких не повністю розкривають їх зміст¹⁰⁰.

Видання схвально зустріла наукова громадськість. У листі до Олександра Матвійовича від 8 червня 1858 р. О. Бодянський дякував за надісланий примірник "Указателя" і зазначав, що "давно в нем настояла нужда, давно следовало бы за него взяться кому ни ест из малороссиян"¹⁰¹.

У виданні були деякі хиби. Він не мав допоміжних покажчиків та списку скорочень, що ускладнювало його використання. Проте завдяки значній кількості праць, представлених у ньому, він і сьогодні не втратив свого наукового значення як довідкове видання про літературу й опубліковані джерела з історії України.

На Лівобережній Україні до початку 80-х рр. XIX ст. бібліографічні огляди праць з історії України не видавалися¹⁰². Тому покажчик О. Лазаревського відіграв значну роль в ознайомленні з історичною літературою багатьох

поколінь діячів науки. Підготовлений на досить високому науковому рівні, він став вагомим внеском у розвиток української історичної бібліографії.

Значну увагу Олександр Матвійович приділив дослідженням у галузі археографії та джерелознавства. У середині XIX ст. джерела до історії України перебували у занедбаному стані. Так, архівні фонди установ Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст., фонди ліквідованих у 1786 р. українських монастирів, генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.), інші історико-статистичні матеріали та джерела з історії України за указом Сенату від 28 грудня 1781 р. і розпорядженням генерал-губернатора Лівобережної України (Малоросії) П. О. Рум'янцева у серпні 1786 р. були передані на зберігання до Чернігова ¹⁰³.

Приїхавши у вересні 1861 р. на службу до Чернігова, О. Лазаревський приступив до пошуку архівів. Архів Малоросійської колегії він знайшов у нижньому поверсі "будинку Мазепи". Він являв собою купи потрухлих в'язок, які розсипалися від першої спроби перегорнути аркуш. Архів Генеральної військової канцелярії Олександр Матвійович розшукав у 1862 р. у приватному будинку, в непристосованому приміщенні з вибитими шибками, де документи потерпали від снігу і дощу. Тому для вченого одним з найважливіших завдань став пошук, збереження та публікація архівних джерел, введення їх до наукового обігу. На Лівобережній Україні не було наукових установ, які б займалися публікацією джерел. Тому історик, оцінивши джерело, прагнув звернути на нього увагу вчених, знайти зацікавлених у справі публікації джерела та у подальшому пошуку історичних пам'яток ¹⁰⁴.

О. Лазаревський намагався поставити архівні фонди та комплекси джерел в умови, сприятливі для їх зберігання й наукової розробки, прагнув зробити їх доступними як для науковців, так і для широких кіл громадськості. З цією метою Олександр Матвійович виступав у місцевій пресі, брав активну участь в організації спеціальних архівних установ, які б мобілізували українських діячів на збирання, впорядкування, розробку та публікацію архівних матеріалів ¹⁰⁵.

Методи і технічні способи видання історичних документів у другій половині XIX ст. були різноманітні. Спроби російських і українських археографів створити єдині правила видання документів і складання науково-довідкового апарату не увінчалися успіхом. Однак у процесі видання документів була напрацьована методика, яку використовував і О. Лазаревський та вдосконалював її під час підготовки документів до видання ¹⁰⁶.

Вчений опублікував значну кількість документальних джерел і матеріалів. Публікацію джерел він розпочав з публічних, приватноправових актів та джерел статистичного характеру. В 1862–1865 рр. вийшли "Украинские юридические акты XVII в.", у 1862 р. – статистичні відомості про українські народні школи, які свідчили про значний рівень освіти на Лівобережній Україні у XVIII ст., тобто в часи існування автономної Української держави та погіршення стану освіти після її ліквідації у XIX ст. ¹⁰⁷.

Вагомий внесок О. Лазаревського у дослідження однієї з найважливіших пам'яток історії України – генерального опису Лівобережної України, який був проведений у 1765–1769 рр. з ініціативи генерал-губернатора Лівобережної України та президента Малоросійської колегії П. О. Рум'янцева.

О. Лазаревський був першовідкривачем опису. В 1866 р. учений опублікував "Обозрение Румянцевской описи" по Чернігівському, а у 1873 р. – по Київському та Ніжинському полках ¹⁰⁸. У передмові до "Обозрения" він визначив мету, завдання й практичну реалізацію опису, провів науково-критичний аналіз і дав йому оцінку.

На той час було виявлено не всі матеріали опису. Вченому були відомі документи шести з десяти полків, в яких проводився опис. Відомості про знахідки документів опису по інших полках почали з'являтися у друкова-

них органах у 80-х рр. ХІХ ст. Тому ґрунтовної оцінки джерела під час публікації "Обозрений" у 60-х – 70-х рр. О.Лазаревський дати не міг¹⁰⁹. Проте він добре розумів значення опису для вивчення історії Лівобережної України і вжив низку заходів, щоб його документи, за рішенням царського уряду, не були передані до російських архівів. Він двічі, 20 квітня і 3 травня 1892 р., звертався до графа Г. Милорадовича за сприянням у справі передання архіву генерального опису до Київського університету¹¹⁰. Але його клопотання не мали успіху: архів опису на початку 1890 р., за розпорядженням чернігівського губернатора А. Анастасієва, було передано до бібліотеки Російської академії наук¹¹¹. Лише наступним поколінням українських істориків вдалося повернути його в Україну і нині більша частина архіву зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф.57).

Діяльність генерал-губернатора Малоросії П. О. Рум'янцева і надалі привертала увагу О. Лазаревського. Вчений збирав матеріали про нього протягом всього життя і, не маючи часу підготувати ґрунтовне дослідження, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. Так, у листі до Г. Милорадовича за 1887 р. він зазначав: "...Когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною материалы, на обработку которых времени нет и не будет"¹¹².

Проте Олександр Матвійович знайшов час і в 1896 р., на відзначення століття з дня смерті П. Рум'янцева, опублікував статтю про його діяльність у Лівобережній Україні. Значну увагу він присвятив проведенню з ініціативи генерал-губернатора Малоросії генерального опису Лівобережної України. Олександр Матвійович детально проаналізував мету опису, визначивши її як "перепись всего податного населения" для встановлення його майнового стану. Практична цінність опису, на думку вченого, полягала у тому, що він став довідковим матеріалом для тих, хто шукав "вольности"¹¹³.

На відміну від попередніх праць, у статті про П.Рум'янцева О.Лазаревський не зазначив, що метою опису було ознайомлення генерал-губернатора Малоросії з економічним становищем Лівобережної України. Під час роботи над матеріалами опису вчений не знайшов випадків звертання до нього з цією метою, а лише за довідками "об искании козачества", тому змінив думку щодо цього питання. Пошук Олександром Матвійовичем залежності між завданнями опису і сферою суспільного життя, де він мав бути застосований, не дали очевидних результатів через незавершеність останнього у зв'язку з російсько-турецькою війною, що почалася у 1768 р., часткову втрату його через погані умови зберігання у Малоросійській колегії та розпорошеність опису і передачу його частинами у 1783 р. з утворенням намісництва у їхні архіви, де про нього забули¹¹⁴.

Отже, О. Лазаревський не вважав свої висновки щодо мети, завдань і оцінок генерального опису незаперечними і сам змінював їх, коли не знаходив їх підтвердження у подальших дослідженнях.

У 1867–1868 рр. учений опублікував "Описание Черниговского наместничества" – комплексне джерело до історії Лівобережної України. Автором опису намісництва, проведеного у 1781 р., був Д. Пашенко¹¹⁵. Опис друкувався частинами у "Черниговских губернских ведомостях", редактори яких не мали досвіду публікації такого роду документів. Це призвело до ряду помилок: помилок, перекозчень у тексті тощо.

У 1892 р. О.М.Лазаревський видав "Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка" – частину комплексного джерела історико-статистичного характеру. У передмові до видання вчений визначив значення джерела, основні особливості й специфіку опису. Документи "следствия" друкувалися спочатку у "Черниговских губернских ведомостях", а потім у тому ж році вони вийшли окремим виданням. Основним недоліком у ньому була відсутність додатків, необхідних при публікації такого виду документів¹¹⁶.

Прорахунки попереднього видання Олександр Матвійович врахував під час видання іншого джерела історико-статистичного характеру – "Переписних книг 1666 р.", опублікованих у 1899 р. Документи вчений отримав у користування за допомогою начальника Московського архіву Міністерства юстиції Д. Я. Самоковсова, якому був дуже вдячний. У 1899 р. він їх опублікував. У післямові О. Лазаревський зазначив причини та хід проведення перепису на Лівобережній Україні, вказував на значення переписних книг як цінного джерела для її економічної історії, які проте залишаються маловідомими¹¹⁷.

О. Лазаревський довів, що вперше "Переписні книги" були опубліковані у скороченому вигляді М. Костомаровим у праці "Руїна" та визначив недоліки попередньої публікації. Він подав опис зовнішнього вигляду документів і вказав на порядок та особливості їх публікації. Вчений зазначив, що серед опублікованих документів перепису чотирьох полків – Прилуцького, Лубенського, Миргородського та Полтавського – найкраще зберігся перепис Прилуцького полку. У виданні вміщено географічний покажчик¹¹⁸.

О. М. Лазаревський назвав недоліки джерела, в якому подавалися відомості лише про селянство та міщанство. Козацтво залишилося поза переписом, тому визначити кількість населення за ним неможливо. Проте для аналізу економічного становища селян і міщан переписні книги, на його думку, "матеріал первостепенной важности"¹¹⁹.

У післямові вчений розкрив як мету перепису "фискальные цели" і показав ставлення до цього українського населення. Одні селяни та міщани, як зазначив О. Лазаревський, почали масово переписуватись у козаки, інші – категорично відмовлялися платити зазначені податки. Тому, на його думку, "фискальная попытка московского правительства" на Лівобережній Україні "не удалась"¹²⁰.

Отже, О. М. Лазаревський одним з перших здійснив аналіз і дав оцінку "Переписним книгам 1666 р." – джерелу, яке відрізнялося від інших високим ступенем вірогідності. Він привернув до нього увагу наукової громадськості, визначивши необхідність подальшого пошуку переписних книг та їх публікації, що було здійснено наступними поколіннями дослідників¹²¹.

Серед археографічних видань ученого значне місце займають публікації фамільних архівів. У 1882 р. він описав Сулимівський архів, який його тодішній власник А. А. Войцехович дозволив оглянути¹²². О. Лазаревський зазначив, що в Україні від пожеж, мишей і сирості вже загинула значна кількість фамільних архівів. Тому важливо, що один з них, який належав відомому козацькому роду Сулим, уцілів і знаходився у родовому селі Сулимівці Переяславського повіту¹²³.

Олександр Матвійович дослідив історію формування архіву та його структуру. Він виділив три важливі групи документів: поземельні акти, насамперед гетьманські універсали та купчі записи; уривки із судових справ про суперечки за маєтності як між Сулимами, так і з сусідами; приватне листування, яке, на думку вченого, являє "наибольший исторический интерес", оскільки показує "старую жизнь такою, какою она была в действительности". Ще однією групою документів архіву були матеріали трьох родин, пов'язаних із Сулимами родинними зв'язками. Це фамільні архіви Єсимонтовських, Скоруп та Войцеховичів.

У додатку до опису Сулимівського архіву вчений опублікував документи¹²⁴. У 1884 р. власник архіву видав його власним коштом за редакцією О. М. Лазаревського. У збірці налічувалося 183 документи¹²⁵.

Того ж року В. Антонович опублікував рецензію на збірку документів Сулимівського архіву¹²⁶. Рецензент визначив склад архіву, значна частина якого (109 документів) була сімейним архівом Сулим, які займали значні посади у козацькому війську і мали широкі сімейні зв'язки. Архів Скоруп і Войцеховичів значно менший за обсягом (63 і 11 документів), але у

ньому є дані для побутової історії Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст.¹²⁷.

Рецензент відзначив вдалий підбір документів для видання, оскільки О. М. Лазаревський "известный многочисленными трудами по истории Малороссии, по всей справедливости должен быть признан лучшим знатоком малороссийской истории и древностей XVII – XVIII столетий". В. Антонович зазначив також, що видавець не обмежився матеріалами Сулимівського архіву, а поповнив збірку документами з власної колекції та маловідомих археографічних видань. Як на позитивний факт рецензент вказав на те, що у передмові Олександр Матвійович опублікував генеалогію та біографії осіб трьох родів і проілюстрував видання фамільними портретами з колекції Войцеховичів. У рецензії проаналізовано також зміст опублікованих документів¹²⁸.

Отже, видання О. М. Лазаревським Сулимівського архіву одразу ж здобуло визнання й високу оцінку.

В 1883 р. Олександр Матвійович описав Галаганівський фамільний архів¹²⁹. В опису він зазначив його місце зберігання: с. Сокиринці, поблизу м. Прилук, де проживав і помер Г. П. Галаган. З дозволу власника маєтку, нащадка Галагана, вчений оглянув архів, документи якого знаходилися "в таком порядке, которого нам не приводилось встречать при осмотре других домашних архивов"¹³⁰.

В архіві зберігалися також документи родини Дараганів, з якими Галагани мали родинні зв'язки. За своїм складом документи архіву були представлені насамперед актовими матеріалами. Листування, що, на думку Олександра Матвійовича, "так хорошо рисует бытовую сторону жизни наших предков", у ньому майже відсутнє¹³¹.

Вчений не обмежився описом архіву Галаганів – Дараганів. У передмові до опису він подав історію роду Галаганів, а у додатках надрукував найважливіші, на його погляд, документи архіву і серед них універсал гетьмана К. Розумовського бунчуковому товаришу Єфиму Дарагану від 27 листопада 1751 р.¹³².

Опис Галаганівського фамільного архіву О. Лазаревський завершив коментарем до гетьманського універсалу. В ньому йшлося про призначення генерального бунчужного Оболонського та бунчукового товариша Є. Дарагана представниками гетьмана на "елекції" (обранні) архімандрита Києво-Печерської лаври¹³³.

У коментарі вчений, як правило скупий на висновки й узагальнення, висловив свій погляд на виборчу систему, яка існувала в Українській козацькій державі у другій половині XVII – XVIII ст. Він зазначав, що "выборное начало лежало в основе всего общественного, военного, гражданского и церковного строя Малороссии". Воно давало суспільству "живую связь между церковью и обществом", оскільки духовництво брало участь у справах суспільних, а цивільні — у церковних. "На этом, — писав Олександр Матвійович, — держалась нравственная связь между церковью и обществом, влияние духовенства на общество, сочувствие последнего делам и нуждам церкви и особый высший настрой общества"¹³⁴.

О. Лазаревський не ідеалізував виборчу систему. "Выборы, — писав він, — не спасают общество от злоупотреблений, ошибок, погрешностей", проте "они дают лучших людей, одушевляют избираемых, привлекают к ним и их последующей деятельности внимание избирателей..., возвышают их и самые учреждения". Свої висновки вчений підтвердив конкретними фактами з історії Києво-Печерської лаври. "История помнит", — зазначав він, — про обраних печерських архімандритів Никифора Тура, Єлисея Плетенецького та Зосиму Валкевича... "и не помнит ни одного из так названных после 1786 г. священно архимандритов"¹³⁵.

Отже, на думку вченого, незважаючи на певні вади, демократична система Української козацької держави з її виборним началом була потужною основою єдності церкви і суспільства та впливу духівництва на суспільні настрої. Виборча система в суспільстві і церкві породжувала визначних діячів, яких пам'ятає українська історія. У коментарі О. Лазаревський показав переваги цієї системи, що існувала в Лівобережній Україні (Малоросії) до інкорпорації її території в кінці XVIII ст. до складу Російської імперії.

В 1890 р. за редакцією вченого було опубліковано збірку матеріалів фамільних архівів під назвою "Мотижинський архів", як доповнення до Сулимівського архіву. У збірці налічувалося 93 документи, серед яких переважали акти на право землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, про взаємовідносини між різними станами українського суспільства й інші документи переважно із соціально-економічної історії України другої половини XVII – XVIII ст. Документи були видані коштом Андрія й Олександра Савицьких, родичів Сулим, які володіли частиною їх маєтків. В одному з них, м. Мотижині Київського повіту, і зберігався виданий О. Лазаревським архів ¹³⁶.

Отже, він не тільки знайшов і підготував до видання Мотижинський архів, а й умовив його власників надати кошти на його видання.

Видана збірка матеріалів не пройшла повз увагу вчених. У рецензії на неї, опублікованій у "Киевской старине" у 1890 р., автор зазначав, що збірка видана "с тою аккуратностью, какою мы всегда встречаем в изданиях А. М. Лазаревского" та "соответствующими примечаниями". Як позитивний факт рецензент вважав публікацію додатків до видання: доповненого й виправленого на основі нововиявлених джерел родоводу Сулим, а також географічного й іменного покажчиків. У той же час він вважав невиправданим застосований ученим поділ документів збірки на сімейні та сторонні і відсутність хронологічного покажчика ¹³⁷.

У 1898 р. за редакцією О. Лазаревського опубліковано збірку документів "Любецкий архив графа Милорадовича", яка попередньо друкувалась як додаток до журналу "Киевская старина". У збірку ввійшли 196 документів. Це документи родини Чарнишів (1710–1799 рр.); матеріали щодо одруження І. С. Лашкевича з А. П. Милорадович та їхнє листування (1798–1801 рр.); листування П. С. Милорадовича із сином Григорієм і листи до нього Трошинського, Тутолміної та П. В. Завадського (1789–1800 рр.); актові матеріали (1637–1708 рр.) ¹³⁸.

У передмові до видання Олександр Матвійович описав стан збереженості архіву, його структуру, навів родоводи Чарнишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У збірці вміщено портрети А. С. Полуботок, Г. П. Милорадовича та його дружини – О.П. Милорадович ¹³⁹.

Документи збірки видані мовою, наближеною до оригіналу. Переважна їх більшість має заголовок, в якому зазначено різновид документа, короткий зміст, адресата, адресанта та дату в такій послідовності: рік, місяць, число, якщо вона вміщена в кінці документа. Коли ж дата у документі зазначена на початку, датування у заголовку опущено. Легенди у документах майже відсутні, лише іноді зазначено "с подлинника", "с копии" ¹⁴⁰. Відсутність у легендах контрольно-довідкових даних: місцезнаходження документа, номеру опису, справи, аркуша можна пояснити тим, що документи, які зберігались у приватних архівах, не були зашифровані. Відсутні також посилання на літературу, де документи публікувалися раніше.

Отже, при виданні документів фамільних архівів О. Лазаревський вміщував обширні передмови або післямови, в яких зазначав історію виникнення архіву, його структуру, склад документів, принципи відбору їх до публікації, родоводи їх власників і родичів. При виданні документів учений користувався тогочасними правилами публікації, прагнув передати їх мовою оригіналу, дати

методами іконографії, він встановив, що портрет М. Залізняка, вміщений у "Киевлянина", насправді був портретом полтавського селянина ¹⁴⁹.

Надані "Жалуваною грамотою" 1785 р. українській козацькій старшині права на дворянство призвели до становлення генеалогії як науки в Україні. Значний внесок у її розвиток зробив О. Лазаревський. У 1868 р. він опублікував "Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии" ¹⁵⁰. До них увійшли документальні дані про родини Бакуринських, Бутовичів, Бобирів, Богушів, Бороздн, Борецьких, Бугайвських та Валькевичів. Відсутність у розпорядженні вченого архівів цих родин призвела до публікації випадкового матеріалу, без будь-якої системи та авторських коментарів ¹⁵¹.

Тому Олександр Матвійович відмовився від генеалогічних розвідок і почав друкувати матеріали до історії українського суспільства XVII – XVIII ст. У 1875 р. він розпочав публікацію нарисів під загальною назвою "Очерки малороссийских фамилий" ¹⁵². Як відзначав автор у коментарях, основним його завданням було не складання родовідної книги, а збирання матеріалів до історії місцевого суспільства XVII – XVIII ст.

Розвідки друкувались у 1875–1876 рр. у журналі "Русский архив". За два роки вчений опублікував нариси про сімнадцять найбільш відомих родин козацької старшини. У 1877 р. у нього виникли непорозуміння з головним редактором і він припинив друкувати статті у журналі ¹⁵³.

З 1880 р. нариси про історію родів української козацької старшини та їхні взаємовідносини з підданими селянами й козаками він продовжив друкувати під назвою "Люди старой Малороссии". Перша розвідка про родину Скоропадських вийшла в "Историческом вестнике", інші (22) – у журналі "Киевская старина". Серія нарисів О. Лазаревського про козацьку старшину: "Очерки малороссийских фамилий" та "Люди старой Малороссии" мала схожу структуру. На початку нарису автор вміщував родовідну таблицю, потім, згідно з наявними джерелами, викладав історію роду і робив відповідні висновки ¹⁵⁴.

Публікація нарисів викликала негативну реакцію серед деяких нащадків козацької старшини. У листі до Г. Милорадовича від 26 жовтня 1890 р. О. Лазаревський повідомляв, що "покойный Галаганъ пять лет не говорил со мною за сведения о его предке". Пізніше Галаган сам почав розмову з Олександром Матвійовичем і відверто заявив, що "фактов противного представить не может". А "без фактов, – як зазначав учений у згаданому листі, – могу лишь пожимать плечами" ¹⁵⁵.

Незадоволення опублікованими О. Лазаревським матеріалами з історії родин козацької старшини була також патріотично налаштована молодь через висвітлення, на її думку, історії України в односторонньому світлі. На захист ученого виступив відомий історик Д. Багалій, який наголосив, що в одnobічному освітленні старшини винуватий не О. Лазаревський, а той матеріал, з якого він черпав свої історичні відомості ¹⁵⁶.

Наукові праці Олександра Матвійовича, присвячені історії родів козацької старшини, піддавалися критиці за одnobічність і в наступні роки. Так, відомий історик О. Оглоблин вважав, що О. Лазаревський "не був безпристрасним літописцем". Визнаючи його людиною "щиро демократичних поглядів", Оглоблин проте зазначав, що дослідник "пристрасно не любив старого українського панства", яке вийшло з народної маси, але будувало "свою фортуна на поті і крові українського селянства". Він закидав Лазаревському, що судові й адміністративні акти, якими він користувався, зображували "не кращих людей і не добрі їх діла". Тому Лазаревський не помітив тих, хто "власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності" ¹⁵⁷.

Закидав Оглоблин вченому і те, що він у своїх нарисах не подав історію роду Туманських, бо "надто вже не вкладалися вони в прокрустове ложе йо-

го сурового осуду старого лівобережного панства" ¹⁵⁸. Однак у цьому з Оглоблиним важко погодитись, як з деякими попередніми висновками, оскільки О. Лазаревський не мав достатньо матеріалів про них. Про це він повідомляв у листі до Г. Милорадовича, відправленого у грудні 1881 р.: "О Туманских сообществах, что Вам известно. У меня есть, но уж очень короткие сведения" ¹⁵⁹.

Критичні оцінки опублікованих О. Лазаревським нарисів про козацьку старшину висловлюють і сучасні дослідники. Так, С. Білокінь зазначає, що причина критичного ставлення вченого до козацької старшини полягає у походженні Лазаревських "від простих козаків Лазоренків, що безуспішно прагнули увійти до кола імперської аристократії". На його думку, "із цих заходів не виходило нічого, аж поки дворянства службою доскочив батько вченого, Матвій". Оскільки предків О. Лазаревського "так довго не визнавали, так обходили", це призвело до затяжного конфлікту вченого "із сучасною йому аристократією" ¹⁶⁰.

В дійсності ж рід Лазаревських отримав дворянство, як і більшість родів козацької старшини, майже одразу після видання у 1785 р. Катериною II "Жалуваної грамоти дворянству". Це сталося, як видно з попереднього викладу, 10 жовтня 1786 р. У зв'язку із запровадженими царським урядом у 90-х рр. XVIII ст. обмеженнями, їх дворянство не було затверджено Сенатом. Вдруге дворянство їх рід отримав 20 травня 1836 р. Таким чином, у О. Лазаревського не було підстав бути ображеним.

Головною ж причиною відсутності у публікаціях Лазаревського добрих справ козацької старшини була структура їх фамільних архівів. У ній переважали насамперед актові матеріали, при майже повній відсутності документів про політичну, адміністративну діяльність членів родин та побутову історію. Про це Лазаревський писав у "Передмові" до видання архіву Галаганів ¹⁶¹.

Про бажання О. Лазаревського знайти позитивний матеріал про діяльність козацької старшини свідчить його лист, відправлений у 1879 р. Г. Милорадовичу. У ньому йшлося про підготовку Олександром Матвійовичем нарисів про предків Г. Милорадовича – Михайла та Гаврила – і висловлювалося прохання "частними матеріалами", яких не було у вченого, "сгладить суворість" його фактів. Причиною цього, на думку вченого, було те, що "общественная деятельность" Михайла і Гаврила Милорадовичів відбувалася у ті часи, "когда царило право сильного", тому і нарис про них "выходит довольно суров" ¹⁶².

У цьому ж листі він зазначав, що "был бы очень рад, если бы потомки моих героев дополняли мои очерки сведениями из семейных архивов, которые, за редкими исключениями, остаются для меня неизвестными". Така проблема стояла і перед іншими дослідниками історії Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст. Так, М. Костомаров у листі до О. Лазаревського від 23 вересня 1877 р. скаржився "на недостаток" джерел до побутової історії цього періоду. Працюючи у московських архівах, він не знаходив достовірних відомостей "из духовной жизни и ея развития" українського суспільства за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, частіше "лож умышленная". Тому просив вченого повідомити йому деякі дані з особистого життя І. Мазепи ¹⁶³.

Отже, О. Лазаревський прагнув до об'єктивного висвітлення діяльності козацької старшини на основі наявних документальних джерел. Він не вважав ці дані остаточними: вони повинні доповнюватися дослідниками чи нащадками родів козацької старшини, новими документальними матеріалами, що дають можливість більш об'єктивно оцінити діяльність козацької старшини.

Окрім нарисів про старшинські роди, вчений опублікував декілька праць біографічного характеру про окремих їх представників ¹⁶⁴. Серед них значне місце посідає праця О. Лазаревського про чернігівського полковника та наказного гетьмана Павла Полуботка. Ідея написання цієї праці виникла в Олександрі Матвійовича, очевидно, після ознайомлення із статтею М. Костомарова

"Павло Полуботок", опублікованою в 1876 р. у журналі "Русская старина", автор якої показав Полуботка як народного героя. На основі значної кількості документальних джерел, які були вперше введені до наукового обігу, О.Лазаревський охарактеризував П. Полуботка як людину, що відстоювала в боротьбі з царем свої власні інтереси й інтереси козацької старшини¹⁶⁵.

Вагомим внеском у дослідження історії формування дворянства в Україні є стаття вченого, підготовлена у вигляді рецензії на історичні праці Д. П.Міллера¹⁶⁶. У рецензії проаналізовано історіографію проблеми та процес перетворення козацької старшини у дворянство. Рецензент показав, що, посівши владне становище і маючи високу освіту, старшина виділилася із загальної маси, а набувши маєтностей, захотіла повернути собі незабуте в Україні з часів Речі Посполитої шляхетство або дворянство, що і сталося в кінці XVIII ст., за "Жалуваною грамотою дворянству" (1785 р.)¹⁶⁷.

О. Лазаревський визначив у рецензії два періоди у діяльності в Україні дворянських депутатських зібрань. У першому депутати діяли самостійно, керуючись "Жалуваною грамотою" дворянству, у другому, коли їх діяльність була поставлена у залежність від герольдії та Сенату Російської імперії. Діяльність останньої викликала незадоволення старшини, викладеної у численних петиціях, розгляд яких продовжувався до 1835 р., коли вийшов закон, який встановлював правила визнання дворянства за нащадками козацької старшини¹⁶⁸.

Таким чином, вагомим є внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток генеалогії. Він виявив і опублікував значну кількість документів до історії родів козацької старшини Лівобережної України, де наводив їх родоводи. Вчений започаткував критичний підхід до родовідних легенд. У своїх працях він показав також процес перетворення козацької старшини у дворянство. Його дослідження відіграли визначну роль у становленні генеалогії як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни.

О. Лазаревський започаткував також вивчення в Україні процесу розвитку історичної науки, тобто української історіографії. Цьому питанню мала бути присвячена серія статей під загальною назвою "Прежние изыскатели малорусской старины"¹⁶⁹. Дослідження історичної науки в Україні він розпочав із Самійла Величка, автора історичного твору, написаного на початку XVIII ст. Учений встановив причини, які спонукали С.Величка взятися за написання історії Малоросії (Лівобережної України), головною з яких було бажання автора твору "дать тогдашнему читателю возможность ознакомиться с историею родины"¹⁷⁰.

Наступним значним періодом у розвитку української історіографії, на думку Олександра Матвійовича, стала друга половина XVIII ст., коли "с сокращением автономной жизни старой Малороссии", розпочався перехід "к общегражданским формам государства". У зв'язку з цим виникла потреба в історичній праці, автор якої міг порівняти минулий устрій з новим. Така праця була підготовлена "наскоро" одним з найбільш освічених українців Г. Полетикою. Вона з'явилася, за даними О. Лазаревського, "около 1770 г." під назвою "Історія русів"¹⁷¹.

Визнаючи неповноту й однобічність своєї праці, Г. Полетика почав збирати матеріали для продовження дослідження, а також писати статті і вголосувати промови для появи у суспільстві інтересу до історії України та її нових дослідників. І вони з'явилися. Одні з них, більш освічені, почали писати науково-літературні праці, інші збирали документальні матеріали з історії України. О. Лазаревський зазначив їх поіменно: А. Чапа, Ф. Туманський, Я. Маркович, М. Антоновський, В. Полетика, В. Ломиковський, Д. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, О. Мартос, А. та М. Марковичі. Їм учений мав присвятити серію нарисів. Але підготував лише про двох з них: Я.М.Марковича та О.І.Мартоса¹⁷².

Нарис про Я. М. Марковича (1776–1804) Олександр Матвійович розповів з розповіді про його діда Я. А. Марковича, автора щоденника. Головну ж увагу О. Лазаревський зосередив на праці Я. М. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях", надруковану в 1798 р., подав її зміст й проаналізував основні ідеї, висловлені автором у праці ¹⁷³.

Ще один нарис О. Лазаревського присвячено О. І. Мартосу (1790–1842), сину відомого скульптора І. Мартоса, предком яких був лубенський полковий обозний П. Мартос. Він підготував п'ятитомну історію Малоросії, але повністю вона не була опублікована. Побачили світ лише два розділи третього тому. Вчений висловив припущення, що причиною відмови О. Мартоса від публікації своєї праці був вихід у світ "Истории Малой России" Бантиша-Каменського, написаний на ґрунтовній джерельній базі, якої у О. Мартоса не було ¹⁷⁴.

Окремі розвідки О. Лазаревський присвятив таким дослідникам української історії та збирачам і видавцям її рукописних пам'яток, як О. М. Маркович та В. Г. Рубан ¹⁷⁵. У нарисі про одного з "прежних изыскателей малорусской старины" О. М. Марковича, вчений зазначав, що його заслугою перед українською історичною наукою була публікація вперше документів приватного архіву О. Марковича. Він збирав також матеріали для праці під назвою "Описание Малороссии", яка так і не була закінчена. О. М. Маркович відомий також як автор "Записки о дворянском сословии Черниговской губернии", "Исторического очерка г. Глухова" та "Истории Гамалеевского монастыря" ¹⁷⁶.

Високо оцінив О. Лазаревський видання О. М. Марковичем "Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича" (М., 1859). Щоденник свого діда він видав у скороченому вигляді та зі змінами у мові. Проте значення цього видання, на думку вченого, величезне. Воно зняло завісу "с бытовой истории Малороссии XVIII в.", дало змогу побачити гетьманів та старшину "в частной, закулисной жизни". Олександр Матвійович вважав, що лише за видання цієї історичної пам'ятки ім'я О. М. Марковича не може бути забутим в українській історіографії ¹⁷⁷.

У статті О. Лазаревського про В. Г. Рубана подано його коротку біографію та охарактеризовано наукову діяльність: написання за пропозицією і сприянням О. Безбородька "Краткой летописи Малыя России". Заслугою В. Рубана була також публікація у 1778 р. коштом Г. Потьомкіна праці свого земляка В. Григоровича-Барського "Путешествия ко святым местам". У тому ж році він видав "Любопытный месяцеслов". На думку Олександра Матвійовича, дослідженням історії України Рубан займався "только благодаря влиянию Безбородька; сам он ею не интересовался" ¹⁷⁸.

Ознайомлення з історичною літературою та видання бібліографічних покажчиків з історії України допомогло О. Лазаревському визначити основний напрям досліджень. Ним став соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст. На вибір теми значний вплив мали реформи, які проводилися в 60–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії. Одна з них – ліквідація кріпосного права, над практичною реалізацією якої вчений працював на посаді "члена від уряду" – змусила великих землевласників України відстоювати свої права на землю, частина якої мала відійти селянам.

У постановах губернських дворянських комітетів про поліпшення побуту селян вони зазначали, що встановлення у 1783 р. кріпацтва в Україні відбулося за рішенням царського уряду, без участі українських поміщиків. У постановах йшлося про те, що селяни були прикріплені до поміщика, а не до землі. Тому, звільнившись від кріпацької залежності, вони не мали права на землю, селяни могли її лише орендувати у поміщика або працювати у нього в наймах ¹⁷⁹.

Отже, процес закріпачення селянства України, який відбувся в кінці

XVIII ст., був актуальною тогочасною проблемою. Дослідження цієї проблеми стало темою монографії О. Лазаревського "Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)", опублікованої у 1866 р., яка витримала ряд перевидань¹⁸⁰. Спираючись на значну джерельну базу, насамперед архівні документи, вчений показав процес закріпачення українського селянства козацькою старшиною. Він довів, що царський указ від 3 травня 1783 р. лише завершив цей процес. Кріпосне право в Лівобережній Україні, на його думку, було наслідком внутрішньої політичної ситуації, хоча і визнавав, що з кріпосним правом Малоросією "впервые познакомили именно слобожане заграничные..., т.е. выходцы из Белоруссии и Великороссии"¹⁸¹.

До висновку про закріпачення українських селян козацькою старшиною раніше, ніж Лазаревський, прийшов О. Кістяківський у статті "Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии", опублікованої у №1 журналу "Основа" за 1862 р. Проте Олександр Матвійович не знав про неї. Він працював над цією проблемою самостійно і обґрунтовував свої висновки на інших даних, ніж Кістяківський, на основі значного документального матеріалу. Обидва вчені дійшли до однакових висновків тому, що вірно помітили хід і характер цього процесу¹⁸².

У праці О. Лазаревського використано документи, виявлені ним у чернігівських архівах, на які він посилається у тексті: архів Малоросійської колегії, архів Чернігівської казенної палати (документи чернігівських монастирів), Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку 1729 р., Генеральний (Рум'янцевський) опис Лівобережної України (1765–1769) та інші. В кінці монографії надруковано додатки, в яких опубліковано документи щодо проведення генерального опису та майнові описи деяких сіл Лівобережної України¹⁸³.

Високу оцінку праці О. Лазаревського висловив М. Василенко у передмові до другого її видання. Він зазначав, що історія Лівобережної України малодосліджена. Причинами цього були суспільні умови Російської імперії, "когда изучение Украины считалось вообще делом неблагонадежным" та "разбросанность" джерел, а тому мала доступність їх для дослідників¹⁸⁴.

Перше і видатне місце у вивченні історії Лівобережної України М. Василенко відводить О. Лазаревському, якого не зупинили ці перешкоди. Його праці становлять "основу для изучения ... жизни украинского народа XVII и XVIII, да и отчасти XIX веков"¹⁸⁵.

У подальшій науковій роботі О. Лазаревський продовжив вивчення становища українського селянства. Так, історії українського селянства XVII – XVIII ст. присвячено розвідку О. М. Лазаревського "Из истории сел и селян Левобережной Украины"¹⁸⁶. Він проаналізував складні соціально-економічні процеси, які відбувалися в Україні після звільнення від польської залежності, показав, що незначна кількість маєтностей залишилась у володінні монастирів і православної шляхти, а більшість перейшла у володіння селян та козаків¹⁸⁷.

Проте козацька старшина, отримавши владу, почала захоплювати землі із селянами і до кінця XVII ст. було роздано стільки маєтностей, що тогочасний гетьман І. Мазепа почав забирати їх у невливових володарів, як він повідомив у 1692 р. до Москви, через "пререкания посполитства". Історик вважав проте, що такі розпорядження були поодинокі, видані "под давлением угроз, которое слало ему Запорожье..."¹⁸⁸.

Гетьман Мазепа, як зазначав учений, ставав і на захист козацтва. Так, в універсалі, виданому в листопаді 1691 р., гетьман пояснював старшині "далее каких пределов не должны простирасться ея вожделения". В універсалі зазначалося, що такі дії власників маєтностей "противны и праву войсковому и воле нашей гетманской", оскільки землі, відняті козаками у польських панів під час війни, при перебуванні у їх володінні значний час, не можна забирати¹⁸⁹.

Отже, на думку О. Лазаревського, гетьман "публічно" визнав право половини українського народу (козаків) на землю, яка знаходилася в його володінні. Проте вчений вважав, що це визнання не мало сили, оскільки виконання гетьманських розпоряджень було в руках старшини, проти якої були спрямовані наведені універсали ¹⁹⁰.

Тому процес закріпачення продовжувався, за висловом вченого, "безостановочно", як захоплення маєтностей із селянами, так і "скупля" козацьких земель та перетворення козаків на підсусідків. Цей процес "подчинення народу старшині", як зазначав Лазаревський, завершився указом 3 травня 1783 р. ¹⁹¹.

На значній кількості документальних джерел підготовлено ще одну працю О. Лазаревського "Исторические очерки сел Конотопского уезда" ¹⁹², яка була високо оцінена науковою громадськістю. У рецензії зазначалося, що "исторические очерки... – новый ценный труд неутомимого ученого", ім'я якого користується "почетной известностью". Рецензент вказував на значну кількість у праці нового історичного матеріалу і на вміння вченого ним користуватися ¹⁹³.

У 80-х рр. XIX ст. Олександр Матвійович розпочав публікацію низки праць під загальною назвою "Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления". Під старою Малоросією він розумів Українську козацьку державу, яка існувала в Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст., відома ще в історичній науці як "Гетьманщина".

О. Лазаревський мав намір описати десять полків – адміністративно-територіальних одиниць, на які поділялася Українська держава. Але встиг опублікувати лише матеріали трьох полків: Стародубського, Ніжинського та Прилуцького ¹⁹⁴.

Документальна база їх досить широка. Вона складається переважно з неопублікованих джерел: документів Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, генеральних слідств про маєтності (1729–1730), описів намісництв, поземельних актів монастирів.

Матеріали книг автор розташував за одним планом. У "Вступі" подано стислий історико-географічний опис місцевості, яка складала зазначений полк, з адміністративним поділом на сотні. Починався він, як правило, з опису полкового міста. У кожному томі висвітлювалися соціально-економічні проблеми даної території та характеризувалися соціальні стани українського суспільства другої половини XVII – XVIII ст. Так, в опису Ніжинського полку автор дослідив податкову систему, торгівлю, навів дані про ніжинську полкову й сотенну старшину, війтів, царських воевод, комендантів, описав ніжинські монастирі, села, хутори і слободи. В кінці кожного тому подано іменний та географічний покажчики ¹⁹⁵.

Вихід у світ першого тому "Описания старой Малороссии" привернув увагу наукової громадськості. У 1889 р. було опубліковано рецензію І. Лучицького ¹⁹⁶, в якій, поряд з високою оцінкою праці О. Лазаревського, було висвітлено ряд критичних зауважень. Суттєвою вадою праці рецензент вважав обмеженість матеріалів до історії селянського і козацького володіння та підприємницької діяльності різних верств населення Стародубського полку, описаного в першому томі ¹⁹⁷.

Весь опис, на думку І. Лучицького, автор "сводит . главным образом к обзору одного владельческого землевладения и к биографиям владельцев". Незважаючи на те, що ця частина праці "самая ценная", рецензент, проте, вважав, що вчений повинен був дати відомості про розмір "движимого богатства старшины", а також показати реальні причини змін, які відбулись у поземельних відносинах у другій половині XVII – XVIII ст. у Лівобережній Україні. Вчений, на думку І. Лучицького, помилково вбачав їх, головним чином, "в личных влияниях, в личных качествах несимпатичной ему козацкой старшины" ¹⁹⁸.

"Описание старой Малороссии" (том I. – "Полк Стародубский") було представлено "на соискание наград графа Уварова". У зв'язку з цим Д. Багалій підготував рецензію на працю О. Лазаревського (у 1891 р. вона була опублікована окремою брошурою), в якій дав їй високу оцінку і висловився за присудження премії автору. 22 вересня 1890 р. секретар Імператорської академії наук повідомив ученому, що його "сочинение удостоено" академією наук "премии в 500 рублей"¹⁹⁹.

Рецензії на другий і третій томи "Описания старой Малороссии" опублікували В. Мякотін та І. Джиджора²⁰⁰. В цілому праця О. Лазаревського була високо оцінена науковою громадськістю.

Отже, О. Лазаревський досяг значних успіхів у службовій, науковій та громадській діяльності. Його службова робота була пов'язана з ліберальними реформами, які проводилися в Російській імперії у 60 – 80-х рр. XIX ст. Олександр Матвійович вважав їх великими і взяв безпосередню участь у реалізації селянської та судової реформ. Завдяки наполегливій, невтомній праці, кришталевій чесності і невідкупності він досяг успіхів на службі у судових органах і завершив свою службову діяльність на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської судової палати у чині статського радника. За відміну службу у судових органах його було нагороджено трьома царськими орденами. Визначні досягнення вченого у науковій діяльності. Лазаревський зробив значний внесок у розвиток української історичної науки. Він започаткував дослідження в Україні таких спеціальних історичних дисциплін, як бібліографія, історіографія, дипломатика та сфрагістика, продовжив вивчення проблем генеалогії, розробивши критичний підхід до оцінки родовідних легенд.

Важливий внесок Олександра Матвійовича у розвиток практичного джерелознавства та археографії. У газетах, журналах, як додатки до своїх праць, у збірках він опублікував велику кількість актових документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів сімейних архівів та історико-статистичних документів. Учений ввів їх до наукового обігу, розширивши джерельну базу вивчення української історії. Він розробив методичні засади практичної археографії, постійно вдосконалював правила публікації документів, приділяючи велику увагу критичній оцінці документальних джерел.

О. Лазаревський започаткував також окремий напрям дослідження соціально-економічної історії Гетьманщини, здійснивши своїми працями поворот від романтичного козакофільства до вивчення життя різних станів Лівобережної України. У цьому він мав цілий ряд послідовників.

Малодослідженість історії України, відсутність опублікованих значних комплексів джерел, розпорошеність архівних документів по різних містах і обмежений доступ до них ускладнювали аналіз історичного процесу в Україні й змушували вченого відмовитися від широких узагальнень та висновків, залишаючи це право наступним поколінням дослідників історії України.

Причиною відмови вченого від широких узагальнень і висновків була також непопулярність у Російській імперії праць з історії Лівобережної України, головної проблематики досліджень ученого. Тому в переважній більшості своїх праць О. Лазаревський відкрито не висловлював свого українофільства. Він прагнув бути обережним у своїх поглядах на цю проблему, виявляти передбачливість, щоб успішно обійти цензуру й уникнути хвилі критики.

Лише в окремих випадках він підкреслював переваги того демократичного суспільно-політичного ладу, який існував у Лівобережній Україні до інкорпорації її території в кінці XVIII ст. до складу Російської імперії.

У своїх працях з історії Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст., Української козацької держави, яку Олександр Матвійович називав старою Малоросією, він показав українську етнічну ідентичність, простежив її безперервну історію, чим забезпечив існування як держави у свідомості

еліти. Дослідження її історії та поширення цих знань створювало умови для збільшення кількості етнічно свідомих українців і піднесення їх гідності.

Багаторічна наукова діяльність О. Лазаревського, його праці і публікації історичних документів з історії Лівобережної України були великим кроком уперед у розвитку історичної науки. Наукова спадщина вченого не втратила актуальності і становить джерельну базу для сучасних дослідників історії України.

Значний внесок Олександра Матвійовича й у громадську діяльність. Він був одним із співзасновників та авторів журналу "Киевская старина", плідно працював у товаристві Нестора-літописця й активно публікувався на сторінках його "Чтений". О. Лазаревський перебував у перших рядах організаторів земської справи в Україні, був видним земським діячем.

Але й цим не обмежується оцінка життя та діяльності цієї видатної постаті української історіографії. Протягом багатьох років він збирав і ще за життя подарував нащадкам велике зібрання книг та рукописів, які є справжньою скарбницею української історії.

Велике і світле ім'я О. Лазаревського навіки залишиться серед видатних постатей української історіографії.

⁸⁶ Колесник Є.О. Бібліотека О.М.Лазаревського // Укр.іст.журн. – 1987. – № 1. – С. 127; Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С.136.

⁸⁷ Колесник Є. О. Назв. праця. – С. 124 – 125.

⁸⁸ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 50375 – 70238.

⁸⁹ Там само. – Ф. 1. – Спр. 57344 – 57480 та ін.

⁹⁰ Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип.1. – С.5 – 12; Толочко О. Український переклад "Хроніки" Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття (Український хронограф і "Синопис") // ЗНТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С.158 – 181.

⁹¹ Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Назв. праця. – С. 10.

⁹² Колесник Є.О. Назв. праця. – С.125; Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С.53.

⁹³ Сопиков В.С. Опыт российской библиографии. – СПб., 1813 – 1821 гг. – Ч. 1 – 5.

⁹⁴ Лазаревский А. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 45, 46.

⁹⁵ Сороковська С.В. Перший український бібліограф-історик // Укр. іст. журн. – 1969. – № 2. – С.114 – 115.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Листи Олександра Лазаревського. – С. 265 – 266.

⁹⁸ Ткаченко М. Назв. праця. – С. LIII.

⁹⁹ Листи Олександра Лазаревського. – С. 273.

¹⁰⁰ Лазаревский А.М. Указатель источников для изучения Малороссийского края. – СПб., 1858. – Вып. 1. – 121 с.; Сороковська С.В. Назв. праця. – С. 115 – 116.

¹⁰¹ А.Л. Четыре письма О.М. Бодянского. 1855 – 1858 // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С.450.

¹⁰² Крип'якевич І.П. Бібліографія історії України в дожовтневий період // Укр.іст.журн. – 1958. – № 5. – С. 166.

¹⁰³ Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. – К., 1927. – Т.2. – С. XXVI – XXVII.

¹⁰⁴ Федоренко П. Назв. праця. – С. XXVIII – XXX.

¹⁰⁵ Там само. – С. XXX – XXXIII.

¹⁰⁶ Ватуля В.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX – XX вв. // Исторический архив. – 1957. – №2. – С. 194 – 195.

¹⁰⁷ Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. – 1862. – № 5. – С.82 – 89.

¹⁰⁸ [Лазаревский Ал.]. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып. 1. – 138 с. // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 33, 35 – 37, 41, 42, 44 – 66; Его же. Обзорение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полка // Черниговские губернские ведомости. – 1873. – №14 – 19, 21– 26, 39 – 51.

¹⁰⁹ Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. – М., 1989. – С.12 – 13.

- 110 Листи Олександра Лазаревського. — С.337.
- 111 Василенко М. Назв. праця. — С.40.
- 112 Там само. — С. 321.
- 113 Лазаревський А. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. — 1896. — № 12. — С.374 — 394.
- 114 Круглова Т.А. Вказ. праця — С.13.
- 115 Описание Черниговского наместничества. 1781 г. / Д.Р. Пашенко и А.М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. — 1867. — № 41 — 48; 1868. — № 1, 4, 6, 7, 9.
- 116 Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка (1729 — 1730) / Ред. А. Лазаревский. — Чернигов, 1892.
- 117 Малороссийские переписные книги 1666 года / Послеслов. и ред. А.М. Лазаревского // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн. 13. — Отд. 3. — С.35 — 143.
- 118 Там само. — С.137 — 138; 140 — 143.
- 119 Там само. — С. 138.
- 120 Там само. — С. 138 — 139.
- 121 Переписні книги 1666 р. / Підгот. до друку і зредаг. В.О. Романовський. — К., 1933. — XI + 438 с.
- 122 Лазаревський А. Сулимовський фамільний архів // Киевская старина. — 1882. — № 11. — С.292 — 327.
- 123 Там само. — С. 292.
- 124 Там само. — С. 294 — 327.
- 125 Сулимовський архів. Фамільні документи Сулим, Скороп і Войцеховичей XVII—XVIII вв. / Пред. и ред. А.М. Лазаревського. — К., 1884. — XXII + 316 с.
- 126 Антонович В. (рец.) Сулимовський архів — фамільні документи Сулим, Скороп і Войцеховичей. — К., 1884 / Изд. А.Лазаревський // Киевская старина. — 1884. — № 10. — С.332— 336.
- 127 Там само. — С. 332.
- 128 Там само. — С. 333 — 335.
- 129 Лазаревський Ал. Галагановський фамільний архів // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С.452 — 469.
- 130 Там само. — С. 454.
- 131 Там само.
- 132 Там само. — С. 456 — 467.
- 133 Там само. — С. 467 — 468.
- 134 Там само.
- 135 Там само. — С. 468.
- 136 Мотыжинський архів. Акты Переяславского полка XVII — XVIII ст. / Под. ред. А.М. Лазаревського. — К., 1890. — VI+223+XVIII с.
- 137 А. М. (рец.) Мотыжинський архів. Акты Переяславского полка XVII — XVIII вв. Изд. Андреева и Александра Савицких. — К., 1890 // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 519 — 521.
- 138 Любецкий архив графа Милорадовича / Под ред. А.М. Лазаревського. — К., 1898. — Вып. 1. — 256 с.+VI.
- 139 Там само. — С. I — III.
- 140 Там само. — С. 2, 10, 18, 20, 227 — 255.
- 141 Лазаревський А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750—1784) // Киевская старина. — 1893. — № 3, 4, 5, 10, 11; 1894. — № 4, 6, 10; Його ж. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855 — 1858 // Киевская старина. — 1898. — № 4; Його ж. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. Приложение к "Киевской старине" за 1884 — 1886 гг.; Его же. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727 гг.) // Киевская старина. — 1895. — № 7/8. — С. 100 — 155; Його ж. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). — К., 1893. — Ч.1.; К., 1895. — Ч.2.; К., 1897. — Ч.3.
- 142 М.Г. (рец.) Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 — 1767) / Изд. "Киевской старины" / Под ред. А. Лазаревського // ЗНТШ. — 1896. — Т.12. — С.33.
- 143 Там само. — С. 33 — 34.
- 144 Черниговская летопись по новому списку (1587 — 1725) / Под ред. А. Лазаревського // Киевская старина. — 1890. — Т.31. Приложение. — С.70 — 110. Ватуля В.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX — XX вв. // Исторический архив. — 1957. — № 2. — С. 194.
- 145 А.Л. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. — 1897. — № 5. — С. 61.
- 146 Там само. — С. 55 — 61; Його ж. Генеалогический самообман // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1895. — Т. 2. — С.1 — 3; Його ж. Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. — 1882. — № 5. — С. 343 — 344.
- 147 А.Л. Два поддельных исторических документа. — С. 55 — 57.
- 148 Лазаревський Ал. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. — 1854. — № 4; 1858. — № 9.
- 149 А.Л. Псевдо-Железняк // Киевская старина. — 1889. — № 1. — С. 221.
- 150 Лазаревський А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губ. стат. комитета. — 1868. — Кн. 2. — С.35 — 148.
- 151 Сарбей В.Г. Назв. праця. — С. 46.

- 152 Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII – XVIII вв. // Русский архив. – 1875. – Т. 1, 2; 1876. – Т. 3.
- 153 Листи Олександра Лазаревського. – С. 309, 311.
- 154 Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674 – 1758) // Исторический вестник. – 1880. – № 2. – С. 710 – 734; Ткаченко М. Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. – С. LVIII – LIX, LXIII.
- 155 Листи Олександра Лазаревського. – С. 328 – 329.
- 156 Верзилов А. В. Памяти Олександра Матвеевича Лазаревського. – Чернигов, 1903. – С. 8 – 9.
- 157 Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 37 – 38.
- 158 Там само. – С. 220.
- 159 Листи Олександра Лазаревського. – С. 312.
- 160 Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 132.
- 161 А.Л. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 453.
- 162 Листи Олександра Лазаревського. – С. 311.
- 163 Там само; Лазаревский А. Письмо Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1891. – № 7 – 9. – С. 478 – 479.
- 164 Лазаревский А. Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 31; Його ж. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – № 1. – С. 137 – 209; Его же. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665 – 1703) // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 506 – 538 та ін.
- 165 Лазаревский А. Павел Полуботок. – С. 148 – 209.
- 166 Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. – Харьков, 1898. – С. 82.
- 167 Там само. – С. 3 – 21.
- 168 Там само. – С. 21 – 22.
- 169 Лазаревский А. Препежніе изыскатели малорусской старины // Лазаревский Ал. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1895. – Т. 2. – С. 78 – 132.
- 170 Там само. – С. 78 – 79.
- 171 Там само. – С. 79.
- 172 Там само. – С. 79 – 132.
- 173 Там само. – С. 80 – 116.
- 174 Там само. – С. 116 – 128.
- 175 Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (г. 1790 - 1865) // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1898. – Т. 4. – С. 40 – 87; Його ж. Василий Григорьевич Рубан // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 4. – С. 36 – 37.
- 176 Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (г. 1790 – 1865). – С. 62 – 76, 80.
- 177 Там само. – С. 80 – 81.
- 178 Лазаревский А. Василий Григорьевич Рубан. – С. 36 – 37.
- 179 Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М. Лазаревський. – К., 1958. – С. 21; Труды Черниговской архивной комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 71.
- 180 Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866. – Кн. 1. – С. 1 – 151; К., 1908. – С. 108; Руска історична бібліотека. – Львів, 1903. – Т. 23. – С. 125 – 216.
- 181 Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783 гг.). – К., 1908. – С. 68.
- 182 Василенко Н. Предисловие // Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783 гг.). – К., 1908. – С. III – V.
- 183 Лазаревский А. Вказ. праця. – С. IX – X, 87 – 108.
- 184 Василенко Н. Вказ. праця. – С. I.
- 185 Там само. – С. II.
- 186 Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 1 – 18; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т. 1. – С. 1 – 18.
- 187 Там само. – С. 1.
- 188 Там само. – С. 2.
- 189 Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины. – С. 2 – 3.
- 190 Там само. – С. 3.
- 191 Там само. – С. 3 – 4.
- 192 Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда. – Чернигов, 1886. – С. 33.
- 193 Э.О. (рец.) Исторические очерки сел Конотопского уезда А. Лазаревского. Юго-восточная часть уезда. – Чернигов, 1886 // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 368 – 369.
- 194 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский. – К.,

1888. – XIV + 470 + XXXI с.; Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – II + 521 + XXV с.; Т. 3. Прилуцкий полк. – К., 1902. – XIV + 462 + XXIII с.
 195 Там само. – Т. 2. Полк Нежинский. – 507 с.
 196 Лучицкий И. (рец.). А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Т.1. Стародубский полк. – Вып. 1 и 2. – К., 1888 – 1889 // Университетские известия. – К., 1889. – № 12. – С. 283 – 297.
 197 Там само. – С. 284 – 297.
 198 Там само. – С. 286 – 287.
 199 ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр.68457. – Арк.1; Багалей Д. Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского. Описание старой Малороссии. – СПб., 1891. – Т. 1. – 148 с.
 200 Мякотин В. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893 // Отчет о 37 присуждении наград гр. Уварова. – СПб., 1893; Джиджора І. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – К., 1902 // ЗНТШ. – 1904. – Т.58. – Кн. 2. – С. 12 – 23.

The life, scientific and public work as well as the input in the historical science of the outstanding scientist, O.M. Lazarev's'kyi, is being analyzed in the article, based on the substantial documentary materials.

О.В.Ясь (Київ)

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ

(До 110-річчя від дня народження)

У статті висвітлюється життєвий та творчий шлях українського історика Бориса Крупницького (1894-1956), розглядаються його науковий доробок і формування історичних поглядів.

Проблема вибору інструментарію постає перед істориком на різних етапах його наукової творчості, а практично – у процесі виконання будь-якого конкретного дослідження. На зорі академічної доби історіографії ця проблема, зазвичай, вирішувалася шляхом наслідування інтелектуальних традицій свого часу, орієнтацією на знамениті історичні студії, визнані сучасниками як своєрідний взірць історіописання. Приміром, майже канонічними творами середини XIX ст. вважалися студії німецьких істориків Леопольда фон Ранке та Вільгельма фон Гумбольдта, французького вченого Фюстеля де Куланжа та ін. Тож дослідження багатьох тогочасних учених творилися в руслі канонічних зразків. Вочевидь, слідування такій традиції істотно звужувало можливості для методологічних новацій. Втім, в європейській суспільно-політичній та історичній думці XIX ст. широко побутували й романтичні тенденції, в межах яких об'єкт вивчення вирізнявся насамперед своєю унікальністю. Цей підхід вимагав від ученого вибору спеціального методологічного інструментарію для кожного дослідження. Відтак, у студіях того часу спостерігається змагання між своєрідними канонами та індивідуалізацією підходів стосовно інтерпретації та витлумачення історичної реальності. Кардинальні зрушення сталися з поширенням неокантіантської парадигми на зламі XIX – XX ст., що розхитала позитивістський детермінізм, привнесла суб'єктивізацію та ідеографічність в інтерпретацію історичної минушини. Вона спричинилася й до індивідуалізації дослідницьких методів, але не стільки на ґрунті унікальності об'єкта, скільки неповторності суб'єкта, тобто на засадах опосередкованості індивідуальної людської свідомості, що самотньою та специфічно сприймає і реагує на світ історії. Водночас в європейській історичній науці першої половини XX ст. склалася цікава, майже парадоксальна ситуація, коли значне зацікавлення методологічною проблематикою з боку ряду видатних учених супроводжувалося своєрідним ігноруванням

модерних новацій багатьма істориками-практиками. Останні воліли працювати у вузькофаховій галузі, спираючись на довершене опрацювання емпіричного матеріалу, уникали широких синтетичних узагальнень та інтерпретацій, доволі скептично ставилися до методологічних та історіософських пошуків своїх колег. Така пізнавальна ситуація спричинилася до численних спроб подолати розрив між практикою та методологією історичних досліджень, які спостерігаємо в національних історіографіях. В українській науці одним з небагатьох дослідників, які розробляли цю проблематику, був самобутній та талановитий вчений Борис Крупницький, якого Іван Лисяк-Рудницький охарактеризував як історика з "нахилом до філософської рефлексії"¹.

Життєвий шлях Крупницького був досить типовим для українських учених-емігрантів, вихідців з Наддніпрянської України. Борис Дмитрович народився 24 липня 1894 р. в селищі Медведівці Чигиринського повіту Київської губернії. За своїм походженням він належав до священицького стану, з якого вийшло чимало тогочасних українських істориків. Батько майбутнього вченого, псаломщик Дмитро Юліанович Крупницький мав велику родину, в якій, окрім Бориса, було ще п'ятеро дітей. Мати – Ольга Степанівна Крупницька (народжена Скічкова) була жінкою із запальним темпераментом. За свідченнями сучасників, материнський темперамент та незвичайну емоційну напругу успадкував і син Борис². Його батькові доводилося постійно підробляти, щоб хоч якось утримувати велику родину. Батькове заробітчанство, зокрема служба в одному з асекураційних агентств у Черкасах, спричинили до переїзду родини в це місто. 1913 р. Борис Крупницький закінчив Черкаську гімназію та вступив на історично-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, який став його першою Alma mater на тернистому шляху в науку.

„На студії я приїхав у Київ на зимовий семестр 1913 р. як „зелений” провінціал, – згадував Крупницький. – Монументальний університет, з безмірними коридорами, виповнений великим натовпом студентів, що рухалися в усіх напрямках, нагадував мені біблійного Левіятана, і минуло чимало часу, поки я до цього оточення при звичаївся. З особливим пієтетом дивився я на панів професорів, що видавалися мені якимись вищими істотами”³. З часом емоційне сприйняття поступилося місцем зрілому і врівноваженому, де-що скептичному та іронічному, водночас доброзичливому ставленню до наукових авторитетів, яке було таким характерним для Крупницького-вченого у 40–50-і роки ХХ ст. Але свою неспокійну вдачу Борис Дмитрович зберіг до останніх років життя. Уривки з його спогадів, видрукувані на початку 50-х років, виявляють майже релігійний юнацький пієтет до науки у тяжкохворої людини, яка перебувала на схилі свого життя.

Природна обдарованість та нахил студента до дослідницької праці виявилися майже відразу. Вже у 1914 р. він став членом історико-етнографічного гуртка університету, до якого студенти молодших курсів майже не запрошувалися. Викладацький склад історично-філологічного факультету на початку ХХ ст. вирізнявся наявністю визначних особистостей: Ю.А.Кулаковський, А.М.Лобода, М.М.Бубнов, В.М.Перетц, В.Ю.Данилевич, Є.Д.Сташевський та ін. Характеристики тогочасних університетських наставників, наведені у споминах Бориса Дмитровича, відзначаються не тільки рельєфністю та цілісністю відтворених образів, а й дають чимало матеріалу для розуміння особи та творчої індивідуальності самого Крупницького. Показовим у цьому сенсі є фрагмент з його спогадів, присвячений семінарським заняттям доцента В.Данилевича, на яких розглядалися новгородські грамоти XI–XIV ст. „Спершу ми відчитували і розбирали текст, – пише Крупницький, – і саме тут Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтового, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела. А це для нас, початківців, була найбільш потрібна річ. Надзвичайно, бо важливо відчувати

повагу до джерела, навчитися обережно і критично ставитися до незнайомих термінів і висловів, взагалі розуміти, що кожний текст вимагає довгої, важкої і копіткої праці"⁴. Водночас історик порушує питання щодо впливу цих рис Данилевича-науковця на його творчий доробок: „Чи не спинила ця ґрунтовність і педантичність Данилевича в його науковій дослідчій праці? Його повільна і твереза вдача, з нахилом заглиблюватися в дрібниці, походила, здається, з браку творчої фантазії, творчих поривів. Може, в цім і полягала трагедія Данилевича, що йому ніяк не вдавалося з окремих явищ створити загальний образ, а без цього праця історика завжди залишається тільки збіркою матеріалів з відповідними поясненнями"⁵.

Помітне місце в науковому житті займала й особа професора М.В.Довнар-Запольського, навколо якого згуртувалися історики київської економічної школи. Вони за статистичним методом опрацьовували рукописні книги XVI – XVII ст. З ім'ям Довнар-Запольського пов'язана й перша спроба молодого Крупицького започаткувати свої наукові студії. Проте запропонована професором тема дослідження, пов'язана з вивченням в'ятських рукописних книг, не вдовольнила його. "Голі цифри мені, що ніколи не покидав благословенної України, нічого не говорили, і моя фантазія не знала, за що вчепитися, тим більше, що не було й звичайного статистичного вміння оперувати цифрами", – писав Борис Дмитрович у своїх споминах⁶. Вочевидь, перша невдача Крупицького як дослідника значною мірою пов'язана з інтелектуальними рисами майбутнього вченого, зокрема з неабиякою творчою уявою.

1916 р., у розпал Першої світової війни, Крупицького мобілізували до російської армії. До Києва він повернувся тільки у 1918 р. Поновив навчання в університеті протягом зимового семестру 1918/1919 р. Однак стрімкий перебіг військово-політичних подій змусив його знову одягнути військові однострої. Брав участь у бойових діях, був тяжко поранений. Уламок набою залишився в його тілі назавжди і час від часу спричинявся до загострення хвороб та ускладнень. Разом з Другою Волинською дивізією Крупицький відступив на польську територію, де був інтернований у таборі в Каліші⁷. Врешті-решт він опинився на еміграції в Польщі, звідкіля перебрався до Німеччини. На чужині працював сільськогосподарським робітником у місцевості Гіммельпфортен (поблизу Гамбурга), де познайомився й одружився з Маргаретою Шпрекельзен. Своє палке бажання поновити навчання Крупицький зміг реалізувати значно пізніше. Як згадувала його колега Наталя Полонська-Василенко, тоді він уже був зрілою людиною у віці 32 років, "коли за нормальних часів науковець має власні наукові праці, здебільшого доцентуру, прагне професорської кафедри. Цього ще не мав Борис Дмитрович, але, крім "твердого плану", він мав виключну наполегливість у праці і здібності"⁸.

У 1925 р. Крупицькому нарешті випала нагода перебратися до Берліна. Там він почав вивчати німецьку мову в Інституті для іноземців при Берлінському університеті імені Фрідріха Вільгельма. У 1926 р. Борис Дмитрович з відзнакою склав інститутські іспити, що надало йому можливість продовжити навчання в університеті. Того ж року в Берліні було засновано Український науковий інститут (УНІ). Цей заклад поряд з науково-дослідною діяльністю, надавав матеріальну допомогу українським студентам вищих шкіл у Німеччині. Стипендія УНІ дала Крупицькому можливість продовжити університетські студії. До обов'язків стипендіата входило слухання лекційних курсів та участь у семінарах двох українських професорів. Крупицький обрав лекції й семінари Д.Дорошенка (1882-1951) та І.Мірчука (1891-1961). Саме лекції Д.Дорошенка вплинули на формування Крупицького як науковця та надовго визначили коло його наукових інтересів. Згадуючи курс Дорошенка, Крупицький писав: "Талановитість викладу виявляла себе в тім, що такий ніби сухий предмет, як історіографія, який в

значній мірі був і джерелознавством історії України, в Дорошенковім викладі ставав живим, набирив фарб, говорив до нас незабутнім голосом старовини, який так сильно впливає на молоду, чутливу до вражень душу" ⁹.

Німецьким наставником Бориса Крупницького став професор східноєвропейської історії Отто Геч. Він відігравав помітну роль у німецькому суспільно-політичному і науковому житті. Політичні огляди Геча в "Kreuz-Zeitung" та "Der Tag" читала вся інтелектуальна Німеччина. Бісмаркіанець за своїм політичним кредо зі старими консервативними поглядами, прибічник радянсько-німецького союзу, професор разом з тим коректно і уважно ставився до студентів-українців та активно співпрацював з українськими вченими. У "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", який редагував Геч, регулярно вміщували свої розвідки Д.Дорошенко, М.Антонович, М.Кордуба, а пізніше і Борис Крупницький ¹⁰. Окрім того, він слухав лекції відомих німецьких учених, зокрема соціолога та історика культури Вернера Зомбарта (1863-1941) ¹¹.

Толерантне ставлення Геча дозволило дисертанту, відносно вільно виходячи з власних уподобань та порад свого наставника і старшого товариша Д.Дорошенка, обрати тему для першого наукового дослідження. Власне, тема майбутньої дисертації постала як доповідь Б.Крупницького про німецького історика Енгеля на семінарі Дорошенка в УНІ. Наразі слід підкреслити, що Д.Дорошенко приділяв велику увагу українсько-німецьким відносинам та популяризації історичних знань про Україну в західному світі. 1941 року він видав монографію про українсько-німецькі відносини у 900-літній хронологічній ретроспективі, яку в 1994 р. перевидав Український вільний університет ¹². Відтак, він скеровував своїх учнів на розробку проблем історії України, пов'язаних із загальноєвропейською проблематикою. Взагалі дисертаційна тема Крупницького постала не випадково. Д.Дорошенко сам неодноразово звертався до студій Енгеля в межах провідної проблематики своїх праць ¹³. Уривок з вищеназваної монографії Д.Дорошенка 1941 р., присвячений цьому німецькому вченому, в українському перекладі був видрукований у 1996 р. ¹⁴

Йоган Християн фон Енгель (1770-1814) належав до тогочасних європейських істориків, прибічників "раціоналістичної методи" дослідження. Автор "Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken" (Halle, 1796) ¹⁵, він був одним з відомих учнів Августа Шлецера (1735-1809). Його зацікавлення українською тематикою мало теоретичний характер і було пов'язане з тодішніми австро-угорськими проблемами. Тому перша наукова праця Крупницького вимагала від історика не тільки глибокого знання мов, джерел, іноземної та української наукової літератури, а й відповідного складу мислення. Сама тема дослідження спонукала до розробки низки методологічних проблем і синтетичного типу організації та викладу матеріалу, що повною мірою спостерігаємо в його повоєнних працях. До творчої спадщини Й.Енгеля Крупницький повертався неодноразово, порівнюючи його студію з "Історією Русів" ¹⁶, висвітлення історії України істориками-централістами та істориками-автономістами з виключною увагою до інтелектуальних та соціокультурних передумов, які спричинилися до появи цих двох тенденцій щодо інтерпретації українського історичного процесу в німецькій історіографії XVIII ст. ¹⁷

Вплив Д.Дорошенка, якого Крупницький вважав своїм духовним батьком, історіографічна проблематика перших студій визначили його творчу долю як ученого, майже половину наукового доробку якого склали історіографічні студії. 26 червня 1929 р. Б.Крупницький захистив докторську дисертацію в Берлінському університеті ¹⁸. Його подальша наукова кар'єра була тісно пов'язана з діяльністю Д.Дорошенка – він працював його асистентом на кафедрі української історії в УНІ. 1932 р. Б.Крупницького об-

рали приват-доцентом Українського вільного університету на підставі його габілітаційної доповіді "Тетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу"¹⁹. З переїздом Д.Дорошенка до Праги, що, очевидно, був пов'язаний з трансформацією УНІ в німецьку наукову установу²⁰, Б.Крупницький постійно мандрує між Берліном і Прагою, поєднуючи роботу наукового співробітника УНІ з лекціями в Українському вільному університеті²¹. Згодом він увійшов до складу професорської колегії УНІ. У 1941 р. він став надзвичайним, а у 1944 р. – звичайним професором УВУ²². Пильну увагу до свого талановитого учня виявляв і Дорошенко, про що свідчать його рецензії на праці Крупницького²³.

Міжвоєнна ситуація, що склалася в українській еміграційній історіографії після поразки визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та розгрому історичних установ ВУАН, визначалася загостреною ідеологічною конфронтацією стосовно народницької інтерпретації української минувшини. Взагалі терміни "народницький" або "державницький напрям" відбивали реакцію історичної думки на соціокультурне середовище та умови, в яких розгортався науковий процес. Вони фактично вирізняли генералізуючі ідеї наукового розвитку, спрямованість пізнавальної ситуації, віддзеркалювали перенесення проблем та потреб тогочасного українського суспільства на реконструкцію історичного минулого, виступали як своєрідні рефлексії, що фіксували взаємовідносини між тодішньою реальністю та минулиною. Відтак, за влучним висловом Крупницького, тогочасна українська історіографія розвивалася „методом антитез”²⁴. У методологічному плані українська міжвоєнна історіографія на еміграції являла собою строкату палітру, в якій побутовали як модерні інтелектуальні впливи, так і традиції документалізму та позитивізму. "І на еміграції, і в краю історична наука творила малі синтези. – писав Борис Дмитрович. - І тут погоня за новим фактом, пошуки в архівах (типова фігура М.Возняка) або історіографічна тематика (Прага) грали переважачу роллю. На істориках поза кордонами Советів тяжіла стара традиція документальності. Пошана до факту, перебрана від В.Антоновича та М.Грушевського, приводила до якогось знеохочення займатися ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до скрайности (як, напр., у Біднова), стримувала від синтетичних спроб. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала – здебільшого в галицьких газетах – кампанію проти „причинкових” дослідів і „причинкових” істориків, які все пишуть „до”, а не „про”... Залишається враження, що українська історична наука за першу половину ХХ ст. значно більше дбала про постачання і перше оброблення сирового матеріалу та оминала питання ґрунтового характеру”²⁵. Зауважимо, що ця ремінісценція Крупницького щодо української історіографії першої половини ХХ ст. й до сьогодні викликає розмаїті, а інколи діаметрально протилежні оцінки²⁶. Втім, слід ще раз наголосити на її ретроспективному характері, оскільки вона була зроблена Крупницьким після 1945 р., тобто з перспективи іншого часу, в нових соціокультурних та інтелектуальних умовах функціонування історичної науки. В 30-і роки ХХ ст. Крупницький здебільшого писав у руслі тогочасної історіографії, хоча особливості його творчої манери виявилися вже тоді.

У міжвоєнний час розвідки Крупницького друкувалися у "Літературно-науковому вістнику" та "Записках Чина Святого Василя Великого"²⁷, німецькомовних виданнях і "Працях Українського наукового інституту" у Варшаві. Закордонним членом останньої наукової інституції його обрали у 1938 р. Зазначимо, що студії Крупницького того періоду, хоча й мають здебільшого конкретно-історичне або джерелознавче спрямування, сповнені численними інтерпретаціями, узагальненнями, історіографічними коментарями та екскурсами. Для вченого замало власне констатації того чи іншого факту. Натомість він прагне подати загальну реконструкцію подій, явищ або

процесів. Відтак, навіть невеликі розвідки Крупницького вирізняються широким соціокультурним тлом та багатством порушених проблем. Приміром, аналізуючи висвітлення постаті Мазепа в німецькій пресі та літературі того часу, історик намагався з'ясувати не тільки ступінь інформованості місцевого читача щодо подій в Україні, походження та вірогідність репрезентованих відомостей, а й причини москвофільської орієнтації деяких часописів²⁸. Цей підхід спостерігаємо і в інших статтях Б.Крупницького. Зокрема, розглядаючи текст меморіалу шведського дипломата І.Цедергельма щодо зв'язків Феофана Прокоповича зі Швецією, він звертав увагу на різну мотивацію, якою керувалися Мазепа та Прокопович у встановленні цих зносин²⁹.

Захопившись добою Мазепа та історією мазепинської еміграції в Європі, Б.Крупницький спеціально вивчав шведську мову для опрацювання оригінальних джерел у Стокгольмському державному архіві, а також в архівах Німеччини. Пізніше, згадуючи свої розшуки у шведських архівах, історик визнавав, що вони мали „переломове значення” для його наукових студій³⁰. Своєрідними підсумками цієї великої дослідницької праці стали: велика монографія Б.Крупницького „Гетьман Пилип Орлик, 1672-1742” (Варшава, 1938) та низка статей, видрукованих у двотомному збірнику „Мазепа” (Варшава, 1938-1939): „Карл XII у старій і новій шведській літературі”, „Мазепа в світлі шведської історіографії”, „Пляни Мазепа в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів”, „Мазепа і шведи в 1708 р. (на основі споминів і листування сучасників)”, „Шведи і населення на Україні в 1708 – 1709 рр. (на підставі шведських джерел)”, „З донесень Кайзерлінга”, „Miscellanea Mazepiana (I. Про старечий вік Мазепа; II. Про дату смерті Мазепа)”³¹. У цих дослідженнях на матеріалах закордонних джерел (переважно шведських і німецьких) та наукової літератури він не тільки відтворював та інтерпретував події тогочасної історичної епохи, а й розглядав передумови наукового процесу, що спричинилися до певного висвітлення й витлумачення доби Мазепа в українській, російській та шведській історіографії XIX ст. Цікавим спостереженням Б.Крупницького виступає, наприклад, його теза про взаємовплив шведських істориків Є.Карлсона, А.Фрикслея та М.Костомарова, в якому він вбачав „певне співділення старої шведсько-української історіографії XIX ст.”³² Дещо відмінними, порівняно з оцінками тогочасних українських істориків, були погляди Б.Крупницького й стосовно Пилипа Орлика. Образ Орлика – „культурно поляк із польською політичною орієнтацією”, що побутував в українській еміграційній історіографії з легкої руки С.Томашівського³³, не міг вдовольнити Бориса Дмитровича. Натомість він вважав, що „...Орлик з часом став людиною, яка, можна сказати, осягла вищі шаблі європейської культури” і не мала „якихось специфічних рис шляхетської ідеології XVII–XVIII століть”³⁴.

Взагалі міжвоєнні праці Крупницького здебільшого виконано в національно-державницькому дусі переважно під впливом Д.Дорошенка та інших дослідників. Але канони державницької історіографії були занадто вузькими для вченого. Впродовж 30-х років XX ст. виявилася й інша характерна риса Крупницького-історика: аналіз історичних інтерпретацій та реконструкцій у світлі основних тенденцій науково-історичного пізнання певної доби. До цього вченого спонукало опрацювання західноєвропейських джерел та наукової літератури з перспективи порівняльного висвітлення та інтерпретації історії України в європейській та національній історіографії. Зауважимо, що останні не були випадковими. Крупницький належав до міжвоєнного покоління істориків-емігрантів, які розпочали свої наукові дослідження на чужині. Ілько Борщак, Домет Оляничин, Володимир Січинський, Симон Наріжний, Михайло Антонович, В'ячеслав Заїкин – далеко не повний перелік сузір'я істориків цієї генерації, які увійшли протягом 20–30-х років до української еміграційної науки. „Специфічною характеристикою цієї гене-

рації, – зазначав проф. О.Оглоблин, – був безпосередній контакт із західноєвропейською історичною наукою та інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у дослідженнях з української історії..."³⁵. Відтак, дехто з сучасних дослідників справедливо вбачає у Борисі Дмитровичі вченого „переходового типу”, який репрезентував традиції як української, так і західної науки³⁶. Тож його схильність до історико-порівняльних інтерпретацій та методологічних експериментів варто розглядати в контексті перших спроб адаптації української еміграційної історіографії у західному соціокультурному та інтелектуальному середовищі.

З початком Другої світової війни Крупницький не припинив своїх досліджень, зокрема видав кілька німецькомовних синтетичних студій, які були відзначені колегами-науковцями навіть за воєнних умов³⁷. У цих працях коло його наукових інтересів не обмежувалося відтворенням історичного процесу, локалізованого певним періодом. Натомість він приділяв велику увагу розгляду окремих епох чи періодів у загальній структурі національної історії. Нові наукові зацікавлення Б.Крупницького позначилися на його німецькомовній студії "Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)" (Leipzig, 1942). Вона була перекладена українською мовою О.Струкевичем і видана з передмовою та коментарями В.Горобця у 2001 р.³⁸ Рецензуючи цю працю, відомий український історик Ілько Борщак влучно визначив важливу рису Крупницького-науковця: "Крупницький посідає найістотнішу чесноту історика – чесність. Ця його книга вийшла в світ 1942 р., а свою передмову він підписав у серпні 1941 р., тобто в самий розпал гітлерівської кампанії в Україні, що її горє-фюрер мав, мовляв, "визволити". Але ніде, в жодному рядку праці Крупницького, нема найменшого відгуку на сучасні йому воєнні події. Факт цей, такий рідкий для видань у III Райху під час війни, тільки на честь українському вченому"³⁹. На думку сучасного дослідника історії України-Гетьманщини В.Горобця, зазначена праця вирізняється наявністю багатьох цікавих сюжетних ліній: зовнішня політика Мазепи, Мазепа і Запорозька Січ, Мазепа і Палій, господарська та культурна політика, українська торгівля, духовництво, Мазепа і мистецтво та ін.⁴⁰

У 1943 р. з великими труднощами, зазнавши тривалих цензурних утисків, Крупницькому вдалося здійснити друге видання (перше побачило світ у 1939 р.) свого синтетичного курсу з історії України – "Geschichte der Ukraine" (Leipzig, 1943), в якому головну увагу автора присвячено основним тенденціям історичного розвитку України. Праця була побудована таким чином, що передісторична, антична та ранньосередньовічна доба були висвітлені стисло й лаконічно. Натомість виклад істотно розширювався, починаючи з козацької доби, що викликало суттєві нарікання Східного міністерства Третього Рейху, чиновники якого пропонували автору поширити концептуальні положення щодо ролі „германства” в українській історії. "Правду кажучи, – згадував історик, – мені й сьогодні не зовсім ясно, як це гітлерівці дозволили друк другого видання моєї "Історії України"⁴¹. Щоправда, дехто з сучасних дослідників закидає Б.Крупницькому „надмірне звеличення та перебільшення ролі українського козацтва у процесі становлення української держави"⁴². Втім, навряд чи ці закиди можна вважати об'єктивними, особливо зважаючи на умови наукової праці в нацистській Німеччині. Слід зазначити, що німецькомовна „Історія України” вченого мала неабияку популярність і в повоєнну добу, зокрема була перевидана у ФРН 1963 р.⁴³ Оцінюючи в цілому наукову творчість Б.Крупницького міжвоєнної та воєнної доби, можемо дійти висновку, що вона поступово наближала дослідника до розробки низки теоретичних і методологічних проблем національної історії та історіографії.

Після закінчення війни радянські війська встановили контроль над територією тих країн Східної та Центральної Європи, в яких у передвоєнні і

воєнні роки осіла та розгорнула національно-культурницьку й наукову роботу українська еміграція. Нові обставини примусили її шукати порятунку в західних зонах окупації в Німеччині та Австрії, де більшість науковців опинилась у таборах для переміщених осіб⁴⁴. За іронією долі, у „діпівських таборах“ зібралися науковці з колишніх східно- та центральноєвропейських центрів (Варшави, Праги, Подебрад, Берліна, Відня), а також „зустрілися“ кілька генерацій українських емігрантів: старої довоєнної еміграції, нової еміграції з Радянської України та вигнанці з Волині й Галичини⁴⁵. „На еміграції настала своєрідна духовна, культурна соборність українська“, – писав Б.Крупницький⁴⁶. Зазначені обставини зумовили швидке відновлення багатьох наукових осередків та створення нових у 1946-1949 рр.⁴⁷ Велика концентрація емігрантських наукових сил у відносно вільних для дослідницької праці умовах створила своєрідну інтелектуальну та духовну атмосферу, яка спонукала до інтенсивних творчих пошуків та дискусій.

Кардинальних змін зазнала й інтелектуальна Європа. Тогочасні європейські вчені, вражені масштабом руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та тотальних страждань, втрачали останні залишки віри у будь-які можливості історичного поступу. Гуманітарна сфера західноєвропейського суспільства перебувала в стані культурного шоку. Мораль, релігійні цінності, неповторні чесноти людської особистості, які здавалися міцним надбанням міжвоєнних часів, виявилися затьмареними прикладом нацистського режиму. Існуючі концепції виявилися неспроможними пояснити історичну реальність тоталітарної ери і сприймалися з неприхованим скептицизмом та зневірою. На часі поставали впливи на кшталт шпенглерівського „Присмерку Європи“ та соціального песимізму, що нагадували інтелектуальні настрої повоєнного покоління початку 20-х років. Отже, пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного поєднання методологічних підходів з різних наук та сфер соціального життя.

У пошуку шляхів виходу з цієї кризи суспільна думка вкотре звернулася до циклічних теорій та концепцій. Здавалося, що саме конструкції культурно-історичних типів або циклів мають значний пізнавальний потенціал для пояснення воєнних потрясінь та тогочасних метаморфоз суспільного буття на тлі широкої історичної ретроспективи. Ідея циклічності спиралася на давню інтелектуальну традицію. Її репрезентували в різні часи Джамбаттіста Віко, Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі та деякі інші науковці й мислителі. У межах такого підходу цивілізаційні комплекси або культури-епохи здебільшого розглядалися як самостійні та самодостатні структурні одиниці історичного процесу. Тож категорія „поступу“ поступилася місцем термінам „зростання“ та „занепаду“. Останні стали своєрідними оціночними критеріями для пояснення та оцінки соціокультурних зрушень воєнної доби в той час, коли інтелектуальна еліта західноєвропейського суспільства перебувала в шоковому стані. Взагалі ідея циклічності руху історії з античних часів мала критично-песимістичне забарвлення та слугувала для позначення мінливості, кінченості, врешті-решт вмирущості великих історичних об'єктів – цивілізацій. Отже, зазначена інтелектуальна традиція потрапила в сприятливу емоційно-психологічну атмосферу і спричинилася до побутування певних циклічних концепцій та теорій. Втім, вона не була поодиноким. У другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. з'явилися й початки інтелектуальних новацій та новітніх ціннісних орієнтирів, які повною мірою заявили про себе в наступні десятиліття.

Циклічні теорії, вибудовані на основі локалізації замкнутих у структурно-змістовному відношенні сегментів історії, були орієнтовані на структуроване, обумовлене та впорядковане відтворення світу історії, який прий-

мав форми лінії, кола, спіралі чи певного їх поєднання. Але всеохоплююча, універсальна систематизація історичного минулого майже нічого не давала для пояснення внутрішнього світу людини, зокрема тих глибоких потрясінь, що відбувались у людській природі протягом різних епох. Відтак, наприкінці 40-х років ХХ ст. історія стала розглядатися через персоналізацію історичної людини з акцентуванням на реконструкції різноманітних виявів соціально-історичної дійсності. В центрі досліджень опинилась історична людина, її індивідуальні та колективні реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, зрештою на саме середовище свого функціонування, в яких вона сама конструювала своє існування, відповідні інститути та структури, свідомість та ієрархію цінностей. За такої пізнавальної ситуації людська діяльність втрачала детермінований характер у наукових реконструкціях, а її спрямованість породжувалася суб'єктами історичного буття. Тому поряд з поширенням ідей персоналізму, екзистенціалізму та культурної антропології увага науковців дедалі більше зосереджується на проблемах та суперечностях пізнавального процесу, що виявилось, з одного боку, в спробах оцінити ступінь вірогідності та потенційні можливості історичного пізнання, а з іншого, – показати залежність пізнавальної діяльності від особи дослідника, епохи та середовища його побутування. Взагалі історіографія повоєнної доби вирізнялася розмаїттям та швидкоплинною мінливістю образів світу історії, багатством методологічних підходів та численними міждисциплінарними мутаціями, які породжували модерні інтелектуальні новації та впливи⁴⁸.

У світлі повоєнної пізнавальної ситуації стало очевидним, що обмежитися звичайною репрезентацією традицій української академічної науки в західному світі, як це робила міжвоєнна еміграція, вже неможливо. На часі поставали нові завдання для українських істориків, які Б.Крупицький зафіксував у формулі: "новітні синтети" на підставі "старих, здебільшого необроблених фактів". Втім, таке розуміння завдань українського вченого на еміграції, на превеликий жаль, слід розглядати радше як виняток, ніж правило у тогочасному науковому середовищі.

¹ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.405.

² Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупицький, його життя і наукова праця (1894-1956) // Крупицький Б. Українська історична наука під Советами. – Мюнхен, 1957. – С.І.

³ Крупицький Б. З студентських спогадів історика: І. Київ // Україна (Париж). – 1951. – № 6. – С.446.

⁴ Там само. – С.447.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С.449.

⁷ Оглоблин О. Борис Крупицький (1894-1956) // Крупицький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і діла. – Мюнхен, 1956. – С.5.

⁸ Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – С.III.

⁹ Крупицький Б. Д.І.Дорошенко: Спомини учня // Наук. зб. УВАН. – Нью-Йорк, 1952. – Т.1. – С.11.

¹⁰ Його ж. З студентських спогадів історика: II. Берлін // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С.527.

¹¹ Там само. – С.531.

¹² Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München, 1994. – 299 s. (У першому виданні 1941 р. монографія Дорошенка вийшла під назвою: Die Ukraine und Das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – Leipzig, 1941. – VI, 299 s.)

¹³ Doroschenko D. Die Ukraine im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX jhs. // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1927. – Bd.1. – S.43-45; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland: Neun – Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S.68-79.

¹⁴ Давлетов О.Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка „І.Х.Енгель як історик України та козаччини" // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.150-155.

- 15 В українському перекладі публікація студії Енгеля розпочата в історико-культурологічному збірнику "Схід-Захід". Див.: *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 1998. – Вип.1. – С.247-262; 1999. – Вип.2. – С.300-311; 2001. – Вип.3. – С.229-250.
- 16 Крупницький Б. "Історія України й українських козаків" Й.-Х.Енгеля та "Історія Русів" // Україна(Париж). – 1950. – № 3. – С.162-166.
- 17 Його ж. Німеччина й Україна у XVIII ст.: (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна (Париж). – 1953. – № 10. – С.848-849.
- 18 Krupnykyi B. Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... Tag der mündlichen Prüfung: 25.VI.1929, Tag der Promotion: 19.V.1931. – Berlin, 1931. – 53 s.
- 19 Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: У 2 ч. – Прага, 1942. – Ч.1. – С.216.
- 20 Потулицький В.А. Нариси з української політології (1819-1991): Навч. посібник. – К., 1994. – С.62-63.
- 21 Полонська-Василенко Н. Назв. праця. – С.В.
- 22 Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894-1956 // Укр.історик. – 1987. – № 1/4. – С.118.
- 23 Дорошенко Д. Рец. на вид.: Крупницький Б. Теофан Прокопович і шведи. – Жовква, 1934. – 14 с. // Елліс (Варшава). – 1936. – № 1/2. – С.230-231; Його ж. Нова праця про гетьмана Пилипа Орлика. Рец. на кн.: Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742: Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – 251 с. // Український голос (Віннігер). – 1938, 27 липня; Його ж. Рец. на вид.: Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий. – Прага, 1937. – 6 с. // Сьогочасне й минуле (Львів). – 1939. – Кн.1. – С.81; Його ж. Рец. на кн.: Krupnykyi B. Geschichte der Ukraine. Im Auftrag des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. – Leipzig, 1939. – 4, 329, 1 s. // Українська дійсність (Берлін). – 1940. – № 3. – С.6; Його ж. Рец. на кн.: Krupnykyi B. Hetman Mazeppa und seine Zeit (1687-1709). In Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Leipzig, 1942. – 260 s. // Українська Дійсність (Берлін). – 1942. – № 14.
- 24 Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.4.
- 25 Там само. – С.120-121.
- 26 Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття: Навч. посібник. – К., 1996. – С.5; Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV - першої половини XV ст. // ЗНТШ. – 1997. – Т. 223. – С.333-334.
- 27 Крупницький Б.. Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу. – Жовква, 1932. – 27 с.
- 28 Там само. – С.12-15, 25-27.
- 29 Крупницький Б. Теофан Прокопович і шведи. – Жовква, 1934. – С.13-14.
- 30 Його ж. Д.І.Дорошенко: Спомини учня... – С.14.
- 31 Мазепа: 36.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.64-82, 83-93, 94-105; 1939. Т.2. – С.3 – 12, 13 – 23, 24 – 35, 88 – 92.
- 32 Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. 36.: У 2 т. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.84.
- 33 Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. – Львів, 1929. – С.59.
- 34 Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742: Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С.181.
- 35 Ohlbyl O. Ukrainian Historiography 1917-1956 / Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, № 4(18), 1/2(18/19). – P.415.
- 36 Мішанчук Н.Г. Образ Б.Хмельницького в українській історіографії за Б.Крупницьким // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. на-ук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – С.87.
- 37 З листів Д.Дорошенка до О.П.Оглоблина // Укр.історик. – 1965. – № 3/4. – С.56 – 57.
- 38 Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Передмова та коментарі В.М.Горбця; переклад з німецької О.К.Струкевича. – К., 2001. – 238 с.
- 39 Боршак І. Рец. на кн.: Krupnykyi B. Hetman Mazeppa und seine Zeit (1687-1709). – Leipzig, 1942. 260 s. // Україна (Париж). – 1950. – № 4. – С.294.
- 40 Горобець В.М. Борис Крупницький – повернення в Україну // Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – С.10.
- 41 Крупницький Б. Цензура Третього Райху: (уринок зі споминів) // Україна (Париж). – 1950. – № 4. – С.266.
- 42 Давлетов А.Р. Немецкоязычная историография первой половины XX века об истории запорожского казачества: общее и особенное // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.48.
- 43 Krupnykyi B. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917 / 3d rev. ed. – Wiesbaden, 1963. – 307 s.
- 44 Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України... – С.123-138; Wynar L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52 // The Refugee Experience: Ukrainian

Displaced Persons after World War II / Ed. by W.Isajiw, Yu.Boshyk, R.Senkus. – Edmonton, 1992. – P.311-337.

45 Мудрий В. Нова українська еміграція та організація таборового життя // Сьогодні не і минуле (Мюнхен). – 1949. – № 1/2. – С.9-13.

46 Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України... – С.124.

47 Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. – Мюнхен, 1985. – Т.1: Роки 1945 – 1951. – С.165-182.

48 Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С.180-188.

(Далі буде)

The vital and creative pass of the Ukrainian historian Borys Krypnyts'kyj (1894 – 1956) is being elucidated and his scientific inheritance and forming of historical views are being examined.

Г.В.Степаненко (Київ)

ПРАВОСЛАВНЕ ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 рр.)

У статті висвітлюється суспільна роль православного парафіяльного духовництва українських єпархій у роки Першої світової війни. Проаналізовано умови пастирського служіння в Україні на поч. ХХ ст. і в період війни, а також завдання, що ставила держава перед парохами та ступінь виконання цих завдань.

Велика війна 1914 – 1918 рр. належить до подій, що залишили глибокий слід в історії людської цивілізації та мали глобальний за масштабами вплив на історичні долі багатьох народів, у тому числі українського. Починаючи з 1914 р., публіцисти й історики, духовні та світські журналісти намагалися дати оцінку діяльності православного духовенства, з'ясувати його суспільну роль під час Великої війни 1914-1918 рр. Оцінки були різними: від упевненості в тому, що православні пастирі до кінця виконали свій обов'язок перед паствою, до відвертих обвинувачень духовенства в супротивній християнським моральним нормам поліцейсько-агітаційній діяльності. Ми ж робимо спробу, враховуючи, з одного боку, високе духовне призначення й обов'язок пастирського служіння, а з іншого, – умови пастирської діяльності в українських єпархіях початку ХХ ст. взагалі і в період війни, зокрема, та зумовлені ними реальні можливості парафіяльних священиків, дати свою оцінку діяльності православних пастирів під час Великої війни.

Умови пастирського служіння в Україні на початку ХХ ст.

Православне духовенство України після підкорення в XVII ст. Київської митрополії Московському патріарху і завдяки політиці державної влади Російської імперії, яка знищила організаційно-церковну структуру українського православ'я, поступово інтегрувалося в структуру РПЦ – Російської православної церкви. Таким чином українські землі, що входили до складу Російської імперії, на початку ХХ ст. стали ареною діяльності РПЦ¹.

Адміністративно православна Церква в Україні розділялася на 9 єпархій: Волинську, Київську, Подільську, Харківську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Керівництво ними здійснювали єпархіальні архієреї за допомогою канцелярій – духовних консисторій.

Єпархіальних архієреїв з числа чорного духовенства (ченців) призначав Святійший Правлячий Синод – вищий орган керівництва РПЦ. Практичне ж керівництво Св.Синодом здійснював обер-прокурор, якого призначав особисто імператор.

9 українських православних єпархій поділялися приблизно на 500 благочинних округів і на більше ніж 8200 різних за величиною парафій². Парафія була первинною церковно-адміністративною одиницею, що мала храм із причтом (парафіяльне духовенство). До складу останнього входили священнослужителі (протоієреї, ієреї, диякони) та церковнослужителі (дячки, паламарі та ін.), які, зазвичай, прислужували священнику під час богослужіння та виконували, за його дорученням, різні роботи в храмі. Священик був настоятелем парафії. Вік священнослужителів коливався в межах від 25 до 65 років.

Парафії, в яких налічувалося до 700 парафіян, повинні були мати одного священика й одного дячка; парафії з числом парафіян понад 700 – священика і диякона, більші парафії мали двох священиків, одного-двох дияконів і двох дячків³. Напередодні 1917 р. в українських єпархіях налічувалося понад 21 тис. представників білого парафіяльного духовенства⁴. Характерною національною ознакою українських єпархій було розпорощення населення по віддалених від храмів хуторах. Відстань іноді становила 10-12 верст*.

Дохід парафіяльного священика складався з плати за треби, прибутку від церковної землі і казенного утримання. Він був дещо більшим в українських єпархіях, ніж у російських, але все ж далеко не достатнім.

Попри неодноразові намагання уряду встановити тверді розцінки на треби, таких фактично не існувало. Велике значення мали такі суб'єктивні моменти, як популярність священика або його бажання й уміння "вибивати" плату. Необхідність торгуватися з приводу плати за треби, за визнаннями самих панотців, принижувала священика перед парафіянами.

Церковна земля, хоч і була основою матеріального добробуту парафіяльного духовенства, не забезпечувала необхідного рівня доходу. До того ж, необхідність займатися обробкою землі відволікала священиків від виконання своїх прямих обов'язків, а в пошуті перетворювала їх на селян. Якщо ж парафіяльний пастир наймав парафіян для обробки землі (як це відбувалося в більшості парафій), то це знову ж таки, як і у випадку зі сплатою за треби, ставило його в матеріальну залежність від сільської громади.

Ліквідація матеріальної залежності від парафіян могла б призвести до зростання авторитету духовенства і його самосвідомості як пастирів. Але, незважаючи на те, що 3/4 парафіяльних священиків українських єпархій отримували фіксовану казенну платню, така залежність не зникала через мізерність окладу. Так, оклад парафіяльного священика Подільської губернії становив 500 (протоієрей, настоятель собору), 400 (міський священик) і 300 (сільський священик) руб. на рік; диякона – 180 руб. на рік, а церковнослужителя – від 50 до 100 руб. на рік.⁵ У той же час середній загальний дохід священно- і церковнослужителів тієї ж губернії з урахуванням усіх трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби та казенне утримання) в різних парафіях становив: протоієрея, настоятеля собору – від 800 руб. на рік, міського священика – від 600 руб. на рік, сільського священика – від 400 руб. на рік, диякона – від 400 руб. на рік, церковнослужителів – до 300 руб. на рік. Маємо на увазі, що вищевикладені суми подано за станом на 1916 р., коли з викликаних війною причин (про які буде сказано нижче) прибуток від церковних тріб і землі знизився. У мирний час парафіяльні священики найбільш багатих сільських парафій українських єпархій отримували від 1200 до 2000 руб. на рік, диякони – від 700 до 1000 руб. на рік, церковнослужителі – від 300 до 700 руб. на рік⁶. Отже, основну частину свого доходу парафіяльний священик прямо чи опосередковано отримував від парафії.

* 1 верста = 1, 06679 км

Порівнюючи суми доходів парафіяльних священників з даними статистики, що свідчать про річні доходи, наприклад, ординарного професора духовної академії (3000 руб.), викладачів міських елементарних шкіл (близько 900 руб.), лікарів (від 2400 руб.), робітників різних виробництв фабрично-заводської промисловості європейської частини Російської імперії (від 210 до 450 руб.)⁷, звичайно, не можна сказати, що парафіяльний священник біднував. Але, зважаючи на його соціальні завдання й рівень освіти (96% парохів українських єпархій закінчили духовні семінарії⁸), пастир повинен був вести спосіб життя інтелігенції, що значно підвищувало рівень необхідних витрат родини священника. Додамо до цього витрати на обов'язкове й недешеве навчання дітей і побачимо, що прибуток священника мав бути значно вищим, аби не перешкоджати виконанню його головної місії. У великих містах, де парафіяльний причт отримував значні плати за треби й служби на замовлення приватних осіб, рівень життя парафіяльних священників був значно вищим, але таких парафій було небагато. Переважну їх більшість було сформовано із сільського населення.

Важливою характерною рисою православного духовенства була його кастровість. І хоча на початку XX ст. в основному завершився процес позбавлення духовенства станової замкнутості, до кінця синодального періоду серед кліриків, як і раніше, було мало представників інших станів⁹.

Взаємовідносини парафіяльного духовенства з паствою склалися неоднозначно. Тут багато що залежало від особистих рис парафіяльного священника, його вміння налагодити контакт із парафіянами. Джерела свідчать, що було немало духовних осіб – істинних пастирів, відданих своїй справі, справжніх подвижників. Однак більшість православних панотців, м'яко кажучи, не мали авторитету серед парафіян, оскільки формально ставилися до своїх обов'язків і вбачали головну свою роль лише в точному відправленні церковних служб, нехтуючи власне пастирським служінням. У містах на відносинах між духовенством і парафіянами позначалася зростаюча байдужість значної частини населення до релігії. У селах, як уже зазначалося, на перший план виступали неврегульовані грошові відносини між кліром і селянами¹⁰ – господарська залежність від землі була однією з головних причин падіння статусу сільського пароха. Існувала навіть певна ворожість населення до своїх парохів: благочинницькі звіти за 1915 р. містять згадку про київський звичай "плювати, зустрічаючись із священником"¹¹.

Проблема реформи парафії була однією з ключових у планах докорінних перетворень церковного життя на початку XX ст. Широко обговорювалися різні варіанти заходів щодо "пожвавлення парафіяльного життя", його демократизації та реформування. Однак необхідного часу для реалізації цієї програми вже не було.

Що ж до ставлення духовенства до національних прагнень парафіян, то в 1917 р., на думку українського історика В.Ульяновського, який ґрунтовно вивчив це питання, "загалом у середовищі духовенства всіх рівнів у принципі був достатньо незначний відсоток свідомих прибічників української національної ідеї"¹².

Таким чином, можна скласти портрет типового парафіяльного священника перших двох десятиріч XX ст.: не має твердої матеріальної бази, перебуває в постійній турботі про хліб насущний для своєї, здебільшого великої, родини, пригноблюється державною владою та єпархіальними архієреями, зневажається ліберальним суспільством. Суперечливість, невизначеність становища духовенства у соціальному, культурному та економічному вимірах перетворили його на культурний і соціальний симбіоз – "типовий приклад маргінального стану, яким усі незадоволені і котрому все ставиться в провину, – і далеке від ідеалу життя, і замкнутість, і жорстокість цензури"¹³.

Вплив війни на життя парафіяльних священників

На початку Великої війни умови пастирської діяльності значно змінилися на території всієї України, але особливо – у прифронтових єпархіях Правобережжя. Тут духовенство повною мірою, нарівні зі своєю паствою, відчувало тягар війни: загибель рідних і близьких, розорення, біженство, полон, докорінне ламання звичного життєвого укладу.

Відсутність робочих рук особливо несприятливо позначилася на господарстві духовенства. Численні родини священників були вимушені особисто займатися сільським господарством: працювати в полі, доглядати худобу, підтримувати необхідний стан будівель. Це ускладнювало побут духовенства і відволікало його від виконання своїх прямих обов'язків. Релігійне піднесення перших років війни, всупереч очікуванням, не поліпшило матеріального стану духовенства: обов'язкові треби сплачувалися мало, а необов'язкові – згодом значно скоротилися.

У той же час звичні для духовенства в мирні роки статті витрат збільшувалися внаслідок загального подорожчання життя: підвищилися ціни на квартири, дрова й продукти харчування. У багатьох єпархіях гуртожитки при духовних навчальних закладах були віддані під військові шпиталі, а учні мали проживати на приватних квартирах, що коштувало їхнім батькам чимало грошей. Внаслідок загального подорожчання підвищувалась плата за навчання в духовних семінаріях і єпархіальних жіночих училищах. І вже в 1915 р. багато хто з представників духовенства вимушений був не відправляти своїх дітей на навчання через відсутність коштів.

Відчутніше за всіх постраждало духовенство тих парафій Подільської і Волинської єпархій, територія яких час від часу ставала ареною бойових дій. Причому збитки господарствам парафіяльних пастирів завдавали як австрійські війська, так і "нижні чини" російської армії. У відомостях про завдані господарські збитки, які подавали парафіяльні панотці в єпархіальні управління, йшлося про пограбування будинків, сіна, свійської птиці, знищення меблів, запасів зерна. Крім того, хоча ще статутом духовних консисторій 1841 р. духовенство було звільнене від військових постойв, в умовах війни вони мали місце й призводили до витоптування полів і знищення садів¹⁴.

Нариклад, у проханні про дотації, поданому в Подільську духовну консисторію в січні 1916 р. парафіяльним священником с. Боришковець, зазначалося: "Мій приход – один з найбідніших у єпархії, знаходиться в тилу воєнних дій, переповнений військами, оголений, об'їдений. Життя подорожчало. У мене 9 душ у сім'ї: 2 старших сина в діючій армії, на передовій. А менших для виховання, внаслідок евакуації Кам'янецьких навчальних закладів, я на позичені під непосильні проценти й з величезними труднощами гроші, відправив разом із дружиною з дому. А сам голодую. Гірке, тяжке, сумне становище моє не піддається опису. Церковна земля другий рік залишається не обробленою, про інші доходи й думати не можна"¹⁵.

Господарське управління при Св.Синоді намагалося знайти спосіб відшкодування збитків, завданих духовенству. З цією метою було розроблено проект "Временных правил о выдаче суточных денег в районах военных действий духовенству, наиболее пострадавшим от нашествий неприятеля местностей"¹⁶. До прийняття цих "Правил" у єпархії Правобережної України надходили кошти для виплати допомоги. У 1915 р. з цією метою до Подільської духовної консисторії надійшло 7 тис. руб., які було розподілено, за розсудом єпископа подільського Митрофана, серед духовенства тих парафій єпархії, через які "проходили в кінці липня – на початку серпня 1914 р. ворожі війська"¹⁷. Надалі суми допомоги збільшувалися. У 1916 р. на Київську єпархію було виділено вже 600 тис. руб.¹⁸ Утім суми допомоги, що припадали особисто на кожного потерпілого священно- і церковнослужите-

ля, були незначні й у середньому становили від 5 до 550 руб. у той час, як суми завданих збитків сягали 1700 руб. і більше. Виплачувалася лише "винагорода" в розмірі 10% від суми завданих збитків¹⁹. До того ж, допомогу отримали далеко не всі потребуючі її.

За свідченнями самих пастирів, духовенству під час війни довелося "більше, ніж раніше, напружувати свої фізичні й моральні сили, аби бути на висоті свого становища"²⁰.

Завдання парафіяльного кліру під час війни

Під час війни державна влада значно ускладнила завдання парафіяльних священників, розширила їхні рамки й посилила контроль над їх виконанням. Крім традиційних функцій, які парафіяльне духовенство виконувало і в мирний час, – богослужіння, народна освіта й організація добродійної діяльності, настоятель парафії зобов'язаний був виконувати роль діяльного й безкорисливого агітатора-просвітника, здатного полум'яною проповіддю розвинути й підтримати патріотичні почуття парафіян, стати опікуном поранених солдат, сиріт і біженців, розрадином і помічником фронтових сімей, натхненником мобілізованих. Для сумлінного виконання таких надзвичайних завдань було потрібне справжнє подвижництво, помножене на знання потреб населення й розуміння своєрідності моменту, що переживався. Чи можливо було очікувати цього від виснаженого турботами про хліб насущний, пригніченого жахами війни священника з дуже обмеженим впливом на своїх парафіян?

Для допомоги приходським священникам Св.Синод практично з перших днів війни розпочав видавати газету "Приходской Листок". У першому її номері красномовно роз'яснювалася мета видання: "З метою правильного й точного інформування духовенства, а через нього широких народних мас із сучасними подіями, особливо зі світу війни, щоб у духовенства незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоб духовництво, у свою чергу, могло передавати цей настрій прихожанам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток"²¹.

Богослужіння. Отже, головний і священний обов'язок пасторів полягав у здійсненні святих таїнств, молитві й богослужінні. На початку воєнних дій нарівні з патріотичним спостерігалось й велике релігійне піднесення населення. Звіти благочинних за період 1914 – 1916 рр. свідчать про переповнені храми. Населення, серед якого внаслідок мобілізації зросла питома вага жінок і літніх людей, не тільки вважало війну Божим покаранням, але й ввіряло своїх близьких, які пішли на фронт, суду Всевишнього й волі Провидіння. Мешканці молилися за призовників, стали частіше жертвувати храмам, ретельно виконувати церковні обряди²².

Частими, особливо в перші роки війни, були хресні ходи, всенародні молебні про дарування перемоги, які відбулися практично в усіх містах. Дні перемог відзначалися подібно до церковних свят²³. Установилася також практика вивішувати в церквах, церковнопарафіяльних школах, духовних навчальних закладах портрети загиблих солдатів.

Однак згодом релігійне піднесення населення слабшало; для багатьох війна стала тим негативним досвідом, який остаточно відлучив їх від релігійної віри й моральності.

Просвіта народу. Другим обов'язком пастиря була його просвітницька діяльність, тобто просвіта народу в дусі православ'я і проповідь християнських моральних норм. Засобами просвіти мали служити особистий приклад пастора і церковна проповідь. Практичне завдання парафіяльних священників у Російській імперії розширювалося до функцій стабілізації життєдіяльності населення в межах парафії й підтримання довіри до влади – адже парох був не тільки місіонером-пропагандистом віри, а й державним службовцем²⁴.

Розробка ідейного обґрунтування участі Російської імперії у Світовій війні почалася лише після її вступу в конфлікт у липні 1914 р. і велась, як і в

інших країнах, з позицій захисту своєї землі, народу, його корінних інтересів і цінностей від посягання інших держав²⁵. Основна роль у поширенні серед народу патріотичних ідей "Священної війни", за традицією, відводилася просвітницькій діяльності православного духовенства. Незважаючи на загальне визнання факту відчуженості між парафіянами і священнослужителями, державна влада і церковні ієрархи у своїх розпорядженнях відносно просвітницької діяльності парафіяльного кліру керувалися переконанням, що "православне духовенство ближче від усіх стоїть до народу, краще за всіх знає й розуміє психологію народу й більше за всіх інших суспільних діячів має довір'я нашого народу"²⁶. Якщо з першими двома тезами можна погодитися, зважаючи на побут сільських священників, то останнє твердження явно запізнилося років на двісті.

"Епархиальные ведомости" всіх українських єпархій друкували показові проповіді патріотичного змісту і тексти для позабогослужебного читання, які кожний парафіяльний священник зобов'язаний був проголошувати у своїй парафії. Їхній зміст час від часу зазнавав змін з урахуванням тих нагальних питань, що вимагали роз'яснення. Так, духовенство повинне було заохочувати населення до участі в передплаті на військові позики, до скорочення вживання м'ясних продуктів з метою збереження якомога більшої їх кількості для потреб армії, до городництва (у тому числі вчителів та учнів церковнопарафіяльних шкіл) "з метою розведення необхідних для споживання військом городніх культур"²⁷ тощо.

Повне уявлення про зміст таких бесід з парафіянами можна отримати, переглянувши, наприклад, "Киевские епархиальные ведомости" за 1916 р.: "Не здавайся в полон!", "Йди на війну, як на поклик Божий!", "Звіряче ставлення німців до наших військовополонених", "Повчання новобранцям з приводу листів, які надходять від наших полонених, в яких описуються нібито добрі умови життя в полоні", "Лихоліття війни послані нам Господом як кара за відхилення від православ'я" і т.д. Основна їх ідея залишалася завжди незмінною: "Ми повинні перемогти ворога, яких би жертв нам це не коштувало"²⁸.

Однак на практиці позабогослужебні бесіди не були популярними серед селян. По-перше, у вихідні й святкові дні селяни (Правобережної України) були зайняті риттям окопів і доставкою будматеріалів²⁹. А по-друге, ораторська майстерність більшості панотців була далекою від досконалості.

У період мобілізації виникали заворушення й безладдя, причинами яких часто були різного роду чутки, що збурювали натовп (про наказ царя громити маєтки німців, про підкупи членів волосного правління тощо). З метою боротьби із заворушеннями серед селян МВС розробило низку заходів, викладену в циркулярному листі губернаторам від 31 липня 1914 р., в якому місцевій владі пропонувалося "вступити нині в особливо близьке безустанне зіткнення з місцевим сільським населенням, чітко прислуховуючись до його інтересів, повідомляючи йому в можливих межах про події, що відбуваються, й паралізуючи негайно безглузді й шкідливі чутки, що потрапляють в його середовище"³⁰. Відповідальність у справі "ознайомлення й роз'яснення" поширювалася й на парафіяльних священників. Пастир повинен був проводити молитвою та напучуванням кожного призовника, "вселити" йому думку про чесне виконання військового обов'язку, а парафіянам про те, що "все, чого вимагає від нас влада, має бути свято виконане, як необхідне й корисне для держави"³¹.

Парафіяльний священник виступав своєрідним психологом для парафіянкалік, які поверталися з війни: втішав їх і надихав на подальше життя³². Міське духовенство мало також опікуватися лазаретами: постійно відвідувати їх із духовною метою, а також проводити там агітаційно-роз'яснювальну роботу³³.

Парафіяльні священники відповідали за розповсюдження безкоштовних патріотичних листівок, дешевих брошур, що випускалися парафіяльними братствами³⁴. Ці засоби агітації патріотичного змісту виходили з друку в 1914 – 1915 рр. мільйонами примірників, що є непрямим підтвердженням

значного поширення патріотичних настроїв у народному середовищі в той час. Парафіяни, за свідченнями священників, любили почитати листівки, але для їх читання часто зверталися до кліру, бо основний відсоток письменого населення становили чоловіки, які пішли на фронт³⁵.

Паралельно з поживавленням релігійних настроїв серед населення спостерігалось посилення старих і виникнення нових вад. Так, у Київській єпархії зкупчення військ і прибулих для риття окопів військовозобов'язаних стало причиною збільшення позашлюбних зв'язків і, як наслідок, народження позашлюбних дітей³⁶. Спостерігалось також виникнення таких нових для села й загалом не властивих йому явищ, як марнотратство, фанатизм, прагнення селян і особливо селянок до розкоші, причиною чого стало накопичення ними грошей і вплив міської культури з її принадами³⁷. Дедалі більше поширювалися забобони, які парафіяни (в основному сільських приходів), особливо жінки, за свідченнями священників, "домішували" до Христової віри. Популярними стали ворожіння на тих, хто пішов на фронт³⁸. Боротьба за викорінювання всіх цих вад також була завданням просвітницької діяльності духовенства.

Заборона продажу горілки породила проблему організації селянського дозвілля. Село, що протверезилося, стало виявляти цікавість до різних форм культурного відпочинку. Організацією сільського дозвілля в той час активно займалися земства. Вони спільно з Міністерством народної освіти на чолі з новим ліберальним міністром П. Н. Ігнатьєвим розпочали розробку та впровадження в життя проекту заснування цілої мережі повітових Народних будинків, які мали б хороші книжкові і художні фонди, були б обладнані кінематографічними установками і розгорнули б діяльність з організації народних театрів і проведення кінематографічних сеансів³⁹. Розвитку культурно-просвітницької діяльності на селі сприяли також кооперативи, які закуповували кіноустановки, газети, грамофони.

Але подібна діяльність зустрічала осуд, а іноді й опір сільських священників, оскільки театральні та кінопостановки часом потурали нищим смакам публіки, підривали основи релігійної моральності. Церковні власті часто розглядали таку роботу як зазіхання на пастирські функції Церкви і джерело поширення безрелігійності⁴⁰. Тому на сторінках духовних друкованих засобів інформації заговорили про необхідність розробки "плану нового тверезого життя народу", в якому активну участь мало б узяти парафіяльне духовенство⁴¹. У той же час, незважаючи на активність земств і культурно-освітніх організацій, театр і кінематограф не могли прийти в кожне село, і проблема дозвілля залишалася, як і раніше, надзвичайно гострою. Духовенство, у свою чергу, пропонувало створювати в парафіях парафіяльні будинки (або будинки тверезості), які повинні були стати "місцем молитовних і тверезих зібрань, аудиторією народних читань, бібліотекою-читальнею"⁴². Щоправда, далі проектів справа не рушила, оскільки для заснування подібних закладів потрібні були значні кошти, до вишукування яких ніяких практичних заходів вжито не було, а сподівання на "гаряче бажання" парафіяльних панотців виявилось марним.

Однак пияцтво ненадовго пішло з сільського життя. Уже в 1914 р., а особливо помітно в 1915 р., воно стало відроджуватися внаслідок розвитку нелегального виробництва й продажу різних сурогатів горілки⁴³.

Парафіяльному священнику ставилося в обов'язок також стежити за змістом листування між фронтовиками та їхніми сім'ями. Селянство, органічно зв'язане з фронтом, цікавилось новинами з театру бойових дій. Доступними джерелами інформації були не стільки друковані видання (газети, журнали в селах були рідкістю, і здебільшого вони були незрозумілі селянам), скільки листи рідних з фронту, а також розповіді солдат-відпускників, поранених, інвалідів, які повернулися з позицій. Керуючись саме цими джерелами інформації, селяни складали своє бачення фронтових подій. З іншого боку, листи, отримані з дому, мали великий вплив на моральний дух фронто-

виків. У випадку, якщо парафіяльний священник "помітить якесь хитання, жалкування, побоювання в листах свого прихожанина-солдата, він повинен був сам написати йому, підбадьорити, втішити, заспокоїти, а його рідним, особливо молодій дружині, слід пояснити, щоб вони у своїх листах "не тривожили духовного спокою воїна"⁴⁴.

Адміністративна робота. У більшості парафій було засновано парафіяльні опікунські ради, які, нарівні з парафіяльними опікунствами і церковними братствами, займалися опікою сімей фронтовиків. Практично в кожному випадку ініціаторами виникнення й керівниками цих організацій були парафіяльні священники. Вони, крім організації добродійної допомоги (про яку йтиметься нижче), приймали й направляли в єпархіальні управління клопотання осіб і організацій про асигнування пов'язаних із війною благодійних акцій⁴⁵. Крім того, часто-густо священникам доручалася робота по з'ясуванню матеріального стану солдатських сімей перед наданням їм допомоги, нагляду за сиротами і безпритульними дітьми в парафіях⁴⁶.

Зі слів самих парафіяльних пастирів, "дім священника тепер був місцем, яке осаджували прохачі, вимагаючи від батюшки і насіння, й квартирної допомоги. Сільська баба не уявляла собі ні державного устрою, ні тяжкого становища, яке переживала країна; вона знає одне: давай пособіє, а якщо його немає, значить винне в усьому місцеве опікування й батюшка, який очолює його"⁴⁷.

Турбота про охорону й благоустрій могил загиблих на війні солдат (а таких могил було безліч у прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній, на території яких відбувалися військові дії) також ставилася в обов'язок парафіяльному духовенству. Так, волинський архієпископ Євлогій 13 липня 1916 р. наказом звелів духовенству своєї єпархії стежити за станом могил, а крім того, "вести облік похованих у них солдатів з можливо точним зазначенням їхнього походження, місця служби й смерті" таким чином, щоб можна було завжди дати довідку про них їхнім родичам⁴⁸.

Приходські ієреї виконували також певну адміністративну роботу з обліку біженців. Учителі церковних шкіл, псаломщики тих єпархій, де осідали біженці, сприяли їхньому перепису, а також допомагали в налагодженні їх побуту⁴⁹.

Добродійність. Небачена доти за своєю руйнівною силою війна викликала й небачений сплеск добродійності. Як відомо, в Російській імперії на початку ХХ ст. діяльність у сфері соціального піклування здійснювалася через мережу добродійних організацій (громадських, приватних, відомчих та ін.). З початком воєнних дій продовжили свою роботу колишні, а також було започатковано безліч нових комітетів, рад, товариств, гуртків тощо, які в міру своїх можливостей задовольняли потреби, викликані воєнним часом. Активізації добродійності сприяло небувале патріотичне піднесення, що охопило суспільство на початковому етапі війни. Війна забрала годувальників з багатьох сімей, і держава з самого початку воєнних дій оголосила про те, що бере на себе турботу про їхній матеріальний добробут. Такі сім'ї отримували від казни допомогу, розмір якої був різним для різних частин імперії й дорівнював грошовому еквіваленту 27,8 кг борошна, 4 кг крупи, 1,6 кг солі, 0,4 кг олії на людину. Діти до 5 років отримували 1/2 такої норми⁵⁰.

Держава всіляко підтримувала, а часто й ініціювала, заснування та діяльність різних приватних і громадських добродійних організацій, що мали за мету своєї діяльності полегшення долі сімей воїнів⁵¹. Поряд із різними світськими організаціями на ниві добродійності трудилися й православні священники.

Організація православним духовенством добродійності в період Першої світової війни здійснювалася за такими напрямками: турбота про сім'ї фронто-

виків; допомога пораненим воїнам, збирання пожертвувань на військові потреби; надання допомоги потерпілим від військових дій жителям Галичини, Чорногорії, Сербії та інших охоплених війною територій; організація різного типу притулків для дітей солдат, у т.ч. для сиріт загиблих; опіка біженців.

Відразу ж після початку воєнних дій вийшла постанова Св. Синоду за № 6503 від 20 липня 1914 р., якою серед першочергових завдань духовенства було визначено матеріальну підтримку сімей солдат. Для здійснення цієї задачі було видане розпорядження "негайно створити" в усіх приходах спеціальні "Приходські опікунські ради піклування про сім'ї осіб, які перебувають у військах"^{*}. Обов'язковими членами такої ради мали бути парафіяльний священник і церковний староста; інші члени ради та її голова обиралися зборами парафіян, термін діяльності ради також визначався парафіянами. До обов'язків парафіяльних опікунських рад входили облік солдатських сімей і з'ясування їх матеріального становища, організація й проведення виплати державної допомоги сім'ям солдат. Але, крім цього, ради також самостійно виплачували матеріальну допомогу родичам фронтовиків. Грошові фонди рад складалися, головним чином, зі зборів пожертвувань у парафіях і включали також можливі асигнування із власне церковних сум. Діяльність опікунських рад суворо контролювалася єпархіальним керівництвом⁵². Надалі Св. Синод неодноразово (постановами від 25.07, 12.08, 19.08, 12.09.1914 та ін.) коригував умови існування і діяльності парафіяльних опікунських рад. Ці зміни й доповнення стосувалися передусім посилення контролю за їх діяльністю⁵³.

З плином часу коло обов'язків парафіяльних опікунських рад змінювалося в залежності від змін у потребах підопічних сімей. Ухвалою Св. Синоду від 4.03.1915 р. парафіяльним опікунським радам доручалася організація широкої допомоги сім'ям солдат у проведенні сільськогосподарських робіт, а постановою від 8.04.1915 р. Св. Синод закликав ради до організації догляду за дітьми воїнів, які під час польових робіт залишалися вдома без нагляду⁵⁴.

Добродійна діяльність парафіяльних опікунських рад була досить активною протягом усієї війни, а особливо в перші її роки. В той період ради діяли практично в кожній парафії і з успіхом організовували збори пожертвувань парафіян на підтримку солдатських сімей⁵⁵.

Дані обов'язкової щомісячної звітності парафіяльних опікунських рад дозволяють більш-менш точно дослідити результати їхньої діяльності. Так, розмір матеріальної допомоги, отримуваної від рад щомісяця протягом 1915 р., становив по єпархіях: Київська – 25807 руб. 79 коп., Катеринославська – 18870 руб. 63 коп., Подільська – 5165 руб., Херсонська – 10754 руб. 59 коп., Полтавська – 5946 руб. 28 коп., Волинська – 6189 руб. 58 коп., Харківська – 9281 руб. 98 коп., Таврійська – 10388 руб. 51 коп.⁵⁶

Діяльність парафіяльних опікунських рад не обмежувалася видачею грошової допомоги солдатським сім'ям. Крім цього, ради надавали їм підтримку "натурою", тобто продовольством і деякими необхідними промисловими товарами; в деяких приходах влаштовувалися навіть спеціальні харчові пункти⁵⁷. Як уже зазначалося, парафіяльні опікунські ради були також залучені церковним керівництвом до надання допомоги солдатським сім'ям у вигляді виконання необхідних сільськогосподарських робіт.

^{*} Необхідно додати, що, окрім знову створюваних опікунських рад, з другої половини XIX – на поч. XX ст. в українських єпархіях діяли так звані *Церковно-приходські попечительства*, що існували практично при кожному приході і були створені для організації церковноприходського життя. Таких опікунств до 1902 р. в імперії налічувалося 19 108, причому 4135 приходів із цієї кількості, крім піклування про підтримку церковних споруд і утримання церковно-парафіяльних шкіл, фінансували діяльність 870 шпиталів на 10 772 особи і 64 лікарні на 789 осіб. [Росія в 1913 г. Статистико-документальний справочник. – СПб., 1995. – С.389]. Крім того, в результаті реформи 1906 р. в деяких єпархіях почали засновуватися *Приходські ради*. З початком воєнних дій виникла необхідність у заснуванні церковноприходських комітетів, які організовували б на місцях опіку над родинками солдат діючої армії, і діяльність яких можна було б чітко контролювати.

Отже, діяльність парафіяльних опікунських рад не мала чітко визначених меж – то була будь-яка посильна допомога, необхідна родинам, які залишилися без чоловіків унаслідок війни⁵⁸.

До 1916 р. діяльність парафіяльних опікунських рад почала потроху слабшати, що не дивно, враховуючи загальний спад патріотизму й появу антивоєнних настроїв у суспільстві. Матеріальний стан населення поступово гіршав, у той час як солдатські сім'ї, що отримували допомогу від казни, часто мали більш високий, порівняно з іншим, бідним, населенням, рівень життя, що аж ніяк не сприяло бажанню парафіян надавати їм допомогу⁵⁹. Св. Синод, спостерігаючи спад активності діяльності рад, намагався навіть своїми наказами через єпархіальних владик надихнути парафіяльну добродійність⁶⁰.

Всебічну допомогу солдатським сім'ям надавали також церковні братства, які почали з'являтися з 1860-х рр. Їхня діяльність у 1914 р., перед самою війною, отримала новий імпульс, що супроводжувалося прийняттям нових статутів⁶¹. Єпархіальні церковні братства займалися благоустроєм старих і спорудою нових храмів, працювали над зміцненням віри й моральності серед населення, боротьбою з пияцтвом, хуліганством; займалися вихованням, освітою підростаючого покоління в дусі канонів православної церкви і російських національних ідеалів за допомогою відкриття бібліотек, шкіл, читалень, проведення публічних читань і видання й розповсюдження літератури релігійно-етичного і патріотичного змісту тощо. Кожне єпархіальне братство мало свої повітові та парафіяльні відділення, завдяки чому могло максимально наблизитися до простого люду⁶². На території сучасної України на початку Першої світової війни існували Київське єпархіальне Св. Володимирське братство, Братство Св. Михайла князя Чернігівського, Кам'янець-Подільське єпархіальне Іоано-Предтеченське братство, Луцьке єпархіальне Хрестовоздвиженське братство, Волинське єпархіальне Свято-Володимирське братство, Харківське єпархіальне братство Озерянської ікони Божої Матері та ін. На початку Першої світової війни при братствах почали утворюватися спеціальні Комітети (ради) піклування про бідні родини солдат, які воювали в діючій армії. Подібні комітети створювалися відповідно й при повітових та парафіяльних відділеннях братств.

При Київському Свято-Володимирському братстві такий Комітет було засновано вже 22 липня 1914 р. на екстреному засіданні ради братства в залі Купецьких зібрань під головуванням єпископа чигиринського Никодима. Він і очолив Комітет. Останній, його повітові та парафіяльні відділення перш за все зайнялися організацією і збором пожертвувань на потреби солдатських родин, а також наданням їм конкретної матеріальної допомоги⁶³.

Благодійну діяльність типового парафіяльного відділення братства можна оцінити з огляду на повідомлення священика Спаської церкви м. Корсуня Канівського повіту Київської єпархії Федора Комарницького до Київського митрополита Флавіана, датованого 1915 р. Для відтворення найбільш ясної картини діяльності парафіяльних братств подамо його лише з невеликими скороченнями: "При Спаській церкві м. Корсуня мною відкрито приходське Св. Володимирське братство. До його складу ввійшли 60 чоловік; почесна попечительниця княгиня О.В. Лопухіна-Демидова та попечитель князь А.Н. Лопухін-Демидов. До цього часу сума членських внесків досягла 559 руб. щоріку. Братство, виконуючи програму, намічену його статутом, мало на увазі побудову Народного Дому з каплицею "В пам'ять воїнів, які загинули в нинішню війну". При братстві мною відкрито також "Комітет піклування про сім'ї запасних (чоловіки, призвані в діючу армію в результаті мобілізації. – Г.С.)". ... З власних коштів Комітету (окремо від братства), що становлять 1117 руб. 20 коп., по 17 червня 1915 г. : а) надано допомогу 297 родинам запасних на суму 854 руб. 17 коп.; б) вислано на ім'я преосв. Никодима, єпископа чигиринського 99 жилетів теплих і 99 пар онуч на суму 72 руб. 63 коп.;

в) зібрано Комітетом 123 руб. 54 коп., куплено на них 1,6 т хліба (муки й пшо-на) і вислано галичанам, які постраждали від війни"⁶⁴.

Протягом 1914 р. у Київській єпархії відкрилися 12 повітових і 110 парафіяльних відділень Київського Свято-Володимирського братства. Парафіяльні братські комітети піклування про солдатські сім'ї надали за той рік матеріальну допомогу 77 840 таким сім'ям на суму 163 тис. руб.

Особливо активною щодо надання допомоги солдатським родинам була діяльність Чернігівського єпархіального братства Св. Михайла кн. Чернігівського, що було зумовлено фактичною відсутністю в Чернігівській єпархії опікунських рад⁶⁵.

Допомога воїнам – це один бік добродійної діяльності парафіяльного духовенства у період війни. Своєю постановою від 5.11.1914 р. Св. Синод "запросив" парафіяльне духовенство взяти участь у зборі серед населення необхідних для армії білизни й теплого одягу. І навіть у цьому питанні діяльність парафіяльних пасторів чітко контролювалася: час від часу духовні консисторії вимагали від благочинних звіти про кількість та адреси відправ-ки зібраних пожертвувань⁶⁶.

Парафіяльні священики агітували паству, роз'яснюючи людям необхідність пожертвувань, і особисто разом зі своїми сім'ями брали участь у підготовці необхідних для солдат речей⁶⁷.

Частіше за все в армію відправлялися теплі й літні сорочки, теплі жилети, рукавиці, шкарпетки, шапки, онучі, білизна, хустки, кисети, шарфи, навушники, напульсники, фуфайки, шоломи, рушники, а також чай, тютюн, сірники, цигарковий папір, цукор, сухарі⁶⁸.

Зібрані в парафії речі відправлялися парафіяльними священиками до благочинних, які переправляли пожертвування на певні склади, створені спеціально для цих цілей: склади єпархіальних братств і консисторій, громадських і приватних добродійних товариств (наприклад, склади імператриці Олександри Федорівни), рідше – безпосередньо на фронт, у певні військові частини⁶⁹.

Активну участь у збиранні речей для солдат брали також і дружини парафіяльних священиків та викладачів духовних навчальних закладів. Вони організовували у своїх парафіях, повітових та єпархіальних центрах так звані дамські комітети, учасниці яких власноруч шили для солдат постільну й нижню білизну, сорочки, подушки, онучі, рушники, в'язали теплі речі⁷⁰. Так, добродійне товариство "дам духовного звання" Херсонської єпархії до початку 1915 р. підготувало й відправило солдатам передової 3 пакунки й 3 ящики з подарунками та теплими речами⁷¹.

Аби скласти уявлення про обсяги допомоги, наданої православними священиками фронтовикам, вважаємо за потрібне навести дані звіту духовенства Київської єпархії за перший рік війни. Зазначимо, що речові й продуктові посилки в нижченаведеному документі подано в грошовому еквіваленті: від монастирів Київської єпархії послано солдатам у діючу армію 1613 руб. 87 коп.; від церков – 5209 руб. 75 коп., від духовенства – 13939 руб. 9 коп.; від духовних навчальних закладів – 216 руб. 47 коп., від церковнопарафіяльних шкіл – 12219 руб. 96 коп.; від Київського Свято-Володимирського братства – 21624 руб. 45 коп.⁷².

Своїм першим з початку війни положенням від 20.07.1914 р. Св. Синод закликав православне духовенство до пожертвувань на лікування поранених, для чого пропонувалося монастирям, громадам і всьому духовенству виділити й підготувати під лазарети та шпиталі для поранених зручні приміщення, а потім підтримувати їх матеріально, а всім обителям – знайти надійних і здатних для догляду за хворими й пораненими осіб як у самих обителях, так і в інших місцях, де в цьому виникне необхідність. У подальших своїх циркулярах (вересень 1914 р.) Св. Синод доручав ченцям і послушникам брати

участь у перевезенні поранених із залізничних станцій, і взагалі попрацювати як брати милосердя, для чого бажаючі були прикріплені до місцевих комітетів Червоного Хреста. Положеннями від 19.12.1914 р. і від 27-28.05.1915 р. Св. Синод доручив православним монастирям і різним духовним установам взяти на себе турботу про одужуючих і особливо покалічених воїнів. На початку другого року війни Св. Синод поновив свій заклик до православного духовенства жертвувати на потреби поранених солдат, переконуючи в необхідності збільшити розміри добродійної допомоги в цьому напрямі: розширити лазарети й шпиталі, збільшити розміри грошових внесків на утримання цих лазаретів, а також установ Червоного Хреста, поширити діяльність церкви щодо опіки над воїнами-інвалідами⁷³.

Сам Синод був однією з найперших установ, що своїм коштом заснувала лазарети для поранених солдат. Уже 1 вересня 1914 р. було відкрито Синодальний Олексіївський лазарет у Петербурзі, що розмістився в будинку, який, зазвичай, займали обер-прокурори Св. Синоду. На утримання цього лазарету члени Св. Синоду жертвували своє жалування, яке вони отримували на посаді синодальних членів, а службовці центральних установ Св. Синоду вносили по 2% від своєї зарплати. В лазареті налічувалося 100 ліжок, він мав у своєму розпорядженні 5 лікарів і кілька професійних медичних сестер ("сестер милосердя"). При лазареті діяло Опікунство для одужуючих воїнів, що надавало солдатам, які виписувалися з лазарету, речову й грошову допомогу. Звичайно, це був показово-зразковий лазарет, у ньому навіть деякий час читалися лекції з сільського господарства для одужуючих поранених⁷⁴.

Серед центральних медичних установ для лікування фронтовиків важливе місце займали лазарети так званого Комітету Червоного Хреста духовних навчальних закладів Російської імперії. Головою цього Комітету був Сергій, архієпископ Фінляндський. Комітет духовних навчальних закладів організовував і матеріально підтримував протягом війни три медичних центри, названі Серафимівськими на честь святого Серафима Саровського: етапний Серафимівський лазарет на 100 ліжок, що знаходився в Мінську; пересувний Серафимівський шпиталь на 100 ліжок, виключно хірургічний, що знаходився на Кавказькому фронті (при ньому також був харчово-перев'язувальний пункт, що діяв безпосередньо на передовій); Серафимівський передовий санітарний транспорт, що діяв на Південно-Західному фронті, а точніше – в Галичині. Всі три медичних центри були добре оснащені. Так, Серафимівський передовий санітарний транспорт мав у своєму розпорядженні 25 санітарних і 5 господарських візків, 2 похідні кухні, 1 водовозку, 2 легкових екіпажі для швидкого пересування персоналу, 40 обозних і 10 верхових коней; в ньому працювали 1 лікар, 2 фельдшери і 70 санітарів⁷⁵.

Медичні установи Комітету Червоного Хреста духовних навчальних закладів повністю знаходилися на утриманні духовних академій, семінарій, жіночих і чоловічих духовних училищ Російської імперії, включаючи, природно, українські єпархії. Корпорації цих навчальних закладів відраховували, як правило, 2% своєї платні на користь лазаретів⁷⁶.

На початку війни в пожертвуваннях, що здійснювалися духовенством, визначалась окрема стаття – "на лікування хворих і поранених воїнів". Ця стаття включала наступні відрахування:

а) 5% (іноді 2%) з валового прибутку церков і по 2% із загального прибутку духовенства, включаючи державне утримання. В результаті сума виходила досить значною: наприклад, по Київській єпархії в листопаді 1914 р. вона становила 5 595 руб. 52 коп., а в січні 1915 р. – вже 8 317 руб. 62 коп., по Херсонській єпархії – 9 187 руб. 38 коп. в лютому – березні 1915 р.⁷⁷;

б) гроші, зібрані з парафіян парафіяльними опікунськими радами (загалом на теренах імперії протягом першого року війни ради утримували своїм коштом 452 ліжка для поранених у різних лазаретах) та повітовими й па-

рафіяльними відділеннями єпархіальних церковних братств. Так, парафіяльна опікунська рада с. Стайок Київського повіту Київської єпархії зібрала з початку війни до 15 січня 1915 р. тільки на потреби хворих і поранених фронтовиків 204 руб. 37 коп.⁷⁸;

в) частина обов'язкового 3%-ого внеску, що відраховувався з платні викладачів і службовців духовних навчальних закладів на потреби війни, і разові пожертвування від учнів. Так, корпорація Маріупольського духовного училища відраховувала щомісяця 50 руб., від корпорації Тульчинського духовного училища з 1.08.1914 р. по 1.06.1915 р. надійшло 315 руб. 73 коп. від викладачів і 5 руб. 50 коп. від учнів, службовці Кременецького духовного училища відраховували щомісяця 2% своєї платні, вихованці Сімферопольського духовного училища відмовилися від солодких страв на користь поранених солдат, що в грошовому еквіваленті становило щомісяця від 25 до 30 руб., службовці Київської духовної академії щомісяця відраховували 3% своєї платні виключно на потреби санітарного загону тощо⁷⁹;

г) посильні внески від законовчителів, учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл, службовців церковно-шкільної справи, а також збори пожертвувань за участю церковнопарафіяльних шкіл. Протягом першого року війни на ці кошти утримувалося 7 лазаретів і 111 ліжок у різних лазаретах на території всієї імперії⁸⁰;

д) пожертвування від монастирів. Наприклад, у листопаді 1914 р. частина монастирів Київської єпархії (Виноградський, Жаботинський, Медведівський, Мошногорський, Богуславський, Корсунський, Матронинський) відрахували на потреби хворих і поранених солдат 1% від валового прибутку, що склало в сумі 106 руб.; Києво-Печерська лавра відрахувала 4% валових прибутків, частину "кружечного" збору на пошану пам'яті вмерлого митрополита Київського і Галицького Флавіана в сумі 502 руб. 72 коп., 482 руб. 84 коп. з братської кружечної суми лаври, 62 руб. із Лаврських церков; братія Києво-Софійського митрополичного будинку відрахувала 3% (20 руб. 12 коп.) утримання за жовтень 1914 р.; Києво-Покровський жіночий гуртожитський і Ржищевський Спасо-Преображенський монастирі зібрали за той же місяць 6 руб. 70 коп. і 3 руб. 90 коп. відповідно; по округу благочиння монастирів м. Києва і Київського повіту надійшло на потреби Червоного Хреста 23 руб.⁸¹;

е) гроші, що вносилися одноразово приватними світськими й духовними особами. Наприклад, із повідомлення правління Полтавської духовної семінарії дізнаємося, що за час існування лазарету при семінарії на його утримання пожертвовано від окремих осіб з духовенства 1045 руб. 75 коп., причому середня сума одиничного пожертвування становила 20 – 30 руб.⁸².

Зібрані таким чином кошти переправлялися в певні організації, які займалися в окремих єпархіях наданням допомоги хворим і пораненим солдатам: єпархіальні церковні братства (як, наприклад, у Київській, Харківській єпархіях), міські та єпархіальні комітети по наданню допомоги хворим і пораненим воїнам (наприклад, Подільський єпархіальний комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам під головуванням Митрофана, єпископа Подільського і Брацлавського), інші церковні добродійні організації, спеціально створені для організації опіки над пораненими (добродійне товариство дам духовного звання в Херсонській єпархії, Житомирський комітет швидкої допомоги пораненим воїнам, інші). Частина коштів, зібраних духовенством, учнями і співробітниками духовних навчальних закладів та церковнопарафіяльних шкіл, монастирями, надходила також у різні світські добродійні організації (губернські й повітові відділення Червоного Хреста, Тетянинського комітету, Скобелівського комітету тощо), а також безпосередньо до госпіталів і лазаретів, причому не тільки тих, що були засновані духовенством⁸³.

Ситуація в українських єпархіях у роки війни мала свою специфіку, що обумовлювалося близькістю їх територій до фронтової зони. Причому особли-

во це виявилось в значно більшій, порівняно з іншими регіонами Російської імперії (за винятком Москви й Петербурга), кількості різних шпиталів, лазаретів, санітарних загонів, лазаретів для слабосильної команди (для одужуючих воїнів) тощо. Про це свідчать, наприклад, дані звіту Св. Синоду про діяльність православної церкви в справі організації допомоги пораненим воїнам протягом першого року війни. В цьому звіті визначено п'ятірку єпархій з найбільшою кількістю лікувальних закладів, відкритих на кошти законовчителів і вчителів церковнопарафіяльних шкіл та службовців у церковно-шкільній справі: Київська (отримали допомогу близько 400 поранених), Подільська (142), Петроградська (123), а також Катеринославська й Калузька⁸⁴.

На нашу думку, буде доречним детальніше зупинитися на добродійній діяльності деяких лазаретів, що існували за рахунок підтримки монастирів, білого духовенства або співробітників духовного відомства.

У Кам'янці-Подільському, починаючи з жовтня 1914 р., працювало три лазарети духовного відомства, які було розміщено при Браїлівському жіночому монастирі, Немирівському монастирі та при Немирівській дворічній учительській школі. На початку 1915 р. тут відкрився ще один, четвертий лазарет на 50 ліжок (їх кількість надалі було збільшено до 100), який розташувався в приміщенні гуртожитку своєкоштных вихованців Подільської духовної семінарії, які роз'їхалися заради цього по приватних квартирах. У цьому лазареті під безпосереднім керівництвом спеціального єпархіального спостерігача було проведено водопровід і електричне освітлення, облаштовано окрему ванну кімнату, пральню, опалювані туалети, а також було обладнано відповідно до останніх вимог медицини того часу операційну, перев'язочну та аптеку. Дамський гурток, що складався з дружин кам'янецьких священників і викладачів духовної семінарії та духовних училищ, заготовив для цього лазарету необхідну кількість постільної білизни, подушок і матрасів. Господарством, приготуванням їжі, доглядом за пораненими в лазареті займалися, згідно з розпорядженням єпархіального владики, 8 послушниць жіночих монастирів⁸⁵.

У Харківській єпархії під час Першої світової війни було відкрито лазарет "імені єпархіального духовенства", що складався з кількох відділень. Одним з них був лазарет на 60 ліжок, розташований у лікарняному приміщенні Харківського єпархіального жіночого училища. Цікаво, що повний комплект білизни, халатів та іншого необхідного інвентарю було виготовлено ученицями училища під керівництвом педагогів. До числа інших відділень лазарету "імені єпархіального духовенства" входили Богодухівський лазарет на 30 ліжок, відкритий у приміщенні церковнопарафіяльної соборної школи в Харкові, лазарети на 15 ліжок кожний у Сумах і Чугуєві, селах Барвінкове Ізюмського повіту і Дергачі Харківського повіту.

Вартий уваги документ, який було опубліковано в журналі "Вера и разум", №15 за 1915 р.: "Список лиц и учреждений, сделавших пожертвования на Чугуевский лазарет "имени епархиального духовенства" деньгами с 1 октября 1914 г. по 1 августа 1915 г.". Він дозволяє скласти уявлення про ставлення духовенства до своїх лазаретів. У документі зазначено, що за вказаний період на лазарет було пожертвовано 2 222 руб. 74 коп. Жертводавці – представники всіх станів, але переважно духовного. Кошти надходили як від окремих священно- і церковнослужителів особисто, так і від причтів, парафіян, а також із "кружечного" збору спеціальними, так званими "лазаретними" кухлями, встановленими в різних місцях. Цікаво, що популярним було пожертвування коштів на іменні ліжка (організовувалися, зазвичай, на 1-2 місяці): наприклад, "Владимира Константиновича Аркаса, церковного старосты с. Старо-Покровского", "Духовенства I округа Змеевского уезда", "Учениц Чугуевской женской гимназии", "Учащихся Покровской церковной школы", "Учащихся начальных училищ г. Чугуева" та ін. Крім грошових внесків від духовенства, причтів, парафіян, світських і церковних організацій, надходили пожертвування у вигляді

речей і продуктів, серед яких найбільш популярними були полотно, подушки, постільна білизна, ковдри, рушники, шкарпетки, носові хустки, сорочки, кальсони, вата, халати, емальований посуд, табуретки, а також цукор, чай, борошно, крупи, овочі, яйця, гас, мило, вугілля, дрова. Подібні пожертвування, згідно з документом, були досить частими й чималими⁸⁶.

У Волинській єпархії вже в серпні 1914 р. у приміщенні Житомирського жіночого духовного училища відкрився лазарет імені "Волинського єпархіального духовенства" на 200 ліжок. Спочатку передбачалося, що лазарет проіснує до 1 січня 1915 р., але згодом, виходячи з того, що військові дії тривали, і кількість поранених постійно збільшувалася, голова єпархії архієпископ Євлогій схвалив рішення продовжити функціонування лазарету аж до закінчення війни, щоправда кількість ліжок було зменшено до 50-60, головним чином, через зміну лазаретного приміщення – з початком занять в єпархіальному жіночому училищі лазарет було переміщено в будівлю публічної бібліотеки. Лікарняний корпус Волинської духовної семінарії також було зайнято пораненими. Примітно, що, крім персон духовного звання й службовців духовного відомства, в матеріальному забезпеченні лазарету "Волинського єпархіального духовенства" брало участь і місцеве земство, асигнувавши 5 тис. руб. Семінаристи також надавали посильну допомогу, збираючи гроші для виготовлення носилок, придбання посуду та інших необхідних лазарету речей, а біля ліжок поранених чергували дружини викладачів і службовців семінарії⁸⁷.

Велику кількість лазаретів було відкрито при монастирях Харківської єпархії, а саме: при Святогорській Успенській пустині (50 ліжок), при Харківському Покровському монастирі (на архієрейській дачі, 15 ліжок), при Ряснянському монастирі (20 ліжок), при Охтирському монастирі (15 ліжок), при Курязькому монастирі (15 ліжок), при Богодухівському жіночому монастирі (15 ліжок), при Миколаївському жіночому монастирі (10 ліжок). Крім того, Курязький монастир надав Червоному Хресту 2 великих приміщення під госпіталь, а Миколаївський, Хорошівський і Богодухівський жіночі монастирі відрядили 30 черниць і послушниць до місцевого відділення Червоного Хреста для навчання справі догляду за пораненими⁸⁸.

Духовенство і викладачі церковнопарафіяльних шкіл і духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії придбали на пожертвуванні кошти Лялицький палац в с. Ляличах Суразького повіту Чернігівської губернії, що належав колись графу Завадовському. У викупленому палаці на початку 1915 р. відкрився "Єпархіальний лазарет імені царевича Олексія". В єпархії у період війни діяли ще 6 "єпархіальних" лазаретів, що утримувалися на ті ж кошти: лазарет при Чернігівській духовній семінарії, при Василівському єпархіальному жіночому училищі, при Ніжинському Введенському жіночому й Новгород-Сіверському Преображенському чоловічому монастирях, а також госпіталі в містах Остер і Мена Сосницького повіту⁸⁹.

У Херсонській єпархії в період війни також працював "єпархіальний" лазарет, розрахований на 50 ліжок, що був розташований у Дмитрієвському Херсоно-Одеському єпархіальному будинку. Крім того, в Єлисаветграді діяв лазарет імені "Єлисаветградського духовного училищного округу" на 25 ліжок, у Херсоні – лазарет на 25 ліжок, що утримувався на кошти міського духовенства. Церковний лазарет на 30 ліжок у Миколаєві фінансувався виключно з місцевих єпархіальних коштів. Його приміщення складалося з 6 кімнат, кухні, коридора, опалюваних ванної і туалетної кімнат, комори, сараю. Цей лазарет, як і інші медичні пункти для фронтовиків, що діяли в Херсонській єпархії, багато чим у своєму існуванні були зобов'язані представницям гуртка дам духовного звання Херсонської єпархії, які брали на себе обов'язок щоденних чергувань, догляду за пораненими, приготування їжі, виготовлення постільної та нижньої білизни тощо. Великий (понад 100 ліжок)

і широко відомий лазарет розміщувався при Григоріє-Бізоковому монастирі. До цього лазарету Херсонський жіночий Благовіщенський монастир відрядив 20 сестер для догляду за пораненими і також забезпечував його потреби в постільній, нижній білизні і теплих халатах. У Херсонській єпархії працювали лазарети одеських афонських подвір'їв: Пантелеймонського на 40 ліжок та Андріївського на 20 ліжок ⁹⁰.

Протягом першого року війни в Київській єпархії білим і монастирським духовенством, співробітниками духовних навчальних закладів і церковно-парафіяльними шкіл, парафіяльними опікунськими радами й братством Св. Володимира було засновано 9 лазаретів, що вміщували близько 450 поранених, декілька санітарних загонів, а сума пожертвувань на лікування фронтовиків досягла 191 395 руб. 32 коп. ⁹¹. Один із найбільших лазаретів єпархії розмістився в Києво-Печерській лаврі (на 120 ліжок). Він утримувався виключно за рахунок братії, для чого відраховувалося 2% з братського кухля. Крім того, Лавра надавала й утримувала приміщення для одужуючих воїнів. Лазарети були відкриті також при Києво-Михайлівському монастирі, Київському Пустино-Миколаївському монастирі ("Лазарет учащихся церковноприходских школ Киевской епархии"), Києво-Покровському жіночому монастирі, Києво-Софійському митрополичому будинку ("Лазарет церквей и духовенства Киевской епархии"). При Київському Свято-Троїцькому гуртожицькому монастирі функціонував центр для легкопоранених та одужуючих солдат ⁹².

Слід відзначити, що, звичайно ж, не тільки православна церква виступала організатором лікування поранених. Цим, як відомо, займалися в регіонах також інші громадські, приватні, професійні, губернські, земські організації. Наприклад, тільки в Катеринославі вже протягом першого року війни існували наступні лікувальні заклади, утримувані на нецерковні кошти: госпіталь для поранених, влаштований дворянами в дворянському будинку; лазарет для поранених імені спадкоємця цесаревича, облаштований дружиною губернатора в Маріїнському дитячому притулку; пересувний госпіталь населення Катеринославської губернії; центральний госпіталь Червоного Хреста. У Подільській губернії у віданні Подільського губернського комітету земського союзу до початку 1915 р. перебувало 85 госпіталів на 4856 ліжок ⁹³. Однак заслугу в організації й утриманні подібних установ для лікування солдат не можна визнати винятково світською. Як уже зазначалося, духовенство, монастирі, духовні навчальні заклади та інші церковні організації багато жертвували на такі медичні центри ⁹⁴. Часто траплялося так, що лазарет відкривався і діяв завдяки спільним зусиллям духовенства, добродійних організацій, міських і земських коштів, приватних внесків. Наприклад, при Успенській церкві м. Олександрівка Чигиринського повіту Київської губернії в 1915 р. працював лазарет Червоного Хреста, відкритий Київським єпархіальним Свято-Володимирським братством на спільні кошти приватних осіб, братства і Червоного Хреста. Даний лазарет щомісяця надавав медичну допомогу 40-72 пораненим ⁹⁵.

З перебігом воєнних дій перед суспільством гостро постала ще одна соціальна проблема – забезпечення майбутнього воїнів-інвалідів. Деякі з них потребували постійного догляду, а для деяких треба було підшукувати посильну роботу. Розв'язання цієї проблеми також було доручене парафіяльному духовенству. Св. Синод звернувся до православних чоловічих монастирів із пропозицією влаштувати при них спеціальні притулки для покалічених солдат з тим, щоб навчати їх ремеслу (столярному, слюсарному, точильному, шевському, швацькому тощо). Джерела, що дійшли до нашого часу, не дають права стверджувати, що монастирі жваво відгукнулися на такий заклик церковного керівництва. Зазначимо лише, що дослідникам відомі випадки появи

таких притулків у деяких єпархіях. У зв'язку з цим цікаво також згадати про те, що в 1915 р. рада Таврійського жіночого єпархіального училища ухвалила рішення відкрити для учениць 7-8 класів курси сестер милосердя. Передбачалося, що вихованки училища, ставши в майбутньому церковнопарафіяльними матінками, зможуть надавати більш-менш професійну допомогу покаліченим солдатам своїх парафій ⁹⁶.

Парафіяльному духовенству було доручено також опіку над безпритульними дітьми, особливо – над солдатськими сиротами. Допомогою таким дітям, головним чином, займалося Всеросійське опікунство з охорони материнства й дитинства, що діяло за сприяння імператриці Олександри Федорівни. Опікунство намагалось координувати добродійну діяльність у цій галузі інших організацій, включаючи й православну церкву. Одним зі спільних проектів опікунства церковних організацій і Міністерства народної освіти стала розбудова й організація діяльності в парафіях мережі сезонних (весна-літо-осінь) особливих дитячих притулків (ясел), які створювалися з метою забезпечення догляду за солдатськими дітьми (у віці від 3 років), котрі залишалися протягом сезонних сільськогосподарських робіт без материнського піклування. Згідно з положенням Св. Синоду № 2585 від 8.04.1915 р., до організації таких притулків закликалися дружини і дочки священно- і церковнослужителів і парафіян, а також учительки та учениці різних навчальних закладів, заняття в яких були скорочені через воєнний час. Під приміщення для ясел пристосовувалися будівлі церковних, міністерських, земських та інших початкових шкіл, а також будівлі, що звільнилися після заборони продажу спиртних напоїв. Притулки відкривалися на кошти церков і пожертвування парафіян. Загальний контроль за діяльністю притулків здійснювали парафіяльні опікунські ради або парафіяльні священики особисто, причому благочинним було наказано щомісяця подавати в духовні консисторії звіти про утворення та діяльність ясел. У питаннях технології влаштування дитячих сільських притулків, парафіяльні опікунські ради, згідно з розпорядженням Св. Синоду, консультувалися з місцевими відділеннями Всеросійського опікунства з охорони материнства й дитинства ⁹⁷.

Як і у випадку з влаштуванням притулків для воїнів-інвалідів, масового відкриття ясел не спостерігалось, хоча все ж їхня діяльність мала місце ⁹⁸. Нам зустрічалися звіти благочинних (за листопад 1915 р.) про те, що в їхніх благочинних подібних дитячих притулків немає, а їх організація проблематична з фінансових міркувань.

Парафіяни, по зможі, намагалися матеріально підтримати дітей фронтовиків, збирали кошти на придбання їм взуття, одягу, навчального приладдя та шкільних підручників, на організацію безкоштовного харчування ⁹⁹.

Під опіку церкви підпадали також і сироти, діти загиблих солдат. Положенням від 19.12.1914 р. Св. Синод закликав православних, особливо жіночі монастирі, створювати притулки для солдатських сиріт, де б вони могли здобути початкову освіту ¹⁰⁰. Причому деякі благодійні комітети надавали монастирям матеріальну допомогу в цій справі. Так, на засіданні романівського комітету, що відбулося 6 квітня 1915 р. під головуванням статс-секретаря А. М. Куломзіна, було розглянуто й задоволено клопотання від 3 монастирів про надання їм асигнування або безпроцентних позик на влаштування й утримання притулків для дітей-сиріт ¹⁰¹. У таких притулках при монастирях утримувалася, як правило, незначна кількість дітей. Найбільшим із відомих нам був притулок "для дітей убитих воїнів" при Києво-Печерській лаврі, в якому в 1917 р. знаходилося 49 хлопчиків і 27 дівчаток ¹⁰². У переважній більшості випадків у подібних монастирських установах знаходилося близь-

ко 10 сиріт. Так, організований при ряснинському Свято-Димитрієвському монастирі такий притулок був розрахований на 10 дітей (хлопчики до 7 років), при хорошівському Вознесенському монастирі – на 15 дітей (дівчатка), при старобільському Скорбященському жіночому монастирі – на 12 дітей, при височиновському Казанському монастирі – на 5 дітей тощо¹⁰³. А коли уряд видав розпорядження про заснування по всій імперії спеціальних "сільськогосподарських притулків для дітей покалічених і загиблих воїнів", Св. Синод своїм положенням від 17.07.1915 р. наказав установам і представникам духовного відомства сприяти їх організації¹⁰⁴.

Основною ж формою благодійної діяльності православного духовенства у період Першої світової війни залишалася організація церковних зборів пожертвувань на потреби, що виникли у зв'язку з війною. Такі пожертвування, зазвичай, збиралися шляхом проведення протягом певного дня в парафіяльних і монастирських церквах спеціальних кухляних або тарілчаних зборів, які проводилися на користь тих або інших благодійних громадських та церковних організацій і були присвячені певній потребі, викликаній воєнним часом. Організація й порядок проведення зборів були чітко визначені. Насамперед у місцевих "Епархиальних ведомостях" друкувалося спеціальне звернення про майбутні збори; потім кожний священик на позабогослужбових бесідах і читаннях у церквах та школах по можливості ознайомлював своїх парафіян з метою майбутніх зборів. За тиждень до дня зборів відповідне звернення, надруковане на аркуші великого формату, було прикріплене до вхідних дверей церкви; безпосередньо в дні зборів відвідувачі храму дізнавалися про їхню мету з проповіді священика¹⁰⁵.

До числа громадських добродійних організацій, на користь яких проводилися збори пожертвувань, належали: Романівський комітет, Тетянинський комітет, комітет товариства з нагляду за дітьми, чий батьки загинули під час виконання службових обов'язків, товариство повсюдної допомоги потерпілим на війні солдатам та їхнім сім'ям, товариство Червоного Хреста, православне палестинське товариство, опікунствування імператрицею Марією Олександрівною сліпих, місіонерське товариство, військове добродійне товариство Білого Хреста тощо¹⁰⁶. Що ж до церковних організацій, то, головним чином, збором пожертвувань займалися епархіальні церковні братства, а найбільшу увагу жертводавців привертало потерпіле від воєнних дій населення Галичини й Буковини, рідше – Сербії та Чорногорії¹⁰⁷.

Діяльність духовенства у сфері благодійності не дістала однозначної оцінки сучасників. У громадських колах існувала думка, що церква недостатньо активно трудилася на ниві милосердя. У свою чергу церковна преса й духовенство виразно заявляли, що "для грандіозної благодійності, яка була б в очі, у самого духовенства немає коштів: йому ні з чого благодіяти в особливо широких розмірах"¹⁰⁸. Знову ж кидається в очі глибока прірва між планами державної влади й реальними можливостями духовенства. Адже як би активно священик не агітував парафіян жертвувати, навіть подаючи особистий приклад, селяни не могли віддати більше того, що мали. Показовим у цьому відношенні може бути звіт парафіяльного священика – голови Опікунської ради, в якому він, наводячи дані про зібрані в парафії за перші кілька місяців війни пожертви (досить вагомі), відверто додає, що більшого з селян не можна взяти "через численні збори" – і це далеко не поодинокий приклад¹⁰⁹.

Усе ж відзначимо, що православне духовенство, покликане передусім своєю мораллю всіляко допомагати ближньому, відіграло одну з провідних ролей в організації й розвитку благодійності в період Першої світової війни.

Парафіяльний священник, як державний службовець, мав, крім виконання своїх прямих пастирських обов'язків, ще й бути провідником державної політики серед народу. Але в той же час до початку Великої війни не було вжито ніяких практичних заходів щодо поживлення парафіяльного життя, підвищення матеріального добробуту й соціального статусу парафіяльного духовенства, яке залишалося у безправному становищі й зневажалось більшістю парафіян. Матеріальне становище парафіяльного духовенства, і без того незадовільне, помітно погіршилося під час війни. Крім того, внаслідок комплексу причин, переважна більшість православних панотців формально ставилися до своїх пастирських обов'язків, незважаючи на високе призначення священництва.

У складних умовах війни й назрівання політичної та соціальної кризи в Україні, приходські пастирі, на жаль, уже не змогли відіграти в житті народу призначену їм роль "утішників і вчителів". Подвижництво багатьох і багатьох православних священників, активна суспільно-політична діяльність окремих представників білого духовенства, деякі позитивні результати добродійної діяльності, що заслуговують на повагу й захоплення, не є показовими для всього приходського духовенства, яке в більшості своїй було зайняте обговоренням майбутніх церковних реформ і розв'язанням нагальних побутових проблем.

¹ Історія релігії в Україні / За ред. проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького. — К., 1999. — С.242.

² Там само. — С.243.

³ Федоров В.А. Русская православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. — М., 2003. — С.33.

⁴ Історія релігії в Україні. За ред. проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького. — К., 1999. — С.243.

⁵ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі — К-ПМДА). — Ф.315. — Оп.2. — Спр.382. — Арк. 3 — 7, 15, 20; — Оп.1. — Спр. 10807. — Арк. 2-11, 14 зв. — 16, 21 зв. — 22 зв., 28 зв. — 30.

⁶ К-ПМДА. — Ф.315. — Оп.2. — Спр.382. — Арк. 3 — 7, 15, 20; — Оп.1. — Спр. 10807. — Арк. 2 — 11, 14 зв. — 16, 21 зв. — 22 зв., 28 зв. — 30; Історія релігії в Україні. — К., 1999. — С.245.

⁷ Россия в 1913 г. Статистико-документальный справочник. — СПб., 1995. — 415 с; Клещик С. Церковная благотворительность: Петербург 1910-х гг. // Православное богословие и благотворительность (диакона). — СПб., 1996. — Вып. III. — С.163-164; Шавельский Г.И. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. — М., 1996. — С.41.

⁸ Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — поч. XX ст.). — Дис. ...канд. істор. наук. — К., 2002. — С.180.

⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. — СПб., 1999. — Т.1. — С.107.

¹⁰ Дякин В.С. Церковь и государство в период третьей империи // Новый часовой. — 1996. — №4. — С.126-130. — С.128.

¹¹ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 21. — Ч. неоф. — С.474-478.

¹² Ульяновський В.І. Церква в Українській державі (доба Української Центральної Ради). — К., 1997. — 200 с. — С.26.

¹³ Миронов Б.Н. Вказ. праця. — Т.1. — С.105.

¹⁴ К-ПМДА. — Ф.315. — Оп.1. — Спр.9313. — Арк. 10 зв., 15 зв., 17 зв., 19, 21, 26-26 зв., 29-30.

¹⁵ Там само. — Арк. 64.

¹⁶ Там само. — Арк. 2.

¹⁷ Там само. — Арк. 2, 5.

¹⁸ Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. — 1916. — № 45 — 46. — Ч.оф. — С. 619 — 621.

¹⁹ К-ПМДА. — Ф.315. — Оп.1. — Спр.9313. — Арк. 63, 79-89 зв.

²⁰ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 23. — Ч. неоф. — С.525-530.

- 21 Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф.127. - Оп.873. - Спр.395. - Арк.1.
- 22 Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. - 1916. - №21. - Ч. неоф. - С.474-478.
- 23 Эльвин И. Церковь и война. - М., 1934. - С.45.
- 24 Леонтьева Т.Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 - 1904 гг.) // Социальная история. - М., 2000. - С.34-56.
- 25 Поршнева О.С. Социальное поведение российского крестьянства в годы Первой мировой войны (1914 - февраль 1917 г.) // Социальная история. - М., 2000. - С.57-83. - С.59.
- 26 Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. - Ч.5. Пастырское попечение о создании христианско-патриотического настроения среди мирного населения во время войны // КЕВ. - 1916. - №20. - Ч. неоф. - С.445-448.
- 27 Потехин С., прот. Православное пастырство и война (Вниманию приходского духовенства Киевской епархии) // КЕВ. - 1916. - №11. - Ч. неоф. - С.229-232; №14. - Ч. оф. - С.149-153.
- 28 Пастырское послание преосвященного Оренбургского епископа Мефодия о войне // Киевские епархиальные ведомости. - 1916. - №3. - Ч. оф. - С.63-67.
- 29 Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов). // КЕВ. - 1916. - №22. - Ч. неоф. - С.498-502.
- 30 Поршнева О.С. Вказ. праця. - С.57-83; С.65.
- 31 Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. - Ч. 3. Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семьях их // КЕВ. - 1916. - №13. - Ч. неоф. - С.281-289.
- 32 Шиманский И., свящ. Безногие и ослепшие // КЕВ. - 1916. - №36. - Ч. неоф. - С.776-778.
- 33 ЦДІАУК - Ф.127. - Оп.1005. - Спр.159. - Арк.1 зв. - 2 зв.
- 34 КЕВ. - 1916. - № 35. - Ч. оф. - С.484.
- 35 Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. - 1916. - №22. - Ч. неоф. - С.498-502.
- 36 Там само.
- 37 Поршнева О.С. Вказ. праця. - С.57-83; - С.70; Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. - 1916. - №22. - Ч. неоф. - С.498-502.
- 38 Поршнева О.С. Вказ. праця. - С.66.
- 39 Там само. - С.67.
- 40 Там само. - С.69.
- 41 Зарайский В. По поводу предстоящих церковных реформ. (Из беседы с присутствующим в Св.Синоде и членом Государственного совета архиепископом Серафимом Тверским) // Руководство для сельских пастырей. - 1916. - №17-18. - С.373-375.
- 42 Петровский С., священник. Алкогольный вопрос при свете переживаемых событий // Руководство для сельских пастырей. - 1916. - №17-18. - С.380-384.
- 43 Поршнева О.С. Вказ. праця. - С.57-83. - С.69.
- 44 Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. - Ч. 3. Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семьях их // КЕВ. - 1916. - №13. - Ч. неоф. - С.281-289.
- 45 КЕВ. - 1916. - № 22. - Ч. оф. - С.289-291.
- 46 Там само. - №23. - Ч. оф. - С.314.
- 47 Приходской Листок (далі - ПЛ). - 1915. - № 138. - С.3.
- 48 Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф.91. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.15-15зв.
- 49 О привлечении духовенства и учащихся в церковных школах к делу переписи беженцев // КЕВ. - 1916. - №9. - Ч. оф. - С.81-83.
- 50 КЕВ. - 1914. - №32. - Офиц. отдел. - С.393.
- 51 ЦДІАУК. - Ф.278. - Оп.1. - Спр.286. - Ч.1. - Арк.136, 138-138 зв.
- 52 КЕВ. - 1914. - №32. - Офиц. отдел. - С.389-391.
- 53 Там само. - №33. - Офиц. отдел. - С.409.
- 54 ПЛ. - 1916. - №25. - С.2-3.
- 55 ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1172. - Арк.148-148зв.
- 56 ПЛ. - 1915. - № 141. - С.2; №176. - С.2; №118. - С.2; №99. - С.2; №138. - С.2; №100. - С.2.
- 57 Там само. - №9. - С.2; №100. - С.2; №11. - С.2; №99. - С.2; ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1178. - Арк.2-2 зв.
- 58 ПЛ. - 1915. - №23. - С.4; №141. - С.2; №100. - С.2.
- 59 ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп. 876. - Спр.1172. - Арк. 140-140 зв.
- 60 ПЛ. - 1915. - №142. - С.3.
- 61 ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.792. - Спр.28. - Арк.18-19.
- 62 Там само. - Арк. 5-10.
- 63 КЕВ. - 1914. - №30. - Часть неофиц. - С.729, 741-742.
- 64 ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп. 875. - Спр. 2626а. - Арк. 1-1зв., 2 зв. - 4.
- 65 Вера и Жизнь. - Чернигов, 1915. - №11-12. - С.298; ПЛ. - 1915. - № 5. - С.2.

- 66 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1177. – Арк.2; ПЛ. – 1916. – №25. – С.2-3.
- 67 Там само. – Спр.1172. – Арк.297, 301.
- 68 Там само. – Арк.360-360 зв., 460.
- 69 Там само. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.286. – Ч.1. – Арк.68-70; Ф.127. – Оп.876. – Спр.1172. – Арк.3, 5, 6, 7-7 зв., 13, 12, 13 зв., 14-17, 21, 22, 25, 27, 140-140 зв., 152, 362, 457, 526.
- 70 Там само. – Арк.148-148 зв., 497.
- 71 ПЛ. – 1915. – №10. – С.2.
- 72 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1175. – Арк.4.
- 73 ПЛ. – 1916. – №25. – С.2-3.
- 74 Там само. – 1915. – №13. – С.3.
- 75 Там само. – 1916. – №115. – С.2; №125. – С.2-3; №111. – С.2.
- 76 Там само. – 1915. – №94. – С.1; №36. – С.3; №24. – С.3; №175. – С.4; №54. – С.4; №52. – С.3; №154. – С.2.
- 77 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1176. – Арк.1-3 зв., 4; спр.1173, арк.1-3 зв.; КЕВ. – 1914. – №34. – Часть неоф. – С.836-837; ПЛ. – 1915. – №148. – С.2; №92. – С.2.
- 78 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1172. – Арк. 148-148 зв., 497; ПЛ. – 1915. – № 95. – С.2.
- 79 ЦДІАУК. – Ф.711. – Оп.3. – Спр.3970. – Арк.3; ПЛ. – 1915. – №94. – С.1; ПЛ. – 1915. – №54. – С.4; №154. – С.2; №175. – С.4; №176. – С.2; №24. – С.3; №10. – С.1.
- 80 ПЛ. – 1916. – №17. – С.2-3.
- 81 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1176. – Арк.1-3 зв.; Спр.1173. – Арк.1-3 зв.
- 82 Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1915. – №3. – С.229-230; ПЛ. – 1915. – №52. – С.3.
- 83 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1176. – Арк.1-3 зв.; Спр.1173. – Арк.1-3 зв.; ПЛ. – 1915. – №24. – С.3; ПЕВ. – 1915. – №3. – С.229-230; ПЛ. – 1915. – №54. – С.4; №94. – С.1; №154. – С.2; №175. – С.4; №24. – С.3; №45. – С.3; №148. – С.2; №92. – С.2; №3. – С.2; №15. – С.4.
- 84 ПЛ. – 1916. – №17. – С.2-3.
- 85 ПЛ. – 1915. – №15. – С.4.
- 86 Известия и заметки по Харьковской епархии // Вера и разум. – 1915. – №15. – С.455-458.
- 87 ПЛ. – 1915. – №3. – С.4; №52. – С.3.
- 88 Там само. – №24. – С.3; №36. – С.3; №53. – С.2.
- 89 Там само. – №57. – С.3; №118. – С.2.
- 90 Там само. – №155. – С.3; №148. – С.2; №102. – С.2.
- 91 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1175. – Арк.4.
- 92 Там само. – Спр.1176. – Арк.1-3 зв.; Спр.1173. – Арк.1-3 зв.; КЕВ. – 1915. – №31. – Часть неоф. – С.729-733; ПЛ. – 1915. – №32. – С.3.
- 93 ПЛ. – 1915. – №33. – С.1; №138. – С.3.
- 94 Там само. – №3. – С.2.
- 95 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.798. – Спр.695. – Арк.1-4; ПЛ. – 1915. – №31. – С.2.
- 96 Приюты при монастырях // Вера и жизнь. – 1915. – №11-12. – С.173-174; Вера и жизнь. – Обзор церковной и общественной жизни. – 1915. – №4. – С.86; ПЛ. – 1916. – №28. – С.2-3; ПЛ. – 1915. – №33. – С.3.
- 97 Определение Св. Синода от 8.04. 1915 г. за №2585 // Вера и разум. – 1915. – №15. – С.448-450; ПЛ. – 1915. – №95. – С.1; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1058. – Спр.64. – Арк.1.
- 98 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.1058. – Спр.64. – Арк.5; ПЛ. – 1915. – №49. – С.2.
- 99 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.64. – Арк.140-140 зв.
- 100 ПЛ. – 1916. – №26. – С.3.
- 101 Там само. – №94. – С.2.
- 102 ЦДІАУК. – Ф.128. – Оп.3 заг. – Спр.726. – Арк.3 зв., 4, 4 зв.
- 103 ПЛ. – 1915. – №53. – С.2.
- 104 Там само. – 1916. – №26. – С.3.
- 105 Вера и Жизнь. – Оф. часть. – 1915. – №4. – С.114.
- 106 ЦДІАУК. – Ф.128. – Оп.2 заг. – Спр.598. – Арк.1; Ф.127. – Оп.1005. – Спр.171. – Арк.1-3; КЕВ. – 1914. – Ч. неоф. – №17. – С.173; №33. – Ч. оф. – С.413; 1915. – №46-47-48. – Ч. оф. – С.498-499; Вера и жизнь. – 1915. – №4. – С.110-114; ПЛ. – 1915. – №15. – С.2; №41. – С.3.
- 107 ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3636. – Ч.1. – Арк.2; Ф.278. – Оп.1. – Спр.286. – Ч.1. – Арк.64, 100, 101, 105; Ф.127. – Оп.876. – Спр.1174. – Арк.1-3; Спр.1176. – Арк.5; Спр.1206. – Арк.1, 3; ПЛ. – 1915. – №8. – С.4.
- 108 ПЛ. – 1915. – №108. – С.3.
- 109 ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.1172. – Арк.140-140 зв.; Арк.148-148 зв., 497; Арк.362, 457.

The author of the article highlights the social role of the Ukrainian eparchy's Orthodox parochial clergy in the years of the World War I; analyses the conditions of the vicarial service in Ukraine during the beginning of the 20th century and war period, as well as the tasks which were posed in front of conqregations by the government and the execution range of those tasks.

М.М.Кузьменко (Донецьк)

СИСТЕМА ОСВІТИ В УСРР У 1920-х рр.: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття висвітлює особливості модернізації системи освіти в УСРР 1920-х рр., показує роль і місце науково-педагогічної інтелігенції в модернізаційних процесах, а також специфіку російської та української систем освіти, їхні спільні й відмінні ознаки.

Поняття "модернізація" активно використовують політологи, соціологи, філософи для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку. Історики, враховуючи його концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження модернізації системи освіти передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося осучаснення всієї освітньої системи. Досліджуючи модернізаційні процеси в культурно-освітній галузі суспільного життя України 1920-х рр., автор не прагне показати історію розвитку вищої чи середньої ланки освіти, яка загалом досліджена¹, хоч і дуже статично, а намагається виокремити її функціональний аспект саме в контексті радянзації.

Постановка проблеми модернізації освіти є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Маємо вивчати не схему освіти в українському суспільстві, яку, зазвичай, обмежують вищою, середньою та загальноосвітньою школою, спираючись на відповідну статистику, а показати її соціально-гуманітарні функції, виявити критерії ефективності самого навчально-виховного процесу з погляду формування загальнолюдських чи класових цінностей. Застосування модернізаційного підходу не передбачає пошуку якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного і революційного, прогресивного і консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в концепції радянської системи освіти, відхиляючи будь-які упереджені теоретичні установки.

Аналіз сучасних науково-теоретичних розробок стосовно розвитку системи освіти в суспільстві 1920-х рр. свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принципи історизму, але за таких умов не уникнути схематизації. Виявити організаційні та кількісні параметри системи освіти в Україні досліджуваного періоду, тобто вказати на її мережу навіть із вичерпним виявленням статистичних даних про наявність професорсько-викладацького складу і студентсько-учнівського контингенту, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи освіти. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є модернізація. Вона ефективна тоді, коли ми прагнемо дати загальноцивілізаційну або навіть системну оцінку глобальних змін, а також для виокремлення результативності історичного процесу, його конкретних досягнень чи прорахунків. Історики дедалі частіше схиляються саме до модернізаційних методик дослідження складних суспільно-політичних явищ, тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції і влади, намагаються дати системну оцінку періоду непу, революційним змінам тощо².

Малодослідженими залишаються такі питання, як соціальне походження та національний склад науково-педагогічної інтелігенції, її участь у розробці навчальних програм і посібників, взаємини професорського корпусу вищої

школи з органами влади, вплив непу на життєву позицію інтелігенції й освітніх закладів, політичні завдання системи соціального виховання, науково-педагогічні контакти з освітніми закладами західного світу, порівняння концепцій освіти в УСРР та РСФРР, стосунки дореволюційної професури з новою радянською генерацією червоної професури. Безумовно, що в запропонованій статті досліджуються не всі аспекти, які вимагають нового бачення, а лише принципи.

Досліджуючи особливості модернізації системи освіти в УСРР 1920-х рр., автор прагнув виявити специфіку реформування освітніх закладів, показати організаційні підвалини радянської вищої школи, науково-педагогічну еліту, з'ясувати спільні й відмінні ознаки понять "народна освіта" та "радянська система освіти", проаналізувати вплив непу на професійне навчання і соціальний статус педагога, порівняти концепції української та російської систем освіти. Автор свідомий того, що деякі аспекти є дискусійними, але їх необхідно вирішувати шляхом науково-теоретичних пошуків. Уже давно назріла необхідність переосмислення усталених оцінок і підходів до вивчення культурно-освітнього й духовного життя в УСРР 1920-х рр. Концептуального перегляду вимагає теорія і практика українізації, суперечливе тлумачення суті духовного відродження українського суспільства періоду непу, які вирізняються певною ідеалізацією, схематичністю та однобокістю висвітлення.

Хронологічні рамки, якими є 20-ті роки, обрано не випадково, тому що протягом непівського періоду запроваджувались експериментальні форми і принципи функціонування системи освіти. Відбувалися формальні зміни, тобто ліквідація політико-економічних інститутів, попередніх владних структур, становлення економічних та організаційно-політичних основ радянської влади, а відтак необхідність модернізації освіти, культури і духовного життя взагалі була очевидною. Аналіз літератури 20-х рр. не передбачає пошуку самого терміна "модернізація", а насамперед виявлення сутнісних змін усієї системи освіти в УСРР. Модернізація суспільних відносин по-більшовицькому, в тому числі й освітньо-культурної галузі, означала реалізацію ключових ідейно-політичних принципів і програмних положень РКП(б).

Проголошення комуністичного виховання означало визначення ідеологічних пріоритетів радянської політичної системи не лише серед молоді, а в суспільстві загалом. Вони слугували за дороговказ на шляху модернізації духовного життя суспільства. У 1919–1921 рр., коли в Україні точилася національно-визвольна боротьба, принципи комунізму як теорії не мали поширення в освітніх закладах, тому що вся система освіти перебувала на стадії радикальної руйнації, а в сільських районах просто була відсутня. Теорія комуністичного виховання як декларація передувала практиці становлення нової педагогічної системи. Якщо проаналізувати реальне співвідношення понять і практики історичного процесу початку 20-х рр., то можна констатувати, що принципи комуністичного виховання засвідчували лише політично-ідеологічні наміри держави, представляли певну систему установок, політологічну дефініцію. Своєрідного конституційного проголошення й оформлення вони набули в "Декларації про соціальне виховання" НКО УСРР, де, за визначенням одного з її творців О.І. Попіва, "вперше було проголошено головні засади нової комуністичної педагогіки"³. Їх реалізація й способи досягнення детально виписані в основному методологічному документі – "Пораднику по соціальному вихованню дітей", котрий витримав декілька видань упродовж 20-х рр.⁴ Вимоги, методи, напрями і принципи соціального виховання, тобто комуністичного, викладені у згаданому "Пораднику...", стосувалися головним чином, школи. Принципи комуністичного виховання дорослого населення, як засіб модернізації суспільних відносин на відповідних засадах, мали власне науково-педагогічне обґрунтування політосвітніми структурами, які підготували свій порадики⁵. Названі порадики перебували тривалий

час у спецфондах бібліотек, але не ця обставина визначає їх теоретичну і джерельну цінність. Обидва документи, крім постанов партійно-державних органів з освіти, є конкретною програмою запровадження основних принципів модернізації культурно-духовного життя.

Педагогічна система й система освіти загалом, хоч і відрізнялася від комуністичного виховання прагматичністю, перебувала на початку 20-х рр. на стадії експериментування та пошуку оптимальних освітніх форм. Відомий дослідник теорії й історії педагогіки Я.Мамонтов, аналізуючи різні експерименти, течії, напрями, "переоцінку цінностей", дійшов висновку, "що нині педагогіка зазнає дуже великої кризи"⁶. Для багатьох лідерів більшовицької партії і неп видався тоді кризою, навіть крахом. Пошук нових форм і ліквідація старих, які відбувалися в освітніх закладах на початку 20-х рр., можна віднести до поширеного тоді в пресі визначення – "хвороби росту". Радикальне запровадження модерних організаційних форм та концепції освіти, безперечно, викликало певний переполох і доволі критичне ставлення, особливо серед науково-педагогічної інтелігенції з дореволюційним стажем і досвідом роботи. "На наших очах відбувається такий могутній процес руйнації педагогічного світоствлення, – констатував Я. Мамонтов у 1927 р., – що буває лише в періоди найбільших соціальних рухів, найбільшої соціальної перебудови. Щось подібне педагогіка зазнала лише на світанку капіталізму, в добу Ренесансу, коли новий суспільний лад визволяв себе з ярем середньовіччя. Тепер, як і тоді, нова суспільність творить нове світоствлення, нові соціальні та наукові установки"⁷.

Не вдаючись до аналізу понять "педагогічна система", "педагогічний процес", "нова система виховання та нова система педагогічних установ", "нові методи", "педагогічні концепції", які є предметом дослідження іншої науки, зазначимо лише термінологічний ряд, котрий вказує на модернізаційні процеси в теорії і практиці освіти. Я.Мамонтов дав вичерпне і розгорнуте тлумачення понять "педагогічна система", "педагогічний процес" як специфічних "універсальних педагогічних законів", але невід'ємних складових системи народної освіти, яка була виразником суспільних форм. "Виходячи з усього цього, – зазначав він, – можна сказати, що педагогічна система є організація суспільних форм педагогічного процесу в інтересах певного суспільства, тобто його владущих класів"⁸. Отже, суспільно-класова обумовленість функціонування педагогічної, а відтак і всієї народної освіти, як ключового модернізаційного спрямування, вважалася тоді цілком закономірним явищем.

Модернізація як процес і засіб досягнення конкретної мети – становлення нової системи освіти є водночас і суто ґносеологічна категорія. Вона дозволяє з'ясувати основні історичні проблеми: коли була проголошена радянська система освіти, яким чином її запроваджували, чим вона була в плані організаційному та концептуально-теоретичному. На рівні текстологічного аналізу ми виявили співіснування декількох ключових дефініцій і водночас реальних інститутів: комуністичне виховання, педагогічна система, педагогічний процес. Їх можна віднести до програмних установок модернізації освіти, а також засобів її досягнення, тому що концептуально вони розкривають сам механізм творення й функціонування радянської системи освіти. Теоретично і функціонально можна визначити три складових (комуністичне виховання, педагогічна та освітньо-навчальна системи), які, власне, були суб'єктом і об'єктом модернізації. На практиці всі вони належали до єдиної навчально-виховної системи в УСРР.

У науково-педагогічній літературі 20-х рр. найпоширенішими були визначення – "народна освіта" та "радянська система освіти", а також "народний учитель" і "радянський навчатель". Вони не є антиподами, але і синонімами їх не назвеш, тому що відрізнялися деякими функціональними ознаками й особливостями виникнення. М.О.Скрипник, підсумовуючи десятирічний

досвід культурно-освітнього розвитку в Україні, вважав термін "народна освіта" дореволюційним, коли "освіта розподілялася на дві галузі: одна – для привілейованих класів – це була освіта, а друга – для нас з вами, робітників і селян – це була народна освіта"⁹. До неї належали церковно-приходські школи, а найвищою її формою були учительські семінарії та інститути, оскільки саме вони виявилися доступними для робітничо-селянської маси. Революція, на переконання наркома М.О. Скрипника, скасувала привілеї в галузі освіти і поставила за мету – "перетворити школу із знаряддя класового панування буржуазії на знаряддя класового зниження розподілу суспільності на класи, на знаряддя комуністичного переродження суспільності"¹⁰.

Привілеї знищили, а саму форму народної освіти залишили. Одразу необхідно підкреслити, що в інтерпретації 20-х рр. термін "народна освіта", за змістом і функціональною ознакою, означав протилежність дореволюційно-смысловому навантаженню, а з іншого боку, презентував наслідок модернізації старої школи відповідного рівня. Однак школа для народу в умовах радянської влади та комуністичної партії була класовою, тобто її суть не змінилася. Зберігалася не лише назва, а також і функціональне призначення, тому що проголошення гасла "знищення розподілу суспільства на класи" не відповідало реальному культурно-освітньому процесу в Україні, котрий мав виразні ознаки соціально-політичної селекції при формуванні учнівського контингенту, педагогічного корпусу та професорського складу радянської школи. З іншого боку, саме поняття "народна освіта" внаслідок модернізації втратило первісне функціональне значення. "Ми зараз вживаємо термін "народна освіта", – писав М.О. Скрипник, – але під цим терміном треба розуміти систему комуністичного навчання, комуністичного виховання, комуністичної освіти, а не просто народної освіти"¹¹. Нарком мав на увазі функціональне покликання радянської школи – здійснювати на всіх її ділянках комуністичне виховання, а не саму систему "комосвіти", якою були також структурні одиниці політосвітніх закладів – сільбуду, хати-читальні, клуби робітничої молоді тощо. В офіційних статдовідниках розділи про освіту називалися "Народна освіта в Україні", а не радянська чи соціалістична.

Поняття "радянська система освіти" з'явилося вже на початку 20-х рр., хоча процес її формування лише розпочався і був далеким від організаційно-концептуального завершення. В окремих публікаціях зустрічалися визначення "передсоціалістична" або "радянська педагогіка переходового часу", "соціалістична, радянська", яка вимагала, щоб учитель "був революційний, соціальний вояка, організатор не то дитинства, бо й широких трудових мас в напрямках марксистському, радянському"¹². Поняття "радянська", "соціалістична", "марксистська" як сутнісні ознаки змісту системи освіти та її суспільної організації належали до однопорядкового функціонального походження.

У 1922 р. ішлося про визначення "більш-менш закінченої системи освіти перехідної доби", а так звану "стару школу" було вже "зруйновано згори донизу й на місце її декларовано єдино трудову політехнічну школу"¹³. В січні 1925 р., виступаючи на першому Всеукраїнському з'їзді учителів, нарком освіти О.Я. Шумський зазначив, що радянська система освіти "є вже загальноновизнана", хоча "в царині методичній ще не все гаразд"¹⁴. На "термінологічному фронті" педагогічна думка й освітні установи тоді випереджали фактичне становлення системи освіти. Термін "радянська" був декларацією намірів формування нової системи освіти, про що свідчать перші офіційні документи Наркомосу УСРР¹⁵. Аналіз джерел і літератури дозволяє констатувати, що упродовж першої половини 20-х рр. відбулося визначення та формування схеми радянської освіти шляхом докорінної реорганізації дореволюційної структури, а сама система освіти перебувала на стадії становлення педагогічної системи.

Відмінність між поняттями "схема" та "система освіти" підкреслював сам М.О.Скрипник. Вони справді мають принципове значення для розуміння модернізації, тому ототожнювати їх не можна. Підсумовуючи досвід реформування освітньої галузі, Микола Олексійович зазначав наприкінці 20-х рр., що "нам особливо пишатися не приходиться, бо ми рішали не питання схеми народної освіти, а питання системи народної освіти – це не є лише схема її установ, і засобів, і методів, що ними переводиться народна освіта"¹⁶. Схема означала статичну наявність конкретних організаційних форм закладів освіти (початкової, середньої, вищої), а система освіти – види і типи школи (загальноосвітня, професійна, політехнічна чи монотехнічна), методи навчання та виховання, їх співвідношення і взаємодію. Вважалося, що просто реорганізувати стару систему освіти, прилаштувавши її до нових завдань, було складніше, ніж "побудова нової школи"¹⁷. А її доцільність і необхідність відповідала тоді "загальній ідеї прямолінійного соціалістичного будівництва"¹⁸. Револьюційна епоха породила дивну соціопсихологічну установку: декларативне і привселюдне проголошення на з'їздах того чи іншого політичного завдання або просто гасла, що сприймалося як історичний факт його справжнього функціонування.

Якщо засобами модернізаційного процесу можна вважати "комуністичне виховання", "педагогічну систему", "схему і систему освіти", то такий учасник "педагогічного процесу", як учитель, мав цілком виразні ознаки конкретної соціально-професійної групи. Ліквідація "старої школи", як свідчать джерела і література, виявилася справою декількох постанов уряду. Повернути до нової системи освіти колишніх педагогів фактично стало невідвладною справою. Вони не сприйняли модернізації освіти по-більшовицькому, як і самої радянської влади. "Народний учитель в історії українського бандитизму, – зазначав у 1925 р. П. Солодуб, – грає не останню роль, і з озброєних ворогів радянської влади був далеко не найменшим"¹⁹. Педагоги були ватажками численних повстанських загонів, які активно діяли проти радянських органів влади упродовж 1920–1921 рр., коли загинуло чимало сільських учителів. Значна частина залишила школу, решта зайняла позицію очікування і нейтралітету.

Економічна руїна і голод 1921–1922 рр. також відлучили педагогів від школи, а відродження кооперації та приватного підприємництва переорієнтували їхню систему матеріальних і духовних цінностей: вони стали рахівниками, засновниками кооперативних товариств, приватних видавництв, редактурами періодичних видань. О.Я.Шумський також виокремлював антирадянську налаштованість учительства, яке, за його словами, почало схилитися на бік радянської влади "ледве чи не в минулому році", тобто в 1924 р., оскільки він висловив цю думку на початку січня 1925 р. О.Я.Шумський вважав учительство певною групою інтелігенції, яка почала переходити "від саботажу до допомоги", хоча не вважав останню й сільське вчительство, за функціональними і політичними ознаками, тотожними соціально-професійними групами. "Народне вчительство", на думку наркома освіти, вирізнялося від "нашої наступової інтелігенції" соціальним походженням, бо "в переважній більшості своїй складається з вихідців із селянства"²⁰. Майже всі бачили в українському сільському вчителі "часто-густо провідника ідеї національного визволення"²¹.

Антибільшовицькі настрої підкреслював також і В.П.Затонський, зазначаючи в 1923 р., що "більша частина інтелігенції і значна частина вчительства, може й більшість, була не з нами, була проти жовтневої революції". Він аналізує причини такого нігілістичного настрою. "Український учитель по більшості ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталу, – підкреслював Володимир Петрович, – а саме тому, що більшовики, як йому здавалося, не дають йому можливості мирно й спокійно працювати "на користь рідної неньки, селянської демократичної України"²². Принагідно зазначимо, що причиною усунення Г.Ф. Гринька з посади наркома освіти в 1922 р.

і призначення В.П. Затонського були незадовільні темпи модернізації, яку, зазвичай, тоді називали "радянізацією" школи²³. Новопризначений нарком одразу заявив, що "в нас уже є радянський учитель, радянський не тому лише, що він живе в радянській республіці і від радянської влади одержує (чи не одержує) платню", а тому, що учитель "цілком прийняв платформу жовтневої революції"²⁴. Очевидно, нарком був під враженням політичної чистки серед учителів 1923 р., яку О.Я.Шумський називав "першою кампанією політичної перевірки"²⁵. У 1925 р. П. Солодуб називав цифру 50 тис. учителів, які лише тепер міцно стають на платформу радянської влади²⁶. О.Мізерницький, спираючись на статистичні підрахунки, визначив 52% сільських педагогів, які активно підтримували радянську владу²⁷.

Реальна модернізація розпочалася фактично в 1920 р., коли завершилася громадянська війна, остаточно утвердилася радянська влада в Україні. Першочерговим завданням початкового етапу модернізації було усунення "старої царської шкільної системи" – класичних гімназій, університетів і духовних навчальних закладів²⁸. Поділ школи на початкові, вищі початкові училища, гімназії, реальні училища, ремісничі, технічні комерційні училища та інші види навчальних закладів дореволюційної доби підлягав скасуванню²⁹. Абсолютна руйнація старої школи і формування нової системи освіти – характерна риса й ознака модернізації по-більшовицькому.

За організаційну основу було обрано єдину трудову школу соціального виховання, орієнтовану на політичне та професійне навчання. Влітку 1922 р. третя Всеукраїнська нарада з питань освіти запропонувала таку схему освіти за віковим цензом: дошкільне виховання – 4–8 років (дитячий садок), соціальне виховання – 8–15 років (дитячий будинок), професійна освіта – від 15 років (школа соцвиху), масова школа профосвіти – 15–18 років (профшколи, школи робітничої молоді), вищі навчальні заклади – 18–23 роки (технікум, інститут), наукова робота – з 23 років (науково-дослідні кафедри)³⁰. Необхідно зауважити, що впродовж 1920-х рр. технікуми системи Наркомосу належали до категорії вищого навчального закладу, які готували фахівців вищої кваліфікації, але вузьких спеціальностей³¹.

20 липня 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову "Про переведення загального навчання" дітей чотирьох вікових груп (8,9,10,11 років) протягом найближчих шести років, починаючи з 1924/25 навчального року³². Культурно-освітня акція, що виявилася широкомасштабним експериментом, який відповідав суті і духові більшовицької модернізації з її виразною ознакою – досягнення політико-економічного проекту шляхом форсування темпів без належної матеріальної бази. Існуюча мережа шкіл, яких тоді бракувало, була визнана за вихідну, а загальне навчання мало тривати 4 роки для дітей віком 8–11 років. 25 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову "Про шкільну мережу загального навчання", започаткувавши в такий спосіб історично відому семирічну трудову школу двох концентрів: першого – початкового (4-річка) і другого (основного) – трирічка³³. Перший концентр, який охоплював дітей віком 8–11 років, мав стати загальнодоступним і безкоштовним, про що йшлося в постановах ВУЦВК та РНК УСРР³⁴. Спочатку держава продекларувала намір загального обов'язкового навчання, через півроку визнала мережу шкіл, а роком пізніше запропонувала відповідні заходи. Типовий для радянської модернізації освіти механізм запровадження нормативно-правової бази.

Нова економічна політика як глобальний модернізаційний захід Леніна після невдалої спроби запровадити комуністичний уклад воєнно-силовими методами вимагала від освітніх закладів підготовки спеціалістів різних професій. Так виникла потреба формування системи професійної освіти, яка набула відносно завершеного вигляду влітку 1925 р. Її завдання полягало у підготовці кваліфікованої робочої сили для різних галузей народного госпо-

дарства і державного будівництва. Система профосвіти мала таку схему: школа робітничої молоді (підготовка кваліфікованих робітників), профшкола (нижчий адмінтехперсонал), технікум (підготовка фахівців вищої кваліфікації вузького профілю), інститут (вища кваліфікація). Система деяких робітничих факультетів за функціональним призначенням нагадувала сучасні підготовчі відділення при вузах. При фабриках і заводах виникали школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), де навчалися підлітки віком 14–16 років³⁵. У 1922 р. існувало 617 профшкіл індустріально-технічної, сільськогосподарської, медичної, соціально-економічної, транспортної, художньої освіти, у тому числі і ФЗУ. В наступному, 1923 р., їх уже налічувалося 712 одиниць³⁶. На початку 1924 р. в Україні діяло 15 595 трудових шкіл, тобто в середньому одна школа на 3–4 села³⁷. Їхня кількість неухильно зростала, бо у 1925/26 навчальному році їх уже налічувалося близько 18 тис. з контингентом учнів понад 2 млн осіб, а наприкінці 20-х рр. було 20 764 школи та 2,8 млн учнів³⁸. Охопити семирічкою всіх дітей, а також здійснити загальне обов'язкове навчання дітей в обсязі 4-річки не вдалося.

Про необхідність його завершення йшлося в 1930 р., тому що школа спромоглася охопити навчанням лише 76,2% дітей віком 8–11 років, а серед школярів 24 % місць посідали переростки³⁹. Проголошення гуманного наміру про забезпечення дітей віком 8–11 років навчанням в обсязі 4-річної школи держава не виконала. Причин декілька: відсутність належного фінансування системи освіти, незабезпеченість сільської школи педагогічними кадрами, обладнанням, приміщеннями, неспроможність родин утримувати учнів, проведення кампанії ліквідації неписьменності, виділення коштів на політпросвіту, упереджене ставлення до освітньо-культурного життя суспільства державних органів, зосередження фінансових та економічних засобів на модернізації пріоритетних галузей народного господарства.

Державні органи влади переймалися, головним чином, руйнацією старої системи, розбудовою самої системи радянської школи, наповненням її комуністичним світоглядом і духом. Початкова освіта в Україні розглядалася виключно в контексті соціального виховання, тобто виховний процес становив її суть та основу, а навчання вважалося супровідним. Науково-педагогічна література була просякнута ідеєю дитячого комуністичного руху. Револьюційним романтизмом перехворіли не лише ідеологи соцвиху, а також керівники центральних освітніх установ. Зокрема О.Я. Шумський у січні 1925 р., виступаючи на з'їзді вчителів, наголосив, що "ми накреслюємо проведення в життя нашого головного завдання – заміни родинного виховання вихованням соціальним", щоб звільнити жінку-матір для громадської роботи. Здійснення "всенародного навчання" вважалося цілком нормальним "і без значного фінансового напруження"⁴⁰.

Відомі педагоги та вчені обґрунтовували тоді основні принципи і завдання соціального виховання, його табірну систему (дитбудинок, трудова школа-комуна (денний дитбудинок))⁴¹. Потреба соцвиху була нагальною, тому що громадянська війна, голод 1921–1923 рр., політична збройна боротьба повстанських загонів проти влади залишили по собі сотні тисяч безпритульних дітей і велику кількість так званих соціально-дефективних малолітніх правопорушників. Проте основним завданням усієї системи соцвиху було формування комуністичного світогляду і на його основних засадах та принципах відповідного колективу дітей. Доходило до абсурду. Дехто з педагогів-теоретиків, захопившись ідеями соцвиху, навіть виокремив проблему колективізації дитинства. Вона означала масову організацію дитячого комуністичного руху, "колективістичну організацію дітей", створення постійних колективних форм організації учнів у процесі навчання. "Нашою цільовою установкою (як в економічній, так і в ідеологічній роботі), – зазначав Б. Манжос у 1924 р., – є поступова еволюція від сплутаних, незакінчених форм перехо-

дової держави до гармонійної плановості й цільності комуністичного суспільства"⁴². Колективне виховання, крім педагогічного експерименту в ході більшовицької модернізації освітньої системи, мало й політичну стратегію: формування соціально-психологічних передумов становлення тоталітарного режиму, ідеологічного механізму швидкого реагування суспільства на директиви монопартійної системи, унеможливлення інакомислення та будь-яких виявів сепаратизму – індивідуального, групового, соціального чи національного.

Система соціального виховання – результати чистої модернізації освіти на засадах комуністичної ідеології більшовицького гатунку. Революційність заходів і радикалізм засобів досягнення свідчили про "вивихи", тобто патологічні "ухили" в царині виховання. Не всі педагоги-вчені поділяли принципи соцви-ху. Так, Я. Мамонтов намагався підкреслити "право держави" і "право дитини", привертаючи увагу педагогічної громадськості на проблему "біологічної прив'язаності" дитини до сім'ї. "Незалежно від наших соціальних та виховальних ідеалів, – наголошував він, – дитина мусить бути насамперед дитиною, а будинок її – будинком дитячим"⁴³. Абсолютизація соціальних факторів виховання впливала з основних постулатів комуністичної ідеології політико-економічної програми ВКП(б), спрямованої на формування монопартійної системи влади і державної власності на все – землю, фабрики і заводи, на особисте і духовне життя суспільства, на його соціальні групи, особливо дітей.

Аналізуючи стан зарубіжної школи, радянські педагоги-теоретики підкреслювали індивідуалізм навчання, класовість, аполітичність, асоціальність виховного процесу⁴⁴. В Німеччині директора школи обирали на три роки, вчитель мав кандидатський стаж перед призначенням, а студент мусив скласти теоретичний іспит, пройти практику, здобуваючи у такий спосіб професійне право⁴⁵. В 1920 р. загальнонімецька вчительська конференція не дійшла згоди стосовно єдиної системи освіти, тому що діяла багато-партійна система, спілки релігійно налаштованих педагогів, спілка старих (консервативних) учителів, демократична спілка шкільних, радикальних і поміркованих реформаторів, викладачів приватних шкіл, тобто політичні, релігійні, світські, молодіжні, християнські⁴⁶. Вони зрозуміли, що єдиної системи освіти не може бути, але всі збагнули важливість виховання. Політично структуризоване суспільство, де свято берегли традицію і право власності, а релігія користувалася повагою і шаною всього населення, ніколи б не погодилося на єдину трудову школу радянського соцвихівського типу. В Швейцарії кожен кантон мав власну систему освіти, а в багатьох школах Бельгії та Голландії, де вплив конфесій був особливим, педагог обов'язково мав бути людиною віруючою. У західноєвропейських школах 20-х рр. діяли соціальні моменти: відпустки, лікарняне утримання, пенсійне забезпечення.

Матеріальне становище радянського вчителя 20-х рр. не піддавалося будь-якому порівнянню. Упродовж 1920–1923 рр. школа "не знала ніякого бюджету", боролася за існування, а тому відбулося скорочення учнів і самих навчальних закладів⁴⁷. Із 15 595 трудових шкіл у 1924 р. на утриманні сільських рад і КНС перебувало 1139, профспілок – 284, кооперативних та інших об'єднань – 604, а решта – на державному й місцевому бюджетах⁴⁸. Безбюджетний період функціонування школи в умовах голоду посилив натуралізацію оплати праці вчителів, спричинив масове закриття навчальних закладів, унеможливив раціональну організацію шкільного життя, планомірне навчання дітей, наукову уніфікацію самої мережі освітніх установ. У 1922 р. Київський губвідділ освіти інформував Наркомос про загрозове становище з оплатою праці, яка становила сьому частину прожиткового мінімуму⁴⁹. Мізерне бюджетне фінансування, запроваджене в 1924 р., не поліпшило матеріального становища вчителя. Школа переживала тоді відносну організаційну узгодженість, появу статуту внутрішнього розпорядку, програм, навантажень, а платне навчання не

відповідало вимогам часу. Тоді вдалося охопити школою лише 46,8 % дітей віком 8 – 11 років⁵⁰. Далеко не всі сільські педагоги мали підсобні господарства, а тому їхнє життя нагадувало жалюгідне існування, яке почасти завершувалося самогубством⁵¹. Зарплату не виплачували два-три місяці, що призводило до проблеми заборгованості⁵². Серед освітан існувало і безробіття. У містах лише 56 % педагогів мали безплатне житло⁵³.

Потреба в педагогах становила 46 тис. осіб⁵⁴, а відтак про підвищення їх життєвого рівня було годі говорити. Держава передбачала запровадити з 1926 р. 10% надбавки до окладу за кожні три роки педагогічної роботи, обіцяла безплатну квартиру при школі, опалення та освітлення за рахунок місцевого бюджету, дітям педагогів – звільнення від плати за навчання⁵⁵. Плата за навчання запроваджувалася весною 1922р. в інститутах, технікумах, 3-річних педкурсах⁵⁶. Вона існувала в усіх типах профшкіл і технікумів протягом 20-х рр., диференційована відповідними інструкціями⁵⁷. Навіть утримання самих освітніх закладів держава дозволила в 1926 р. приватним особам і товариствам⁵⁸.

"Радянізація вищої школи", словосполучення, що постало в 1922 р. унаслідок докорінної руйнації колишньої університетської освіти, означало запровадження основних принципів модернізації всієї системи вищої освіти. Наприклад, Харківський університет було перетворено спочатку на академію теоретичних знань, а в 1921 р. на базі його колишніх факультетів виник Інститут народної освіти (ХІНО), де провідна роль відводилася факультету соціального виховання⁵⁹. Принципи автономії, внутріузівської демократії, самоуправління і виборності професорів скасовувалися. Влада ректора і політкомісара була безроздільною в радянському вузі. На посаду викладача Харківського інституту суспільних наук Академії теоретичних знань у грудні 1920 р. вимагали рекомендацію Наркомосу чи іншого органу, а там уже працювали відомі вчені – О.П.Машкін, С.Ю.Семковський, Д.І.Багалій, Д.К.Зеленін, І.І.Веретенников, М.В.Довнар-Запольський, О.І.Білецький, Л.А.Булаховський⁶⁰.

Дореволюційні учительські інститути в 1919 р. стали педагогічними, а протягом 1920–1921 рр. їх перетворили на ІНО. Така доля спіткала Херсонський і Чернігівський учительські інститути. Житомирський ІНО розпочав свою діяльність 14 серпня 1920 р., а Златопільський – 22 вересня 1921 р.⁶¹. Черкаський інститут народної освіти зареєстрував свій статут у лютому 1921 р. у Кременчуцькому губнарвідділі освіти на зразок педінституту. Згодом там діяли такі факультети: соціального виховання, профосвіти і політпросвіти. На перший курс зарахували колишніх випускників гімназій та учительських семінарій. Ректором призначили О.Г.Архиповича, котрий закінчив свого часу Київський університет, працював там приват-доцентом. Житомирський інститут народної освіти очолював М.А.Михалевич, випускник Київського університету (1911), професор математики. Полтавський ІНО виник навесні 1921 р., ректорами якого були Н.Ю.Мірза-Авак'янц, В.О.Щепотьев, І.Ф.Рибаків, а викладачами: М.Г.Йогансен, Г.Г.Ващенко, Т.Франко, Е.Г.Жаботинський, М.А.Грюн, Е.Е.Борг, В.С.Воропай, М.О.Лесовський та інші, які здобували вищу освіту до 1917 р. в університетах Відня, Львова, Києва, Москви, Петербурга, Дерпта, в Московській духовній семінарії⁶².

У Кам'янець-Подільському ІНО працювали С.Л.Рудницький, П.М.Бучинський, М.М.Федоров, М.О.Столяров, Є.Д.Шашевський, П.Г.Клепатський, М.О.Драй-Хмара. 20 липня 1920 р. розпочав свою діяльність Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова у Києві (ВІНО), в якому викладали С.А.Ананьїн, О.М.Гіляров, В.С.Іконников, Д.О.Граве, О.О.Оглоблін, О.С. Курбас, О.П. Оглоблін, О.С. Грушевський, В.Є. Данилевич, А.Ю.Кримський, М.О.Макаренко, М.О.Столяров, П.А.Тутковський, Л.М.Старицька-Черняхівська, Й.Ю.Гермайзе, Г.М.Іваниця, Я.Т.Чепіга, В.М.Ганцов, І.О.Соколянський, А.В.Корчак-Чепурківський, які належали до науково-педагогічної еліти України. У ХІНО читали лекції О.Н.Синявсь-

кий, М.Ф.Сумцов, Д.І.Багалій, О.І.Попов, О.Т.Дяков, М.Г.Йогансен, Я.А.Мамонтов, А.І.Гендрихівська – відомі вчені, педагоги, літератори⁶³.

Таким чином, внаслідок ліквідації Одеського, Харківського та Київського університетів виникли інститути народної освіти. Вони діяли на основі реорганізації колишніх учительських і педагогічних інститутів. Восени 1922 р. налічувалося 14, у 1923 р. – 15 педагогічних вузів, а в 1925 р. діяло 35 інститутів, у тому числі 12 педагогічних⁶⁴. На період модернізації вищої школи, тобто упродовж 1920–1921 рр., фактично залишався достатньо кваліфікований професорсько-викладацький склад вузів. Наприклад, у грудні 1921 р. в Одеському ІНО працювало 56 професорів, а в Златопільському ІНО Чигиринського повіту Кременчуцької губернії ректором був колишній приват-доцент Київського університету С.Грушевський, проректором і деканом соціальної науки приват-доцент Київського університету Р.В.Кужепов, а викладачем французької мови та західноєвропейської літератури – дипломований випускник Паризького університету М.В. Вальтер, випускники Вищих жіночих курсів у Москві, Інституту шляхетних дівчат у Києві⁶⁵.

Ставлення радянської влади до колишньої інтелігенції було загалом негативним, а взаємини з нею досить напруженими. Ліквідувати схему і структуру старої вищої школи виявилось справою легшою, ніж повернення до нової системи "освіти" професорсько-викладацького складу дореволюційної підготовки. Для них створювали науково-дослідні кафедри, яких у 1925 р. налічувалося 85 з різних галузей знань. В основному викладачі володіли російською мовою, нею розмовляли і писали. Наприклад, із 39 завідуючих кафедрами професорів Харкова у 1925 р. 31 не володів українською, в Одесі, відповідно, 11 і 8, у Києві – 20 і 12, в Катеринославі – 7 і 6, а загалом в Україні 58 завідуючих дослідних кафедр не використовували української мови⁶⁶. Українізація, яка виконувала передусім ідейно-політичні функції, хоч і позначилася на ефективності мовної політики, не стала справжнім модернізаційним фактором у становленні української національної системи освіти. Вона поширювалася переважно на схему освітньо-культурних закладів, на філологізацію, тобто навчання української мови зросійщеного і взагалі російськомовного партійно-державного апарату. "Старорежимна" професура залишалася на дореволюційних традиціях.

Активна радянська вища школа виявилася для професорського складу несподіваною, а її організаційні й особливо концептуальні підвалини викладачі спочатку не сприймали. Їх матеріальне становище було жалюгідним, а так звана зарплата в умовах економічної кризи і руїни засвідчувала лише працездатність та зайнятість колишніх професорів, звиклих до певних привілеїв і гідного життя. 12 грудня 1921 р. академік А.Ю.Кримський у листі до наркомосвіти Г.Ф. Гринька скаржився на те, що науковці не отримували півроку платні, а також просив видати йому шубу, тепле взуття, дрова, бо страждав від холоду і голоду, від глузування колег, мовляв, "та ви ж більшовик, ви маєте певну змогу добитися захисту проти холоду"⁶⁷. Замість хліба і тепла держава запровадила звання "заслужений професор", персональні пенсії та за вислугу років (25 років наукової роботи або 10 років з досягненням пенсійного віку – 65 років)⁶⁸. Соціальна турбота радянської держави про її інтелектуальну еліту залишалася декларативною.

Провідною науково-педагогічною установою й основним консультативно-методичним центром став Український науково-дослідний інститут педагогіки, що розпочав свою діяльність восени 1926 р. Спочатку УНДІП не мав загальноукраїнських повноважень, а тому не керував кафедрами в Україні. Самостійної Академії педагогічних наук не створили, а при ВУАН існувала лише науково-педагогічна комісія, очолювана президентом О.В.Корчак-Чепурківським, яка і переймалася науковим обґрунтуванням історико-теоретичних проблем освітнього процесу в Україні⁶⁹. Певною науково-теоретич-

ною самотутністю вирізнялися кафедри педології в Одесі та Харкові, тому що займалися проблемами рефлексології, біопсихічними і психопатологічними питаннями підростаючого покоління від народження дитини до формування особистості, тобто спостерігалися "біологізми" та запозичення принципів "буржуазної педагогіки", хоча розвивався і напрямок соціальної педології. Розвиток самодіяльних педагогічних (неформальних) товариств не забороняли, але і не вважали за доцільне, посилаючись на діяльність кафедр. В Одесі протягом першої половини 20-х рр. виникла і діяла Асоціація наукової педагогіки, яку очолював А.Г.Готалов-Готліб, але вона була підзвітна губвідділу освіти⁷⁰.

Система управління освітою в Україні зазнала кардинальних змін: вона відрізнялася від дореволюційної схемою, функціональними принципами, небувалою бюрократизацією апарату. Реорганізація Міністерства народної освіти та його структури завершилася фактично впродовж декількох місяців першої половини 1920 р., а становлення радянської схеми не обмежилось зміною офіційних назв. Колишні установи "виявилися ворожими цілям і методам висунутим революцією", але модернізація, тобто формування схеми і системи радянської освіти, означала "тривалу й запеклу боротьбу з інерцією буржуазної освіти", "еволюцію від ідеалізму до практицизму"⁷¹. До середини 20-х рр. Наркомос УСРР, як і решта наркомосів, діяв за організаційною системою і принципами главків, тобто головних управлінь, які віддзеркалювали основні напрямки освіти – соцвиху, профосвіти, політпросвіти. На цих трьох китах функціонували і губернські відділи освіти. При Наркомосі існувала рада національних меншин, яка займалася культурно-освітніми проблемами етнонаціональних груп населення. Вона поділялася на відповідні секції, а в губерніях діяли бюро секцій. Так, 22 травня 1920 р. виникла єврейська секція, згодом постали татарська, латиська, а протягом 1921 – початку 1922 р. – польська і німецька. Подібних підрозділів не було за дореволюційної доби, а також не виникало і проєктів "євреїзації школи", запропонованих Колегією Наркомосу УСРР у жовтні 1925 р.⁷²

Текстологічний аналіз джерел і літератури в контексті модернізації системи освіти (дореволюційної і радянської) дозволив виявити смислове значення основних термінів. У виданнях початку 20-х рр. застосовували визначення "революціонізація", "еволюція", "реорганізація", "радянізація", які стосувалися системних зрушень в освітній галузі⁷³. Вони не завжди зіставні і доречні.

Термін "революціонізувати освіту" означав її докорінну зміну, а не реорганізацію чи модернізацію, тому що стару школу "не осучаснювали" – її просто ліквідували. Поняття "реорганізація" стосувалося вдосконалення вже існуючої тоді радянської системи освіти, а "радянізація" більше пасувала змісту і суті "модернізації", оскільки торкалася схеми і системних функціональних ознак освіти, поширювала вплив на всю педагогічну галузь. Зокрема весною 1925 р. зазнали змін реорганізаційно-управлінські структури Наркомосу: головний управління (головсоцвиху, головпрофосу і головкомпросвіти) скасували, а натомість виникли управління з одноособовим керівництвом⁷⁴. Основні функції зосереджувалися в колегії Наркомосу, при якій почав діяти Державний науково-методологічний комітет – орган офіційної науково-педагогічної цензури в УСРР. Він займався рецензуванням праць і підручників, рекомендаціями на посаду професорів та викладачів вузів, апробацією навчальних програм тощо. Педагогів допускали до роботи лише після іспиту з "політграмоти". Радянський педагог мав володіти високою педагогічною майстерністю, пролетарським світоглядом і бути суспільно активним. Державний комітет здійснював контроль над усіма установами й органами Наркомосу, які займалися науково-методологічною роботою, сприяли запровадженню в навчально-виховному процесі та в освітньо-культурних закладах єдиного методу навчання і виховання, оснований на принципах

марксистської методології. При комітеті існував штатний склад предметників і "політрецензентів" – І.О.Соколянський, В.А.Арнаутов, М.Г.Куліш, Д.С.Славченко, П.І.Духно, М.С.Волобуєв, А.А.Річицький, А.А.Хвиля, А.Т.Приходько, О.І.Попов, Я.Т.Чепіга, О.С.Залужний, М.М.Биковець та інші відомі в 20-х рр. учені, педагоги, літератори⁷⁵.

Модернізація народної освіти відбувалася в умовах монопартійної системи влади, функціонування багатоукладності економічного життя, монополюючого панування державного сектора й абсолютної ідеологізації духовної сфери. Основні ідейно-політичні постулати, догми і схеми суспільної організації, які запроваджувала ВКП(б), визначали суть принципів "радянзації". Проголошення марксистської методології в педагогіці виявило неоднозначну реакцію "старорежимної" і "петлюрівської" інтелігенції, яка здебільшого своєчасно залишила країну рад, а решта відчула всі переваги радянської модернізації їхніх концептуально-світоглядних переконань. 22 жовтня 1922 р. заступник наркома освіти Я. Ряппо запропонував штабу військ ГПУ заслухати його доповідь "Боротьба з буржуазною ідеологією по лінії культурно-освітніх установ"⁷⁶, яка, очевидно, мала політично озброїти загони "очищення" суспільства від небажаних елементів. Весною 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання "Про політичні виступи професури", погодившись на їх "планове перекидання" до інших вузів, а найактивніших – "за межі федерації"⁷⁷. Політичні чистки і терор стали невід'ємним і ключовим методом "радянзації" інтелігенції в науково-педагогічних установах. В освітніх закладах, при видавництвах, у суспільстві загалом діяла мережа політичної цензури, функції і завдання якої досить вичерпно розкривали суть більшовицької модернізації освіти⁷⁸.

У жовтні 1922 р. від обов'язків наркома освіти звільнили Г.Ф. Гринька з формулюванням: "за невиконання партійних директив, nereагування на критичні зауваження і попередження партії", а також розіслали спеціальні інструкції про усунення непридатних педкадрів. Репресії стали засобом модернізації. Так, улітку 1922 р. значна частина професорів колишнього Київського університету св. Володимира вже перебувала за кордоном, деякі померли від тифу, інших чекісти розстріляли, а решту виснажували фізично і духовно: не виплачували платні, забороняли читати лекції, заарештовували⁷⁹. Органи ГПУ за підтримки ЦК КП(б)У депортували з України 77 представників науково-педагогічної та культурно-просвітницької інтелігенції, у тому числі 47 працівників вищої школи, з них 32 професори⁸⁰. Нищівного удару зазнала саме так звана "петлюрівська інтелігенція", тобто учителі і професорсько-викладацький склад вузів, вихованих на ідеях УНР, ліквідація яких припадала саме на 1921–1923 рр.⁸¹. Звільнені професорські кафедри займали колишні студенти, які стали членами партії.

Радянська система освіти запровадила механізм соціальних чисток студентів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про приймання до вищих шкіл УСРР" від 8 березня 1926 р. рекомендувала такий порядок прийому до вузів, щоб "забезпечити можливість учитися робітникам, селянам, трудовій інтелігенції та кустарям"⁸². Система "розкладки місць" у вузах скасовувалася, крім рабфаків, але запроваджувався жорсткий принцип соціального відбору і наявності відповідних документів (анкета абітурієнта, засвідчена сільрадою, КНС чи профспілкою, рекомендація-характеристика, соціальне походження батьків). У лютому 1925 р. почали вимагати характеристики учня, поширивши в школах інструкцію з її написання⁸³.

Політизація, а точніше комунізація педколективів шляхом прийняття до КП(б)У і ЛКСМУ молодих педагогів, соціальні чистки, українізація, а не "радянська" чи "русифікація" – становили арсенал методів, засобів і факторів "радянської" навчально-виховного процесу і школи взагалі. Прийом освітян до лав КП(б)У не вважався "ударною" кампанією. В 1924–1925 рр. в інститутах робітничо-селянське студентство становило 45 %, у технікумах – 73,7 %, у вищих школах – 50,5 %.

а комуністи серед них – 17,5 %⁸⁴. Етнічні українці серед студентів сягали в інститутах 56,8 %, а в технікумах – 63,7 %⁸⁵.

Принципове концептуальне значення для з'ясування суті модернізації як процесу і методу утвердження радянської системи освіти має порівняння принципів і схем її функціонування в РСФРР та УСРР упродовж 20-х рр. Проблема залишається малодослідженою, а на її функціональні ознаки і розходження звертав увагу свого часу М.О. Скрипник. "Десять років, – згадував він на початку 1930 р., – йшла боротьба між двома системами народної освіти – російською і українською"⁸⁶. Слово "боротьба" швидше означало "співіснування", ніж "антагонізм", тому що уособлювало функціонально й концептуально лише дві схеми освіти, дві частини одного цілого – "проведення лінії комуністичної освіти"⁸⁷. Вони не мали "ні на гран національного характеру", не виникали "з властивостей тої чи іншої національної республіки", а їх "фундатори не виходили з того, що дана система пристосована лише для цієї республіки"⁸⁸. Такою була думка наркома освіти України, хоча насправді відмінності існували і досить суттєві, але це тема окремого дослідження.

Прихильники обох систем вважали їх творіння універсальним, а відтак прагнули всесоюзного застосування. До семи років трудової школи між російською та українською системами не було "ніяких розходжень", а далі починалися структурно-схематичні відмінності: російська система мала після семирічки переважно дев'ятирічку, орієнтовану на політехнічні знання і підготовку до вузу; над українською семирічкою стояла профшкола з 3-річним терміном навчання, яка, з одного боку, готувала учнів до "високої школи", а з іншого, – давала фахові знання однієї з професій. У Росії існували два типи вузів: інститути для підготовки організаторів виробництва й інженерів, а також університети старого дореволюційного типу з багатьма факультетами. За організаційною схемою система вищої освіти залишалася без змін. В Україні університети були ліквідовані, а натомість виникли різні інститути, які готували кваліфікованого інженера й організатора виробництва. Український технікум належав до категорії вищого навчального закладу, а в Росії був середньотехнічним. На початку 20-х рр. українські освітяни пропонували принцип монотехнізму в розбудові школи, тобто надання знань і навичок з однієї професії. У 1925–1926 рр. виникли політехнічні інститути багатофакультетного профілю. Формування єдиної системи освіти припадає на роки керівництва Наркомосом М.О. Скрипника, тобто кінець 20-х – до липня 1933 р.

Таким чином, застосування поняття "народна освіта" для періоду 1920-х рр. загалом можливе, але його соціально-класова обмеженість, практика політичних та соціальних чисток студентів і викладачів викликає сумнів стосовно доцільності такої оцінки. Радянська система освіти, враховуючи її переваги і вади, була орієнтована на задоволення потреб держави, на впровадження більшовицької моделі соціалізму, але значно менше на вдосконалення суспільних відносин. Маючи могутній науково-педагогічний потенціал, вона взяла на себе непосильні завдання (загальна початкова освіта дітей, ліквідація неписьменності), які вимагали серйозної організаційної та фінансової бази. Модернізація торкнулася структурних і функціональних принципів освіти, не обмежуючись лише змінами організаційних форм та схеми.

¹ Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933). Навчальний посібник. – К., 1996. – 302 с.; *Сухомлинська Ольга*. Персоналії в історико-педагогічному дискурсі // *Шлях освіти*. – 2001. – №4. – С.10 – 19; *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – С.247.

² *Вишиневский А.Г.* Серп и Рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998. – 429 с.; *Евсеева Е.Н.* Эмигрантская и советская высшая школа 20-х гг. // *Новый исторический вестник* /М./, – 2001. – №1. – С. 43 – 61; *Кац Н.Г.* Советизация российского учительства в годы нэпа // Там само. – С. 125 – 136; *Петров Е.В.* Научно-педагогическая деятельность русских историков-эмигрантов в США (первая половина XX в.): источники и историография. – СПб., 2000. – 160 с.; *Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века:*

- Форум немецко-российских исследователей / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова и др. – М., 2002. – 478 с.
- ³ Попів О. Студійте та використовуйте революційну дитячу творчість // Радянська освіта. – 1923. – №1. – С. 87–92.
- ⁴ Порадник по соціальному вихованню дітей (упорядкований Укрсоцвих НКО УСРР). – Х., 1921. – Вип. 1. – 134 с.; Порадник по соціальному вихованню (Головсоцвих НКО УСРР). – Б.м.в., 1925. – 271 с.; Порадник соціального виховання: Програми першого концентру для сільських трудових шкіл УСРР. – Х., 1925. – 168 с.
- ⁵ Порадник політосвітроботи на селі. Збірник методичних статей за ред. М.Волобуєва. – Х., 1926. – 393 с.; Порадник політпросвітроботи на селі за ред. М. Волобуєва. – Х., 1929. – 585 с.
- ⁶ Мамонтов Я. Що таке педагогічна система // Радянська освіта. – 1925. – №5. – С. 13.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – С.20.
- ⁹ Скрипник М. За єдину систему народної освіти // Радянська освіта. – 1930. – №5–6. – С. 3.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Самброс Ю. Перепідготовка вчительства на Сумщині // Радянська освіта. – 1924. – № 1–2. – С. 102–107.
- ¹³ Народня освіта на Україні. – Х., 1924. – С.8.
- ¹⁴ Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. (зі знімками учасників з'їзду). – Х., 1925. – С.7.
- ¹⁵ Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. – Х., 1920. – 26 с.
- ¹⁶ Скрипник М. Всесоюзна нарада в справах народної освіти // Радянська освіта. – 1930. – №7. – С.7.
- ¹⁷ Попов А. Факультет соціального виховання Харківського ІНО // Путь просвещения. – 1922. – №2. – С.215.
- ¹⁸ Народня освіта на Україні. – С. 215.
- ¹⁹ Солодуб П. Революція й народній учитель // Радянська освіта. – 1925. – №1. – С. 9–11.
- ²⁰ Шумський О. На третьому фронті (До учительського з'їзду) // Радянська освіта. – 1925. – №1. – С.5.
- ²¹ Солодуб П. Революція й народній учитель // Там само. – С. 9.
- ²² Затонський В. До радянського вчительства // Радянська освіта. – 1923. – №1. – С.6–14.
- ²³ Попов А. Назв. праця. – С. 215.
- ²⁴ Затонський В. Назв. праця. – С.8.
- ²⁵ Шумський О. Назв. праця. – С.5.
- ²⁶ Солодуб П. Назв. праця. – С. 10.
- ²⁷ Мізерницький О. Зміцнюємо правовий стан учительства // Радянська освіта. – 1925. – №1. – С. 10.
- ²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 337. – Оп.1. – Спр. 5100. – Арк. 1 – 4.
- ²⁹ Положение о единой трудовой школе РСФСР. – Х., 1919. – 17 с.
- ³⁰ Народня освіта на Україні. – С.10.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 14. – Спр. 1225. – Арк. 136.
- ³² Збірник законень робітничо-селянського уряду України (далі. – ЗУ України). – 1924. – Ч. 19. – Арт. 170.
- ³³ Там само. – С. 14.
- ³⁴ ЗУ України. – 1925. – № 62–63. – Арт. 355.
- ³⁵ Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту. – Х., 1927. – С. 61–67.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1037. – Арк. 3–4.
- ³⁷ Праця в установах і торговельних підприємствах у 1924 році. – Х., 1925. – С. XV.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп.1. – Спр. 5100. – Арк.51; Ф.539. – Оп.16. – Спр. 678. – Арк. 3–4.
- ³⁹ Полоцький. Загальне навчання на новому етапі // Радянська освіта. – 1930. – №10. – С. 12.
- ⁴⁰ Шумський О. Назв. праця. – С.7.
- ⁴¹ Чепіга Я. Єдиний план і метод соціального виховання // Соціальне виховання. – 1922. – №1. – С. 6–14; Попів О. До питання про підготовку робітників соціального виховання // Там само. – С. 73–79; Попов А. Назв. праця. – С.215; Шляхи української педагогіки. Стаття О. Залужного // Виробнича думка. – 1930. – 1 січня. – №1.
- ⁴² Манжос Борис. Колективізація при Дальтон-плані // Радянська освіта. – 1924. – №7. – С. 19 – 26.
- ⁴³ Мамонтов Я. Право держави і право дитини з приводу „Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей” // Соціальне виховання. – 1922. – №1. – С. 34 – 42.
- ⁴⁴ Попів О. Актуальні справи дитячої літератури, як педагогічного чинника // Радянська освіта. – 1930. – №1. – С. 30.
- ⁴⁵ Т.Д. Дещо про закордонне вчительство // Радянська освіта. – 1929. – №11. – С. 45–51.

- 46 Ананьїн С. Актуальні педагогічні питання на Заході // Радянська освіта. – 1924. – №1–2. – С. 85–92.
- 47 ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп.3. – Спр. 1393. – Арк.152.
- 48 Праця в установах і торгівельних підприємствах у 1924 році. – Х., 1925. – С. XV.
- 49 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.2. – Спр. 287. – Арк.38.
- 50 Там само. – Ф.539. – Оп. 3. – Спр. 1393. – Арк.18.
- 51 Самоубійства в СССР 1922 – 1925. Статистика в СССР. – Т. XXXV. – Вып.1. – М., 1927. – С. 16 – 30.
- 52 Долінго М. Матеріальне становище робітників освіти на Україні // Радянська освіта. – 1924. – №3–4. – С.112–116.
- 53 ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп.3. – Спр. 1393. – Арк.151.
- 54 Там само.
- 55 ЗУ України. – 1925. – № 62–63. – Арт. 355.
- 56 Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.56.
- 57 Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту. – Х., 1927. – С. 69 –71, 100 – 104.
- 58 ЗУ України. – 1926. – №18. – Арт. 147.
- 59 Попов А. Назв. праця. – С.215, 217 – 230.
- 60 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.1. – Спр.1102. – Арк.427; Оп.2. – Спр.471. – Арк.1–2, 12.
- 61 Там само. – Оп.2. – Спр. 1145. – Арк.3; Спр.1149. – Арк.2; Спр.291. – Арк.13; Спр. 292. – Арк.18.
- 62 Там само. – Оп.2. – Спр. 292. – Арк.5; Спр. 291. – Арк.80; Оп.1. – Спр. 1101. – Арк. 52 – 59.
- 63 Там само. – Оп.2. – Спр. 289. – Арк.93 – 118; Спр. 286. – Арк.56 – 60.
- 64 Там само. – Спр. 290. – Арк.14.
- 65 Там само. – Оп.2. – Спр. 1037. – Арк.1; Ф.337. – Оп.1. – Спр. 5100. – Арк.1–4.
- 66 Там само. – Ф. 166. – Оп.2. – Спр. 293. – Арк.1.; Спр. 292. – Арк.12.
- 67 Там само. – Ф. 337. – Оп.1. – Спр. 5100. – Арк.3 – 4.
- 68 ЗУ України. – 1925. – №88–89. – Арт. 507.
- 69 ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп.4. – Спр. 1402. – Арк.6; Ф. 177. – Оп.1. – Спр.1008. – Арк.4; Оп.3. – Спр. 1425. – Арк.14–15.
- 70 Там само. – Ф. 166. – Оп.2. – Спр.1189. – Арк.1 – 2.
- 71 Там само. – Ф. 539. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.76.
- 72 Там само. – Арк. 5 – 9; Спр. 612. – Арк. 3 – 6; Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1004. – Арк. 20.
- 73 Отчет Волынского губернского отдела народного образования. – Житомир, 1924. – С. 3 – 24; Попов А. Факультет социального воспитания... – С. 215–216; Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту... – С. 8.
- 74 Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту... – С. 8 – 9.
- 75 ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1190. – Арк. 24 – 25; Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 341. – Арк. 6; Оп. 4. – Спр. 1402. – Арк. 287 – 288; Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 799. – Арк. 18.
- 76 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 56.
- 77 Див.: Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством // З архіву ВУЧК ДПУ, НКВС, КДБ. – 1998. – № 1/2. – С. 70–75.
- 78 Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20–30-х рр. // Там само. – С. 245.
- 79 Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації) // Там само. – 1997. – № 1/2. – С. 247–249.
- 80 Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // Там само. – 2000. – № 2/4. – С. 16–30.
- 81 Народна освіта на Україні. – Х., 1924. – С. 18.
- 82 Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту. – С. 68.
- 83 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 339. – Арк. 640; Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения. – М., 1931. – С. 24.
- 84 ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1393. – Арк. 217.
- 85 Скрипник М. Всесоюзна нарада в справах народної освіти. – С. 1.
- 86 Скрипник М. За єдину систему народної освіти. – С.1.
- 87 Там само.
- 88 Скрипник М. Всесоюзна нарада в справах народної освіти. – С. 2 – 7.

The article highlights the peculiarities of the educational system modernization in USSR in 1920's, shows the scientific-pedagogical intelligence role and status in modernization processes, as well as the specificity of Ukrainian and Russian educational systems, their common and distinguishing features.

І.К.Патриляк (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВНЕСОК ОУН ТА УПА У БОРОТЬБУ ПРОТИ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

*У статті розглядаються питання взаємин ОУН і УПА
з німцями в роки Великої Вітчизняної війни, участь
Повстанської армії в боротьбі з гітлерівськими
окупантами.*

"Гітлерівська Німеччина остаточно розгромлена і розбита. Не боятися більше українському народові ні винищування у газових камерах, ні масових розстрілів цілих десятків сіл озвірілими гестапівцями. Не буде вже німець бити по лиці свободолюбивого українського селянина, ні відбирати в його землі, щоб повернути його в раба німецького пана. Не гнатиме тисяч і десятків тисяч робітників і селян у новітній ясир – в Німеччину (...). Великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли й Ви, Українські Повстанці. Ви не допускали; щоб німець свobodно господарив на українській землі і вповні її використовував для своїх загарбницьких цілей. Ви не дозволили йому грабити українського села, не допускали до вивозу в Німеччину. Ваша караюча рука гідно відплачувала за розстріли і палення сіл... У боротьбі з Німеччиною наша Українська повстанча армія зорганізувалася і пройшла першу бойову школу"¹. Такими словами визначив роль своїх побратимів у розгромі третього рейху головнокомандувач УПА Роман Шухевич у травні 1945 р.

В українській і зарубіжній публіцистичній та науковій літературі й досі ведуться суперечки навколо питання – на чиєму боці була ОУН і УПА в роки Другої світової війни? На наше переконання, така постановка проблеми є некоректною, неграмотною і, значною мірою, провокативною. Слід пам'ятати, що належність воюючих сторін в останній світовій війні до того чи іншого табору доволі часто зазнавала змін. Так, Радянський Союз, почавши війну в тісній спілці з нацистською Німеччиною, закінчив її найбезкомпроміснішим противником – гітлеризму. Британія, яка в 1940 р. була готова надати Фінляндії серйозну військову допомогу у війні проти СРСР, невдовзі опинилася в лавах союзників Кремля. Змінювали свої союзницькі уподобання Румунія, Угорщина, Італія, Фінляндія, Франція, лідери антиколоніальних рухів Північної Африки, Близького й Далекого Сходу. Ці вагання відбувалися згідно з геополітичними змінами у воюючому світі, які, в свою чергу, визначали національний інтерес кожної окремої держави чи впливової політичної групи.

Цілком зрозуміло й закономірно, що керівництво ОУН, а згодом і УПА, намагалося діяти і визначати свою позицію відповідно до власних уявлень про національні інтереси України. При цьому, як і будь-які практикуючі політики, оунівці могли інколи помилятися, що особливо помітно нині, з урахуванням нашого історичного досвіду. Отже, у пропонованій статті автор прагне подати власне бачення еволюції стосунків українського націоналістичного руху з Німеччиною в період від червня 1941 р. до жовтня 1944 р. і, згідно з цим, визначити внесок ОУН* і УПА у звільнення українських земель від гітлеризму.

Від співпраці до протистояння

Співпраця між УВО, а потім ОУН і Німеччиною до початку Другої світової війни уже тривала шістнадцять років. Вона, головним чином, зводилася до технічних моментів і замикалася на контактах із розвідкою та контр-

* Тут і далі йтиметься про ОУН, очолювану С. Бандерою.

розвідкою німецьких збройних сил. Подібна практика пошуку впливових закордонних покровителів була абсолютно нормальною й поширеною серед усіх революційних національних і соціальних рухів уже не одне століття. Тому немає нічого дивного в тому, що українські націоналісти шукали союзників у середовищі іноземних держав. Країни колишньої Антанти, які були задоволені існуючим станом справ, не бажали зміни політичної карти Європи, а відтак, не могли прихильно ставитися до національних устремлінь українців, що прямо суперечили їхнім геополітичним інтересам. Єдиною, відносно могутньою, хоча й скованою "ланцюгами Версалея" країною, зацікавленою у зміні існуючого у міжвоєнній Європі "статус кво", була Німеччина. Тож цілком закономірно, що на співпраці з нею, значною мірою, базували свої розрахунки лідери українського націоналістичного руху.

Через сорок років після завершення Другої світової війни Я. Гайвас, аналізуючи українсько-німецькі стосунки цього періоду, підкреслював: "До держав-ревізіоністів належала в першу чергу Німеччина, яка також була найбільшою державою ревізіоністичного табору й уважала себе найпокривдженішою... Українське суспільство нашого Заходу, тобто земель, які опинилися на Захід від польсько-російської границі, за дуже маленьким винятком, також дуже прихильно ставилися до ревізії Версальського договору, який формально підтвердив наше поневолення... Таке становище західної частини українського народу було зовсім самозрозумілим і викликане воно було свідомістю, що дорога до Української держави веде через ревізію того договору... Таким чином, так звана позитивна постава українського суспільства до нацистської Німеччини була побудована на зовнішніх національно-політичних розрахунках, була звичайною концепцією, спрямованою на шукання прихильних сил у світі та еventуальних союзників. А на таке кожен народ має не лише повне право, але і його керівні чинники мають обов'язок працювати у тому напрямку"².

Не менш влучно про стосунки українських політичних лідерів із Німеччиною висловився вчений-історик українського зарубіжжя І. Лисяк-Рудницький. Вказуючи на існування в українському суспільстві пронімецьких настроїв, він зазначав: "Ця настанова (прихильна до Німеччини. – І.Л.) існувала вже до 1933 р., і вона тривала після 1933 р. не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до "статус кво". Якщо українці в цьому відношенні помилились, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалії російського комунізму"³.

Найбільш серйозною проблемою у стосунках між ОУН і Німеччиною у період до липня 1941 р. була невизначеність Берліна у ставленні до державницьких прагнень українського народу. Ця нечіткість спостерігалася не лише в офіційних документах третього рейху, вона панувала в думках найвищого керівництва держави і партії, у тому числі й у самого фюрера, який у липні 1940 р. заявляв про можливість створення буферних держав – України, Прибалтики й Білорусії, потім говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях і лише перед самою війною з Радянським Союзом схилився до думки про повну колонізацію України⁴.

На противагу фюреру, ціла група впливових німецьких генералів та офіцерів (В. фон Браухіч, Т. Ендерс, Е. фон Лагузен, Ф. Гальдер, Г. Кох, Т. Оберлендер, Е. Штольє, Гросскурт та ін.) цілком щиро вважали створення Української держави справою абсолютно необхідною для ведення війни проти СРСР. Їх підтримував також міністр для окупованих земель на Сході, прибалтійський німець А. Розенберг, який навіть у офіційних директивах згадував про майбутню незалежну Україну під протекторатом Німеччини. Так, 7 травня 1941 р. в інструкції для рейхскомісара України він зазначав: "Мета роботи рейхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького рей-

ху продовольства і сировини (...), а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною"⁵.

Хоча позиція генералів і Розенберга майже ніколи не збігалася з позицією партійного керівництва, все ж вона виглядала впливово і переконливо. Характеризуючи її, провідний член ОУН С. Ленкавський писав: "В початкових роках війни німецька армія мала більший голос, ніж у часі миру. Вона творила, до деякої міри, другий політичний фактор в Німеччині і була не лише єдиною силою в тоталітарній державі, яка не згітлеризувалася повністю, але в різних відношеннях стояла в антагонізмі до політичної керівної сили, до Націонал-Соціалістичної партії... З цими колами німецьких військовиків, що займалися політичними справами, ставилися прихильно до самостійності України, революційна ОУН утримувала приязні зв'язки... Обі сторони згоджувалися, що питання генеральних українсько-німецьких стосунків під час війни і після неї залежатиме від ставлення Німеччини до державної самостійності України. Доки це питання остаточно не вирішене, загалом доки задуми партії ще не є діючими політичними факторами і є можливість на них впливати, доти базою взаємовідносин буде підтримка тими військовими колами наших самостійницько-визвольних акцій у таких межах, які були можливі в умовах німецької політики перед початком війни з СРСР"⁶.

Українські політичні емігранти неодноразово цитували А. Розенберга, котрий, як зазначалося, стояв на позиціях створення сателітної Української держави. Так, у статті В. Мурашка "22 червня 1941 року", вміщеній у гетьманському часописі "Нація в поході", згадуються слова А. Розенберга, опубліковані газетою "Фелькішер Беобахтер": "Націонал-соціалістична революція і Німецька держава покликані розв'язати дві проблеми на Сході. Одна – знищення большевизму, як ідеї й політичної сили; друга – розв'язання завдань, що впливають із історії простору й народів СРСР. Треба знайти нове рішення, що, відповідаючи традиціям різних народів, прямувало б з огляду на цілість Європи до її загального порятунку". Процитувавши слова рейхсміністра, автор пафосно підсумував: "Програма проречиста і ясна. До того ж вона вийшла з-під пера Розенберга і надрукована у "Фелькішер Беобахтер"⁷.

Зазначимо також, що на українське громадянство серйозне позитивне враження справила політика німців у культурно-освітній сфері, яка здійснювалася ними протягом 1939–1941 рр. у генеральному губернаторстві. Зокрема "Вісник" Українського центрального комітету опублікував 15 грудня 1940 р. цікаві статистичні дані стосовно українських шкіл у регіоні. З наведених цифр автор одразу ж зробив далекосяжні політичні висновки: "700 000 українців у генеральному губернаторстві має сьогодні 902 школи, коли 7 000 000 українців у бувшій Польщі не мали їх більше 300. Отже, пропорційально до числа українського населення, німецька влада дала нам у 30 разів більше публичних шкіл, як уряд бувшої Польщі"⁸. До цього додамо, що в Закерзонні діяли 2 українські гімназії, 1000 кооперативів, 900 відділень "Просвіти", українські видавництва, виходила щоденна газета "Краківські вісті" тощо⁹. Така позиція німців стосовно українських культурних потреб породжувала довіру до їхньої української політики загалом. Так, "Освідомчий відділ" все того ж Українського центрального комітету влітку 1941 р. констатував: "Серед тутешньої інтелігенції в 95% є настрій повної віри у Воскресіння України і щирість німецької влади в залагодженні української справи"¹⁰.

Відсутність чіткої й послідовної позиції в "українському питанні" з боку тодішніх лідерів Німеччини, окрема специфічна позиція багатьох високопоставлених армійських офіцерів, а також невпинне "загравання" з українськими еміграційними колами та українським населенням Закерзоння породжували в масах українського народу на Галичині, Волині, а частково й у Центрально-Східній Україні наївне сподівання на те, що з приходом в Україну нацистів буде відроджено Українську державу. Ці сподівання вилились у фантастичні

чутки, які поширювалися серед селян Київщини, про те, що з німцями "іде разом український уряд, який у 1920 році ще з Петлюрою подався на еміграцію"¹¹.

Відповідно, керівництво ОУН напередодні німецько-радянської війни ставилося до Німеччини та її військ як до союзників майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. Це ставлення зафіксоване у багатьох документах, зокрема у травневих інструкціях Революційного проводу "Боротьба й діяльність ОУН під час війни"¹². Очевидно, що лідери ОУН уважали такий союз природним і необхідним для швидкої перемоги над більшовизмом. Своє обґрунтоване бачення важливості створення Української держави на початковому етапі війни вони виклали у меморандумі до німецького уряду від 23 червня 1941 р., в якому, між іншим, у досить жорсткій формі попередили гітлерівців, що у разі відмови підтримати Українську державу, в них виникнуть серйозні проблеми. Цілком зрозуміло, що можливість відхилення нацистами запропонованого українцями союзу виглядала в очах оунівців малореальним самовбивчим кроком.

Досить влучно з цього приводу висловився колишній учасник українського батальйону "Нахтігаль" М.Кальба, який у своїх спогадах зазначав: "Правда, було написано в Гітлеровому програмовому творі "Майн кампф" про некорисне ставлення до України, та ніхто не був здібний вірити в те, бо йти походом проти Москви без зговорення з поневоленими народами, після досвіду Карла шведського та Наполеона, виглядало на безглуздя, тим більше, що німці мали й самі добру науку з Першої світової війни. А до того, старі німецькі генерали самі були непорушно переконані, що доки є договір дійсний (пакт Молотова–Ріббентропа. – *І.П.*), про справу України не може бути мови, але, як почнеться війна, тоді ця справа буде позитивно вирішена. Тому вони діяли в тому напрямі, надіючись, що в цей спосіб зроблять своєму фюрерові милу несподіванку"¹³.

Не очікуючи від гітлерівців такої короткозорості у своїй політиці на окупованих територіях, оунівці на початку нацистського вторгнення підтримали німецькі війська, в тому числі й вдаючись до організації збройних виступів, саботажів і диверсій у тилу Червоної армії в червні – липні 1941 р.¹⁴. Однак принципово різне бачення майбутнього розвитку подій стосовно суверенітету України не могло не викликати конфліктів між націоналістами та гітлерівськими окупантами. "Каменем спотикання" у цьому питанні стало оприлюднення оунівцями 30 червня 1941 р. у Львові Акта проголошення державної незалежності України. По-перше, цей документ, як справедливо відзначає більшість дослідників, змусив Німеччину передчасно розкрити свої плани стосовно колонізації України. По-друге, досить оперативна, жорстка й недвозначна реакція гітлерівських спецслужб на самочинне проголошення самостійницької декларації продемонструвала лідерам ОУН, що нацизм є не союзником, а серйозним противником, якого неможливо здолати кавалерійським наскоком із застосуванням теорії "доконаних фактів". Стало цілком зрозуміло, що окупанти будуть рахуватися лише з реальною силою, а не з красивими деклараціями.

На наш погляд, керівники ОУН, які залишилися на свободі після повальних арештів липня – вересня 1941 р., зайняли збалансовану позицію. Вони не пішли за закликами радикалів негайно розпочати збройну боротьбу проти німців¹⁵, не підтримали масових демонстрацій і відкритих актів громадянської непокорі, які мали місце¹⁶, але в умовах гітлерівської окупації були не-ефективними, а то й самовбивчими для Організації. Саме намаганням врятувати структури ОУН від швидкого і повного знищення слід пояснювати декларацію Крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях від 7 серпня 1941 р., в якій наголошувалося, що Організація має "пристосуватися до встановлених умов та мусить відповідати майбутнім потребам України. Ук-

раїнські націоналісти приймуть активну участь у суспільній праці на всіх ділянках національного життя. ОУН не йде – всупереч провокативним вісткам шкідників української справи – на підпільну боротьбу проти Німеччини. ОУН буде всіма способами протиставлятися вияву неорганізованої, чуттєвої реакції, що позбавлена всякого політичного реалізму та розуміння хвилювості теперішньої ситуації, навіть при найкращих намірах, може нести українській справі великої шкоди"¹⁷.

Проголошуючи свою "лояльність" до окупаційного режиму в офіційних документах, лідери Організації українських націоналістів у вересні 1941 р. на першій конференції, підпільно зібраній у Львові, визначили, що Німеччина після своєї перемоги у війні з СРСР буде протистояти створенню Української держави. Відтак було вирішено перевести у підпілля провідні кадри, паралельно продовжуючи використовувати будь-які легальні методи праці для закріплення організаційної мережі ОУН на території всієї України¹⁸.

Члени ОУН, переведені у підпілля, за свідченнями тодішнього "урядуючого керівника" Організації М.Лебеда, мали розгорнути військову підготовку, розповсюджувати листівки із закликами до населення не йти на роботу до Німеччини й не здавати гітлерівцям продовольчого контингенту, не займатися збиранням і складуванням зброї та боєприпасів¹⁹.

Діючи у відповідності до наказів керівництва, члени ОУН посилювали свою діяльність на більшості території України аж до Донбасу включно²⁰. Активність оунівців на окупованих територіях, їхнє прагнення проникнути в адміністрацію та до лав новоствореної міліції, яку націоналісти прагнули взяти під свій контроль на терені всього рейхскомісаріату²¹, призвели спочатку до категоричної заборони від 17 жовтня 1941 р. включати прихильників руху С.Бандери до допоміжних поліційних команд, а згодом і до знаменитого наказу № 12/41 від 25 жовтня 1941 р., згідно з яким членів ОУН мали арештовувати й після допитів таємно страчувати як грабіжників²².

На кінець листопада 1941 р. співробітники СД були впевнені в тому, що рух С.Бандери готує повстання в рейхскомісаріаті "Україна". Ця переконаність посилилася на початку грудня 1941 р., коли було заарештовано чотирьох керівників ОУН Житомирщини. На допитах один з них Семен Марчук показав, що члени ОУН "отримали доручення відшукувати в лісах російську зброю і боєприпаси та переносити їх у сховки, щоб вони не потрапили до рук вермахту" і могли бути використані "у момент, який керівництво ОУН вважатиме сприятливим, і коли будуть сформовані групи партизанів (тому вишколюється вірна Бандері міліція) і розпочнеться наступ проти німецьких окупаційних військ"²³. С.Марчук також заявив, що керівники бандерівської Організації українських націоналістів не вірять у перемогу Німеччини над Радянською Росією й Англією, а думають, що, здобувши перемогу над Росією, Німеччина буде настільки ослаблена, що не зможе продовжувати війну. Саме в цей момент українська армія, створена Організацією, "зможє завдати остаточного удару по німецьких збройних силах і створити незалежну Українську державу"²⁴.

На зламі 1941–1942 рр. нацистські органи безпеки дійшли висновку про те, що, "окрім групи ОУН Бандери, в Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку"²⁵. У середині січня 1942 р. гітлерівці завдяки слідчим діям знали, що під впливом ОУН знаходиться українська міліція та допоміжна поліція не тільки Волині, а й Поділля, Києва, Херсона, Запоріжжя й інших великих міст і стратегічно важливих регіонів. Їм навіть вдалося дізнатися, що сигналом до повстання мав стати одночасний підрив великих залізничних і шосейних мостів на терені всієї України²⁶. Очевидно, такою акцією планувалося паралізувати військові перевезення й скувати армію противника.

Про підготовку оунівцями антинімецького повстання свідчать також ра-

дянські документи, зокрема донесення партизанських командирів до Центрального штабу партизанського руху і ЦК КП(б)У. Причому, з них випливає, що активісти ОУН приховували від окупантів зброю й накопичували її на підпільних складах ще з липня – серпня 1941 р.²⁷

Таким чином, можна з певністю констатувати, що протягом незначного відрізка часу Організація українських націоналістів від співпраці з Німеччиною повністю переорієнтувалася на боротьбу з нею. Це чітко продемонструвало ситуативність у діях ОУН, прагненні її керівництва орієнтуватися залежно від обставин, намагаючись максимально ефективно використовувати їх у своїх інтересах. Якщо в перші тижні війни Німеччина, яка своїм нападом ослаблювала СРСР, розглядалась як природний союзник українського національно-визвольного руху, то з моменту брутального заперечення нацистами права України на самовизначення ОУН опинилася в ситуації, коли її фактичним союзником стала Червона армія (хоча офіційно про це ніде не йшлося), яка ослаблювала Німеччину й тим самим давала націоналістам певні шанси на проведення масового виступу під гаслами державної незалежності.

Виходячи з постанов другої конференції ОУН, проведеної в квітні 1942 р., можна припустити, що Провід Організації розраховував максимально довго стримувати збройні сутички з німецькими окупантами, очікуючи на їхнє повне виснаження й готуючись до загальнонаціонального повстання, а не локальних заворушень. Однак ці глобальні плани перекреслив жажливий окупаційний режим, установлений гітлерівцями, а також активізація на території України радянських і польських партизанів, які змусили націоналістів внести суттєві корективи до своїх планів і вдатися до тактики партизанської війни, з допомогою якої розраховувалося здобути контроль над значними територіями, які розглядалися як база для майбутнього поширення повстання на всю територію України.

Паралельно з розробкою планів антинацистських виступів бандерівською ОУН на початку 1942 р. також активізували свою діяльність прихильники полковника А.Мельника. Після арешту та розстрілу у Києві на початку лютого 1942 р. провідного активу мельниківців, а також погрому їх організаційної мережі по всій Україні в ОУН(м) виникла ситуація певної роздвоєності. З одного боку, А.Мельник і Провід Організації за кордоном продовжували займати відносно лояльну позицію стосовно Німеччини, погоджуючись очікувати на "позитивне вирішення" українського питання після розгрому СРСР. З іншого – актив мельниківської ОУН на українських землях бачив необхідність радикалізації політики щодо німців. Протягом весни – літа 1942 р. ОУН(м) провела в різних містах України свої підпільні конференції, на яких вироблялася тактика Організації в нових умовах. 14 – 15 серпня 1942 р. мельниківці провели у Києві підпільний з'їзд²⁸. Виступаючи на ньому делегати, доносячи настрої з регіональних конференцій, наполягали на залагодженні конфлікту з бандерівцями, розбудові організаційної мережі, посиленні антинімецької агітації та створенні збройних загонів. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду²⁹. З кінця 1942 р. ОУН(м) почала створювати власні боївки. Однак нездатність домовитись із сильнішими бандерівцями призводить невдовзі до "поглинання" більшої частини мельниківських загонів бандерівським підпіллям.

Швидкий наступ Червоної армії продемонстрував певну несамостійність політики мельниківської ОУН, що виявилось в поновленні співпраці з німцями у 1943 р., зокрема у створенні Українського легіону самооборони тощо. На жаль, в ОУН(м) була відсутня чітка політична лінія щодо нацистів. Частина членів Організації воювала з гітлерівцями в рядах УПА, інша, навпаки, пішла з ними на співпрацю в ім'я перемоги над більшовизмом. Через це мельниківська ОУН, як цілість, випала з активної збройної боротьби проти німецьких окупантів, тим самим серйозно себе скомпрометувавши.

Від протистояння до збройної боротьби

Початок весни 1942 р. ознаменувався створенням на Волині і Поліссі перших відділів української націоналістичної самооборони. Процес формування боївок здійснювався відповідно до розпоряджень Центрального Проводу бандерівської ОУН. Перші групи очолили С.Качинський ("Остап") та І.Перегіяняк ("Коробка", "Довбешка"). Координував цю військотоворчу діяльність військовий референт Організації українських націоналістів на північно-західних українських землях В.Івахів ("Сонар", "Сом"), а загальне кураторство здійснював крайовий провідник ОУН Д.Клячківський ("Охрім", "Білаш", "Кошіль", "Старий", "Клим Савур")³⁰.

До середини літа самооборонні групи бандерівської ОУН на Волині вже налічували понад півтисячі бойовиків. Підготовка велася ґрунтовно. Про це свідчать факти вишколу офіцерських кадрів і наявність досить великих складів зброї. Для прикладу, зазначимо, що на одному з таких підпільних складів, у районі Костополя, який викрили гітлерівці, зберігалося 600 гвинтівок, 12 кулеметів, 254 тис. патронів, 20 тис. снарядів, 4 тис. гранат, 2 тис. мін та інші боєприпаси³¹. Враховуючи масштаби підготовчих робіт, немає нічого дивного в тому, що з 20 березня 1942 р. у всіх повідомленнях про події з Радянським Союзом нацисти запровадили рубрику під заголовком "Український рух опору"³².

Наприкінці листопада 1942 р. відбулася військова конференція проводу бандерівської ОУН, учасники якої вирішили, користуючись моментом, доки німці не розпочали проти націоналістичної самооборони масштабних каральних акцій, негайно приступити до створення підпільних збройних сил, поки лісистою територією, придатною для дислокування повстанських загонів, не оволоділи конкуренти – більшовицькі та польські партизани³³.

Фактично ж постанови листопадової військової конференції узаконили наявний стан справ. Німецькі спецслужби ще з літа 1942 р. відзначали досі небачену активізацію українських націоналістичних груп, які поширили свій вплив із районів Кобрин – Брест-Литовськ на центральну й південну частину Волині та північ Поділля. В одному з німецьких донесень відзначалося, що "з генерал-губернаторства, через Буг, прибувають чисельні новостворені банди", які знищували засоби комунікацій і прагнули "до створення руху опору на більш широкій основі"³⁴. Лише протягом останнього тижня листопада 1942 р. німці зафіксували 150 атак націоналістичних партизанів проти своїх військових і цивільних об'єктів, а заготівля зерна через діяльність цих "банд", згідно зі звітами окупантів, у районі Сарн, Костополя й Пінська впала до 25 – 30% від раніше запланованих³⁵.

Протягом грудня 1942 і січня 1943 р. центральне керівництво Організації українських націоналістів працювало над підготовкою третьої конференції, на якій планувалося відкрито проголосити курс на збройну боротьбу з Німеччиною. Паралельно з цим крайові лідери ОУН на північно-західних землях розробили структуру УПА, принципи й методи її діяльності. Полонений у 1945 р. радянськими спецзагонами командир з'єднання УПА Юрій Стельмащук ("Рудий") на допиті засвідчив: "У лютому 1943 р. я поїхав до с. Піддубці Теремнівського району Волинської області, де крайовим військовим референтом "Сомом" (В.Івахів) було скликано нараду з питань організації УПА. Це було наближено 15 лютого 1943 р. На нараді було запропоновано:

1. Встановити, скільки можливо у кожному районі виставити людей до лав УПА на випадок необхідного виступу.
2. Намітити і розподілити по районах командний склад у відповідності з наміченим контингентом учасників УПА.
3. Розподілити зброю, боєприпаси і продукти харчування по районах за таким самим принципом.

4. Суворо конспіративно провести на місцях (у районах) загальний військовий вишкіл зі всіма наміченими до лав УПА"³⁶.

17 – 19 лютого 1943 р. відбулася третя конференція ОУН, яка фактично дала офіційну "відмашку" загонам УПА до антигітлерівської боротьби, котра щодень набирала поважніших обертів.

7 лютого 1943 р. сотня бойовиків Української повстанської армії на чолі з Г.Перегіняком несподівано захопила містечко Володимирець, причому було вбито 7 ворожих солдатів і роззброєно залогу місцевої поліції. В ніч з 10-го на 11-те березня відділ УПА захопив склад боеприпасів у селі Оржеві. У бою за село загинув командир сотні С.Качинський³⁷.

У середині березня 1943 р. відділ УПА розбив групу німецьких карателів біля містечка Деражня (загинув 16 німців)³⁸. 20 березня загони УПА роззброїли охорону й звільнили в'язнів Луцького табору для військовополонених³⁹. 29 березня повстанці успішно відбили наступ півтори тисячі гітлерівців на свої бази у Людвиполі⁴⁰. Того ж місяця націоналістичні партизани захопили в'язницю й табір у Ковелі, знищили пост жандармерії у Ланівцях, відбили німецькі атаки на Деражню й провели масштабні бої з нацистами у с. Антонівка на Кременеччині⁴¹.

Загалом протягом березня 1943 р. найзапекліші сутички з нацистами Українська повстанська армія мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарнинщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам'янець-Подільської області. На Кременеччині, зважаючи на активність УПА, гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 р. оголосити надзвичайний стан⁴².

За даними радянських партизанів, найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на початку квітня 1943 р. у районах Мізоч, Острог, Кременець, Верба. Зокрема під час нападу на містечко Верба було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за село Шимовку – 24, за Острог – 32, у Мізочі – 11⁴³. Радянські партизани відзначали, що у квітні 1943 р. щодня з лісів Острозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджало 60 – 70 возів із повстанцями⁴⁴.

2 квітня 1943 р. загони УПА захопили містечко Горохів, яке утримували дві доби. Вночі з 12 на 13 квітня повстанські відділи напали на районний центр Цумань, в якому знищили німецький гарнізон, вбивши більше ста ворожих солдатів⁴⁵. 17 квітня 1943 р. сотня УПА провела успішну засідку на німецьку мотоколону поблизу села Борщівки, в сутичці загинуло 16 ворожих солдатів. 21 і 22 квітня запеклі бої з німецькою й польською поліцією розгорнулись у районі каменоломень біля с.Іванова Долина (Костопільщина). Під час акції повстанці захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи великою кількістю вибухівки⁴⁶.

Наприкінці квітня 1943 р. нацисти почали застосовувати у боротьбі з УПА цілі військові з'єднання. Так, у райони Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію, до складу якої входили два угорські полки, полк німецьких есесівців і полк, сформований з військовополонених казахів та узбеків. Після тяжких триденних боїв, не досягнувши успіхів, дивізія відступила на висхідні позиції. Ця перемога сприяла поширенню дій УПА на район, прилеглий до Славутицького лісового масиву, а також на Поділля (район Ярмолинці, Проскурів, Кам'янець-Подільський)⁴⁷.

Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Київ – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї відділи Української повстанської армії вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами⁴⁸. Дані німецької окупаційної адміністрації підтверджують звіти керівників радянських партизанських з'єднань. Так, у донесенні на ім'я Микити Хрущова від командирів Я.Мельника, Д.Буренка і М.Владимирова зазнача-

лося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й поставив під контроль усю сільську місцевість. "У селах Рівненської області бувають тільки каральні загопи німців. Малими групами або поодинокі вони тут не з'являються"⁴⁹.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8 – 10 тис. бійців. Нацисти панічно повідомляли, що націоналістичні партизани атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивезення до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників⁵⁰. Сам рейхскомісар Е.Кох, звітуючись до Берліна, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від "банд", а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля⁵¹. Німецький генерал-комісар Волині та Поділля у своєму звіті наголошував, що у районах Горохів, Любомиль, Дубно, Луцьк, Кременець повністю "панують націоналістичні банди" і далі вів: "Це вже можна говорити про повстання"⁵².

Протягом квітня 1943 р. у боях з УПА загинуло близько 600 німців та їхніх союзників. 2 травня 1943 р. на трасі Ковель – Рівне у повстанській засідці загинув шеф СА Віктор Люце⁵³.

Весною 1943 р. у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75% орних земель і втратили 52% поставок худоби⁵⁴.

4 травня 1943 р. у с. Любачів Костопільського району націоналісти напали на німецьку військову автоколонну. В результаті бою було спалено 11 машин і вбито 35 солдатів вермахту⁵⁵. 9 травня 1943 р. розпочалися тритижневі бої між карателями і загонами УПА у Скарбівських лісах. Тоді ж у сутинках біля села Лобечівка Берестечківського району окупанти вперше масово використали проти повстанських відділів артилерію й бронетехніку⁵⁶. Три дні тривали важкі бої за легендарне село Колки, в якому містилися бази і п'ять госпіталів УПА⁵⁷. 13 травня масштабні сутички відбулись у районі Деражні, де загинули перші керівники УПА-Північ – В. Івахів ("Сом", "Сонар"), шеф його штабу поручник Юліан Ковальський ("Гарпун") та ад'ютант С.Снятецький ("Сівка")⁵⁸.

У травні 1943 р. відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема на Житомирщині повстанські загопи за три тижні травня 1943 р. здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією й знищили поліцейську школу біля Житомира, вбивши 260 її слухачів⁵⁹.

Проведення кількох сот успішних боїв із німецькими окупантами протягом весни 1943 р. підвищили авторитет УПА, дали можливість її бійцям набутися належного фронтового досвіду. Успіхи повстанців сприяли переходу на їхній бік протягом березня–травня 1943 р. 5–6 тис. українських шудманів, які дезертирували з німецької служби.

5 травня 1943 р. в Україну з робочим візитом прибув рейхсміністр окупованих територій Сходу А.Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що "українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди"⁶⁰. Комісар округу Луцьк заявив: "Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізничі підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює"⁶¹. Рейхскомісар Е.Кох доповів своєму шефові, що "українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння; треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізничі, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства"⁶².

Виходячи з критичної ситуації, в якій перебували гітлерівці на протипов-

станському "фронті", з червня 1943 р. вони, намагаючись перехопити ініціативу, розгорнули масштабні бойові операції проти УПА. Командування карателями здійснював генерал Гінцлер, а з липня – фон дем Бах-Залевський. У червневому та липневому наступі проти українських партизанів взяли участь 10 тис. німецьких і польських поліцаїв та жандармів, 10 батальйонів мотопіхоти з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків⁶³, угорські частини та 5 бронепоездів⁶⁴.

Здійснюючи каральні операції проти УПА, нацисти одночасно потурбувалися про ідеологічну підготовку своєї акції. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, в яких ОУН називалася "знаряддя жидівського большевизму", стверджувалося, що "кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН", а УПА керують "агенти Москви"⁶⁵, "що Бандеру призначили старшим большевиком України"⁶⁶ тощо. Поряд із бойовими діями й ідеологічною "обробкою" гітлерівці широко застосовували масовий терор проти мирного населення. Протягом тижня було заарештовано й страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), спалено цілі села (Малин, Уличів, Губків, Мани та ін.)⁶⁷. Протягом 20 – 25 липня 1943 р. гітлерівці бомбили з літаків населені пункти Лабрів, Радомишль, Суховою, Вільче⁶⁸.

За німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них навіть зроста. Особливо дошкульними виявились удари на півночі Волині, куди командування перевело великі повстанські з'єднання з півдня краю. 24 липня 1943 р. націоналістичні партизани розбили карателів біля села Рядовичі Турійського району, вбивши при тому близько ста окупантів. У ніч з 19 на 20 липня 1943 р. загін Ю.Стецьмащука ("Рудого") захопив місто Камінь-Каширський і утримував його протягом дня, вивізши великі трофеї й знищивши сто німецьких солдатів⁶⁹. У липні 1943 р. відділи УПА активно рейдували Житомирщиною. Тільки в одному з боїв біля с. Устинівки повстанці ліквідували понад 130 гітлерівців, а під час нападу на місто Коростень роззброїли німецьку поліцію⁷⁰.

Загалом протягом липня 1943 р. Українська повстанська армія здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більш посилювалася – 391 напад на німецькі гарнізони, 1034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства⁷¹. Під час боїв і сутичок з окупантами у червні – вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців⁷².

Наслідком успішної боротьби УПА з нацистами стало намагання націоналістів узяти під свій контроль суцільні території, в тому числі й захопивши районні центри. Під контролем загонів по черзі побували Володимирець, Степань, Висоцьк, Добровиця, Людвипіль, Деражня. Але для утримання їх на довгий час сил у командування Повстанської армії не вистачало. Тому "повстанські республіки", головним чином, виникали у сільській місцевості – там, де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо)⁷³. На підконтрольних УПА територіях із липня 1943 р. уся повнота влади належала місцевим командирам збройних загонів і керівникам мережі ОУН. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання, головне командування УПА 15 серпня 1943 р. оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України⁷⁴.

Виходячи з того, що найважливішою проблемою для українського селянства упродовж віків було "земельне питання", керівництво УПА видало 15 серпня 1943 р. своєрідний "декрет про землю" – "розпорядження в земельній справі головної команди Української повстанчої армії"⁷⁵. Основними пунктами цього документа були пункти про ліквідацію колгоспів і про перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських земле-

власників і колоністів⁷⁶. Розпорядження не встановлювало максимального чи мінімального земельного наділу. Лише у четвертому пункті наголошувалося, що "нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї"⁷⁷.

З цитованого вище легко помітити бажання авторів документа уникнути можливості створення будь-яких передумов для виникнення великих господарств, в яких використовувалася б наймана праця. Ставка робилася насамперед на середняцькі господарства – надійну суспільну опору для УПА. Однак не виключалася можливість і колективного господарювання, у випадку, якщо більшість колгоспників не бажала утворення одноосібних приватних господарств, дозволялося продовжувати "колгоспну господарку на артільних засадах"⁷⁸.

Впровадження у життя земельної реформи викликало гостру необхідність створювати органи місцевого самоврядування. З цією метою 27 серпня 1943 р. тодішній головний командир УПА Р. Клячківський ("Клим Савур") видав наказ №7, в якому зазначалося: "УПА в боях з окупантами України, імперіалістами – Москвою та Німеччиною – здобула цілий суцільний ряд теренів. На цих теренах, де безоглядно панує УПА, треба урегулювати життя громадян, завести бодай частинно певне нормальне життя. Негайно приступити до:

1) Вибору сільських і районних рад. До кінця місяця вересня запропонувати їх вибір до затвердження місцевими політичними чинниками УПА.

2) Вибору земельних комісій, які згідно із зарядженням УПА з дня 15.8.43 р., мають бути поділені поміж селян. Усі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня 43 р. розділені, поорані і засіяні. 30.9.43 р. зложити акти розподілу землі поміж селянами до затвердження через УПА"⁷⁹.

У цьому ж наказі окремо йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти шкільної молоді, в зв'язку з чим до 30 вересня 1943 р. рекомендувалося розпочати роботу всіх "народних, середніх та фахових шкіл"⁸⁰. Також наказувалося провести поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА⁸¹.

Масштабні плани щодо земельної реформи, організації постачання армії та нормалізації освітнього життя краю вимагали створення міцної адміністративної бази. Правовою основою для створення цивільної адміністрації стало "Розпорядження з дня 1 вересня 1943 р. про встановлення адміністрації на території України, видане головною командою Української повстанчої армії, як найвищої та одинок-суверенної влади на звільнених землях України"⁸². Даний документ досить цікавий за своїм змістом, адже він, фактично, був своєрідним законом про організацію влади у майбутній Українській державі. Перша стаття проголошувала, що "терен України під оглядом адміністративним поділяється на: 1) села й міста, 2) райони, 3) повіти (округи), 4) області. Міста поділяються на: а) містечка, що нарівні із селами підлягають районним управам, б) міста, що підлягають безпосередньо повітовим (окружним) управам, в) міста, що підлягають безпосередньо обласним управам, г) міста, що підлягають безпосередньо Міністерству внутрішніх справ, загалом Раді Міністрів. Поділ міст зумовлюється кількістю населення та економічними й стратегічними чинниками"⁸³.

На всіх рівнях, від села до області, передбачалося створення виконавчих органів влади у формі "управ" (замість радянських виконкомів) та виборних рад. Право обирати й бути обраним до міських, районних і повітових рад мали всі громадяни, які досягли 18 років. Стосовно обласних рад та вищих органів державної влади, таке право надавалося з 21 року⁸⁴. Компетенції

міських, районних, повітових й обласних управ визначалися досить широкими. Вони обіймали усі справи "адміністративного, економічного, культурного, освітнього, поліцейського характеру, а крім того, деякі справи військові і справи судові господарчого характеру" ⁸⁵.

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися в життя з першого ж дня його підписання. У звітах оунівської політичної референтури надрайону "Кодак" (північна частина Волинської області) за 15 жовтня 1943 р. стверджувалося: "Ковельський, Голобський, Голоненський райони опановані нашою адміністрацією у 80 %; Матіївський, Маневицький райони – 60 %; Шацький, Любомильський, Заболоцький, Любешівський райони – 20 % і менше; Ратненський, Камень-Каширський, Седлищанський також на 60 – 70 %. Адміністрація по селах розбудовувалась досить швидко. Зараз, по виступі УПА, по селах почала розбудовуватись наша адміністрація. Адміністрація районів почала розбудовуватись від половини вересня цього року і ще досі є в стадії розбудови" ⁸⁶. Про впевненість УПА у власних силах і перспективності своєї боротьби свідчить також згадка про майбутні вибори до райрад, яка міститься у цитованому вище документі. Очевидно, якщо б повстанці повністю не визволили від гітлерівців і не контролювали цілих районів, то їм би не доводилося думати про організацію волевиявлення місцевого населення.

Масштабні плани УПА були, значною мірою, дезорганізовані наближенням німецько-радянського фронту. Німецькі фронтові частини буквально заповнили Волинь, відступаючи під ударами Червоної армії. У важких боях із переважаючим ворогом, у жовтні–листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців сягнули 414 осіб убитими ⁸⁷. У той же час почалися перші масштабні зіткнення між загонами УПА-Захід і німцями в Галичині. У Карпатах, біля Липовиці, в боях з УПА загинуло понад 200 окупантів. У жовтні–листопаді 1943 р. запеклі сутички між відділами УПА і карателями мали місце на Станіславщині і Самбірщині ⁸⁸.

Однак останні місяці 1943 р. чітко продемонстрували усьому світові, що гітлерівський "тисячолітній" рейх прямує до свого безславного кінця. Вермахт тріщав під могутніми ударами зі Сходу, а союзники Німеччини після виходу з війни Італії мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов командування УПА провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних переговорів із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, можливо ввійти у контакти з країнами Заходу.

Так само тактичний характер мали переговори представників ОУН і командування УПА з німцями влітку й восени 1943 р. В обмін на зброю, спорядження, боєприпаси, обіцянки звільнити з тюрем лідерів Організації і можливість загонам УПА переходити фронт, повстанці обіцяли дотримуватися нейтралітету при зустрічах з німецькими частинами, а також постачати вермахт розвідувальною інформацією і дезорганізовувати радянський тил. Для обох сторін такі переговори були цілком логічними. Німці були зацікавлені в максимальній стабілізації свого тилу й спрямуванні енергії повстанців проти радянської влади. Націоналісти розуміли марність боротьби з нацистами, які залишали українські землі. Окрім того, у світлі майбутніх перспектив затяжної антирадянської війни слід було використати нагоди без кровопролиття "розжитися" військовим майном утікаючих німців. Однак з німецьких документів цього періоду чітко видно, що реально досягнуті домовленості не виконувалися. Гітлерівці, як правило, не давали зброї, мотивуючи це тим, що

невідомо яка інстанція має займатися передачею озброєння, а також постійно скаржилися на те, що націоналісти продовжують роззброювати їхні підрозділи, нападають на обози, господарські об'єкти і своєю агітацією сприяють дезертирству з дивізії "Галичина" та української поліції. Представники ОУН на переговорах, у свою чергу, закидали нацистам грабунки, знищення при відступі економіки краю, вивезення людей і небажання звільнити політичних в'язнів. Одним словом, переговори проходили в атмосфері взаємної недовіри і намаганні ошукати своїх візаві. Зрештою, після трьох років окупації годі було сподіватися на щось інше.

* * *

Як бачимо, проблема внеску ОУН і УПА у антинацистську боротьбу на території України є досить цікавою і багатогранною. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін залежно від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов оунівці намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну Українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною – вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своїм політичним інтересам та іміджу на міжнародній арені), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вичікувальну позицію, але коли обставини вимагали боротьби з рейхом, УПА вела цю боротьбу самовіддано, масштабно і безкомпромісно. Документи однозначно свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний ОУН, довгий час мав антинімецький характер, що нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краї. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було визволено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивозу у Німеччину, знищувалися засоби комунікації, вбивалися представники цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція тощо. Тому, на наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА зайняли свою почесну сходинку в ієрархії борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства.

¹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1995. – Т. 1. – С. 239.

² Гайвас Я. Українсько-німецькі стосунки під час Другої світової війни // Сучасність. – 1985. – Ч. 10. – С. 62–64.

³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 258–259.

⁴ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000. – С. 221.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні (Переклад з французької). – Париж, 1986. – Репринт. вид. – Львів, 1992. – С. 92.

⁶ Дружини українських націоналістів у 1941–1942 роках. – Мюнхен, 1953. – С. 4.

⁷ Нація в поході. – № 9–10, липень, 1941.

⁸ Центр. держ. арх. вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАГОВУ). – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 18.

⁹ Грицак Я.Й. Назв. праця. – С. 216.

¹⁰ ЦДАГОВУ. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 22.

¹¹ Пігідо-Правобережний Ф. "Велика вітчизняна війна". Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 56.

¹² Патріляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. – К., 2004. – Додатки. – С. 426–596.

¹³ У лавах дружинників: спогади учасників (упорядковані Мирославом Кальбою). – Денвер, 1982. – С. 7.

- 14 Детальніше див.: Патриляк І.К. Назв. праця. — С. 135–207.
- 15 Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-х –50-х років ХХ ст. — Львів, 2000. — С. 15.
- 16 Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — К., 2002. — С. 28.
- 17 ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 1–2.
- 18 Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). — К., 1998. — С. 93.
- 19 Лебець М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу. — Ч. 1. Німецька окупація України. — Б. м.в. — Сучасність. — 1987. — С. 29–30.
- 20 Детальніше див.: Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — К., 2001. — 177 с.
- 21 ЦДАВОВУ. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 24.
- 22 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 193.
- 23 Там само. — С. 194.
- 24 Там само.
- 25 Там само.
- 26 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів; Київ, 2001. — С. 448.
- 27 Там само. — С. 456–457.
- 28 Русначенко А. Назв. праця. — С. 68.
- 29 Гайвас Я. Переламовий рік // Організація українських націоналістів 1929–1954. — Б.м.в. На чужині, 1954. — С. 297 – 298.
- 30 Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. — Збірник № 1. — Львів; М., — 2003. — С. 153–154.
- 31 Косик В. Назв. праця. — С. 237.
- 32 Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. — Збірник № 1. — С. 63.
- 33 Вовк О. Назв. праця. — С. 155.
- 34 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 241.
- 35 Косик В. Українська повстанська армія. Короткий історичний огляд // Визвольний шлях. — 2002. — Кн. 10. — С. 56.
- 36 Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області, архівно-кримінальна справа Ю.О. Стельмашука. — Т. 1. — Арк. 43.
- 37 Русначенко А. Назв. праця. — С.78.
- 38 Там само.
- 39 Там само.
- 40 Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. — 2002. — № 5–6. — С. 18.
- 41 ЦДАВОВУ. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2 – 3.
- 42 Русначенко А. Назв. праця. — С.78.
- 43 Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. — 2002. — № 5–6. — С. 55.
- 44 Там само.
- 45 Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 13.
- 46 Мірчук П. Українська повстанська армія, 1942–1952. — Мюнхен, 1953. — Репринт. вид. — Львів, 1991. — С. 39.
- 47 Косик В. Українська повстанська армія... — С. 57.
- 48 Там само.
- 49 ЦДАВОВУ. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 78.
- 50 Косик В. Українська повстанська армія... — С. 58.
- 51 Там само.
- 52 Там само.
- 53 Там само.
- 54 Там само.
- 55 Русначенко А. Назв. праця. — С. 78.
- 56 Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 18.
- 57 Там само.
- 58 Вовк О. Назв. праця. — С. 157.
- 59 Лебець М. УПА... — С. 54.
- 60 Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. — Збірник № 1. — С. 67.
- 61 Там само.
- 62 Там само.
- 63 Косик В. Українська повстанська армія. — С.59.
- 64 Русначенко А. Назв. праця. — С. 89.
- 65 Косик В. УПА в німецьких документах. — С. 67.
- 66 Русначенко А. Назв. праця. — С. 88.

- 67 Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Назв. праця. – С. 19.
- 68 Русначенко А. Назв. праця. – С. 87.
- 69 Там само. – С. 89.
- 70 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – С. 41.
- 71 Косик В. Українська повстанська армія... – С. 59.
- 72 Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Назв. праця. – С. 19.
- 73 Русначенко А. Назв. праця. – С. 95.
- 74 ЦДАВОВУ. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 55.
- 75 Там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.
- 76 Там само.
- 77 Там само.
- 78 Там само.
- 79 Там само. – Арк. 10.
- 80 Там само.
- 81 Літопис УПА. – Торонто, 1976. – Т.1. – С. 170 – 171.
- 82 ЦДАВОВУ. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 20.
- 83 Там само.
- 84 Там само.
- 85 Там само. – Арк. 22.
- 86 Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 29.
- 87 Косик В. Українська повстанська армія... – С. 61.
- 88 Там само. – С. 63.

In the article, the author examines the question of OUN's and UPA's relations with the Germans in the Great Patriotic War years and Insurgent Army's participation in the struggle with Hitlerite invaders.

Н. М. Юсова, С. Л. Юсов (Київ)

ПРОБЛЕМА „ПРИЄДНАННЯ” УКРАЇНИ ДО РОСІЇ В ОЦІНЦІ ІСТОРИКІВ УРСР КІНЦЯ 30-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 40-х рр.

У статті простежується зміна оцінки приєднання України до Росії 1654 р. та його наслідків в історичній науці та партійно-державних документах УРСР після виходу в 1937 р. урядової постанови, в якій містилася вказівка розглядати означену подію як "найменше зло". На основі аналізу джерел та літератури зроблено висновок про те, що з кінця 30-х рр. розпочався ідеологічний процес відновлення концепції "возз'єднання" України з Росією.

Із набуттям Україною державної незалежності у вітчизняних історичних дослідженнях одне з важливих місць зайняли питання, пов'язані з переглядом історії україно-російських взаємовідносин, різноманітних аспектів спільного історичного минулого. У цьому відношенні особлива увага приділяється "класичній" темі української медієвістики – приєднанню України до Росії в 1654 р. та його наслідкам. Чергові версії бачення проблеми опираються як на нові джерелознавчі дослідження, так і на концепції, що вже мали місце в науковій літературі минулого часу. У зв'язку з останнім помітно зростає необхідність історіографічних оглядів.

Природно, що 350-річчя Переяславської ради слугує актуальним приводом для появи нових історичних досліджень із зазначеної тематики, а також праць історіографічного характеру. Без сумніву, важливою подією наукового життя України став нещодавно опублікований збірник "Переяславська рада 1654 р"¹, підготовлений науковим колективом Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Як видно із заголовка книги, історіографічна проблематика в ній займає не останнє місце. І дійсно, у збірнику міститься шість історіографічних праць оглядового та дослідницького характеру. Серед них слід виділити значні за обсягом статті В. Кравченка², О. Яся³ і В. Брехуненка⁴, присвячені концепціям і образам Переяслава в українській і російській історичній науці, починаючи з XVIII століття і до нашого часу. У цих статтях автори торкаються, зокрема, досліджуваної в нашій студії історіографічної проблематики в контексті того ж історичного періоду. Праці названих науковців охоплюють великі періоди та широке коло питань, то звичайно, що запропонована нами тема висвітлюється ними коротко і дещо спрощено. Недостатньо вона розкрита і в працях інших дослідників, про що мова піде далі.

У січні 2004 р. виповнилося також і 50 років із дня виходу знакових "Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)", схвалених ЦК КПРС. У тоталітарному суспільстві подібні партійні тези набували, як відомо, догматичного значення для науковців. Однак потрібно сказати, що виникли вони не одномоментно і були витвором не тільки (і не стільки) функціонерів партійного апарату. Як вважає більшість дослідників, тези підготували професійні історики, а партійні функціонери тільки лише відредагували їх⁵. Ряд положень тез опираються на попередню українську історіографічну традицію й не викликають заперечень і сьогодні⁶. Достатньо згадати положення про те, що Б. Хмельницький як видатний діяч, очолив "процес складання української державності"⁷.

Тези ЦК КПРС підводили підсумок під історіографічним процесом перегляду традиційних положень і концепцій української та російської історіо-

графій⁸. Цей процес реально розпочався в другій половині 30-х рр. XX ст.⁹. Втім, деякі дослідники відносять його початок до 1934 р.¹⁰. Розроблені з кінця 30-х рр. концепції про "спільне історичне минуле" українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про українсько-російський "братерський союз" – фундамент могутності Радянського Союзу¹¹. Створена "радянська схема" історії України, за влучним висновком сучасного українського історика з Канади Т. Мацьківа, стала компромісною модифікацією між традиційною схемою російської історії і схемою М. Грушевського: вона визнавала право українців на власну історію, але трактувала останню в ракурсі, максимально наближеному до російського історичного процесу¹².

Ключовими ланками в цьому історіографічному процесі стало вироблення двох знакових положень: про Київську Русь як **"спільну коліску"** (тут і надалі – підкреслення *авт.*) трьох східнослов'янських народів та про **"возз'єднання"** України з Росією в 1654 р. Останнє почало трактуватися як цілком позитивне явище, про що свідчить уже сам термін. Тези ЦК КПРС, підготовлені до його 300-річчя, пов'язали між собою названі положення й сакралізували їх у дусі офіційної радянської ідеології. Зв'язуючою ланкою між ними стала сформована в той же період у радянській медієвістиці теорія про **"давньоруську народність"** – спільного предка східних слов'ян. Ця теорія зводила фундамент не просто під "спорідненість", а під етнічну єдність трьох східнослов'янських народів, хоча б у давньоруську добу. Треба зауважити, що таке трактування в перспективі давало можливість повернення на позиції до-революційної "загальноруської" історіографії з її розумінням східного слов'янства як "єдиного руського народу", який існував одвічно. І дійсно, така тенденція простежується в працях 40-х рр. частини авторитетних російських медієвістів¹³.

Положення про спільну східнослов'янську державу, яка об'єднала "єдину народність" східних слов'ян (або навпаки: народність витворила державність) слугувало головним аргументом на користь споконвічної спільності історичного розвитку східних слов'ян. З такого погляду, відновлення якщо не культурно-етнографічної, то державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося в 1654 р., – закономірне й справедливе явище, "цілковите (або безумовне) благо" для історичної долі всього східного слов'янства. Так, у січневих тезах "возз'єднання" характеризується як "закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів – російського й українського", а "актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення"¹⁴.

Постулати про "спільну вітчизну", "спільне походження", "спільність історії і культури" слугували радянським ідеологам як засади теорії "єдиного радянського народу", який створюється шляхом "злиття націй"¹⁵. Спроби десакралізації січневих тез ЦК КПРС 1954 р., що здійснювалися деякими радянськими істориками (приміром, М. Брайчевським¹⁶), жорстко придушувалися владою¹⁷. Представники незалежної науки поза межами СРСР, зокрема історики української діаспори, гостро критикували названі концепції радянської історіографії, дотримуючись, у цілому, позицій школи М. Грушевського¹⁸.

Однак у цих та інших працях українських істориків діаспори¹⁹, які майже синхронно з досліджуванним періодом стали вивчати історіографічний процес, що мав місце в історичній науці УРСР кінця 1930-х – першої половини 1940-х рр.; а також і в дослідженнях сучасних українських істориків у самій Україні²⁰. Тема, запропонована нами, подається й поширюється німні спрощено й поверхово. Про це свідчить, зокрема, відсутність посилань на архіви. У першу чергу недостатньо проаналізовано позанаукові чинники, що вплинули на розробку тих чи інших положень зазначених концепцій; недостатньо повно представлено фактичний та хронологічний перебіг історіо-

графічних подій, не висвітлено конкретно особистий вклад українських істориків у зародження чи розробку нових радянських концепцій про Київську Русь як "спільну колиску", "давньоруську народність" і "возз'єднання" України з Росією.

Найявний в архівах України комплекс джерел та матеріалів, тогочасна періодика, опубліковані й неопубліковані праці істориків УРСР вказаного часу дозволяють проаналізувати метаморфозу української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії. Дана метаморфоза характеризується різким відходом від пануючої до 1937 р. оцінки „приєднання” як „абсолютного зла” – до трактування цієї події та її наслідків у річищі формули „найменшого зла”, що стало проміжним етапом до повернення на позиції ідеології „возз'єднання” України з Росією. Тенденції до відродження цієї ідеології стають помітними в радянській історіографії вже з кінця 30-х – початку 40-х рр., хоча, домінуючою концепція „возз'єднання” стала лише від першої половини 50-х рр.

У цьому дослідженні розглянемо тільки етап історіографічної трансформації (кінець 30-х – перша половина 40-х рр. ХХ ст.) , коли поступово в українській історичній науці і світогляді суспільства відбувається зміна акцентів стосовно Переяславської ради 1654 р. та її наслідків. Аналіз джерел надає можливість стверджувати, що формула „найменшого зла” відносно факту приєднання України до Московської держави в реальній пропагандистській роботі ідеологічного апарату і працях провідних істориків УРСР (а також і союзного центру) із самих початків тяжіла до формули, якщо не „безумовного блага”, то, в усякому разі, – до визнання „історичної прогресивності” цієї події. Це особливо проявилось під кінець Великої Вітчизняної війни. Якщо враховувати саме таку засторогу, можна погодитись із запропонованою В. Кравченком періодизацією зазначеної трансформації, з якої випливає, що питання про приєднання України до Росії в радянській історичній науці вже в сорокові роки оцінювалося в межах „абсолютного блага”²¹. Як би то не було, але в цілому українські історіографи вважають, що 30-і – 40-і рр. були „перехідним періодом української історіографії”. До того ж, ознакою „перехідності” вважається розвиток в її межах „формули найменшого чи меншого зла”. Першим зробив такий висновок Б. Крупницький²². Як слушно вважає В. Кравченко, основну роль у зазначеному історіографічному процесі відіграв провідний вчений Інституту історії України АН УРСР (далі – ІУ), його директор у 1942 – 1947 рр. – М. Петровський. Втім, у своєму спостереженні харківський науковець опирається на доволі короткі статті, присвячені науковій діяльності М. Петровського, які, до того ж, мають оглядовий характер і не підкріплені джерелами²³. У згаданих працях О. Яся та В. Брехуненка роль М. Петровського не підкреслюється.

Як відомо, стара схема і положення російської історіографії вперше знали „раціонального перегляду” в науковій творчості українського історика М. Грушевського²⁴. Український історичний процес був категорично відокремлений вченим від російського; „єдиний руський народ”, як у минулому, так і в сучасності, визнавався за такий, що розпадається на три самостійні „окремі народності”; Київська Русь визнавалась утворенням і першою державою тільки українського народу тощо. Відповідно і приєднання України до Росії, а також подальша колоніальна інкорпорація України до складу Російської імперії визнавалися негативним явищем. Проте з позиції так званого „абсолютного зла” „приєднання” розцінювалось уже в постреволюційний період в офіційній марксистській літературі 20-х – першої половини 30-х рр., коли більшовики викорчувували залишки ідеології російського націоналізму – однієї з трьох підвалин старого режиму.

У 1934 р. державно-політичне керівництво сформулювало основний напрямок подальшої трансформації історичної науки у зв'язку з необхідністю перегляду базових рис історичної теорії та шкільної методики викладання

історії пануючої на той час марксистської школи М. Покровського, в якій підтримувалося положення про "абсолютне зло" стосовно входження до складу Росії інших народів та держав. Одним з актуальних завдань була задекларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні радянського суспільства. У постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. "Про викладання громадянської історії в школах СРСР" та "Зауваженнях з приводу конспекту підручника історії СРСР" від 8 серпня 1934 р. за авторством Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова вимагалось від радянських істориків написання нових підручників, витриманих у більш традиційному для російської історіографії руслі.

Сталінський режим узяв курс на фактичне відродження Російської імперії під личиною СРСР. Однак у національному аспекті імперський курс мімікрувався під "загальнорадянський патріотизм" та "інтернаціоналізм" з урахуванням національних особливостей СРСР. Останнє проявлялось у продовженні політики "коренізації" (в тому числі – "українізації"), яка за формою залишалася національною, а по суті – набувала дедалі більше "загальнорадянських патріотичних рис". Ставлення до спільного імперського і взагалі історичного минулого ставало більш лояльним стосовно російського народу, який знову проголошувався "великим"²⁵, оскільки він переможно завершив першу в світі соціалістичну революцію і стоїть в авангарді всього прогресивного людства.

В середині 1930-х рр., після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня 1936 р. "Про помилкові погляди так званої історичної школи Покровського"²⁶, в партійній періодиці та фахових історичних часописах розпочався процес критики й осудження "антиісторичних" та "антипатріотичних" положень історичної концепції М. Покровського та його учнів²⁷. Було визнано за необхідне створення дійсно "марксистського" підручника з історії СРСР. У 1936 р. було розпочато конкурс з написання нових підручників з історії СРСР, а в серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії стосовно конкурсу на кращий підручник. Саме постанова й визначила напрямок перегляду положень, що торкалися місця і ролі Київської Русі в історії східних слов'ян та приєднання України до Росії. Саме в ній вперше пролунала вказівка розглядати приєднання до Росії інших народів та держав як "найменше зло". До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як "союз українських феодалів з російськими", який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною²⁸. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму, як відмічає М. Брайчевський, цей факт, як і будь-який акт колоніальної анексії, розглядався як "безумовне зло"²⁹. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики "не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу... України під владу Росії, розглядається... як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива – чи бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, чи перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**". Отже, в цій постанові (авторство її приписують Й. Сталіну) була дана директивна вказівка, як відтепер необхідно оцінювати подію „приєднання”. В подальшому ця сталінська (?) теза в літературі стала називатися формулою, а іноді й теорією.

Після цієї постанови в науковій і популярній історичній літературі та періодиці різко змінювали оцінки явищ, подій і героїв історії народів СРСР. Відбувалася певна "реабілітація" деяких героїв і подій дожовтневої російської історії, що мало важливе значення для формування нового радянського патріотизму і котрі репрезентували собою часткове відновлення російського імперського патріотизму³⁰. Цьому сприяло також видання творів відомих дореволюційних істориків-систематиків – С. Соловйова, В. Ключевського, О. Преснякова та ін. Ці зміни були необхідні сталінському режиму в умовах наближення нової світової війни. Загострення міжнародної ситуації в кінці

30-х років, а особливо початок Другої світової війни, воєнні конфлікти СРСР з Японією, Польщею, Румунією, війна з Фінляндією посилили ідеологічну потребу відродження імперського патріотизму сталінським режимом. Для цього було вкрай необхідно відновити історичну пам'ять про героїв Російської імперії і про її переможні війни. Особливо підносилися ті діячі російської історії, які найбільше сприяли централізації держави та її військовим звитягам: І. Калита, Д. Донський, Іван III, О. Суворов, М. Кутузов і, звичайно, Іван Грозний та Петро I. Партійним пропагандистам пропонувалося постійно нагадувати у своїх лекціях про боротьбу з іноземними загарбниками, підкреслюючи при цьому роль державних діячів і полководців минулого. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав їх різкій критиці за недооцінку історичного значення розвитку національної самосвідомості народів, зокрема російського³¹. Напередодні війни в головному партійному журналі СРСР – "Більшовику" вийшла стаття Й. Сталіна, в якій було піддано критиці працю Ф. Енгельса, присвячену викриттю імперіалістичної політики Росії. Зазначена стаття була написана Й. Сталіним ще десять років тому, але "чекала" потрібного моменту для оприлюднення. Втім, тут Й. Сталіним вживаються досить обережні формулювання в рамках теорії "найменшого зла"³².

Після постанови 1937 р. урядового журі починають по-іншому оцінювати також персонажів та події української історії. Зокрема, Переяславський акт 1654 р. знову стає ключовою подією для всієї історії України³³. "Образ Переяслава" поступово набуває, як слушно зауважує О. Ясь³⁴, сакральних окреслень, стає основним символом історичної єдності і дружби українців та руських у СРСР. Характерно, що в радянській історичній літературі (в тому числі й українській) за верхній поріг національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. встановлюється 1654 р. – рік приєднання до Росії (втім, ще в 20-х рр. хронологічні рамки цієї війни були означені українським істориком-марксистом М. Яворським³⁵ як 1648 – 1654 рр.).

Різко змінюється й оцінка особистості та ролі гетьмана Б. Хмельницького, який до постанови журі іменувався у так званій марксистській історіографії не інакше як "кат українського народу", "зрадник повсталих козацько-селянських мас", який сприяв встановленню "колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту"³⁶. Гетьман знову повертається до лав "народних героїв" України і Росії. Починаючи з 1938 р., Б. Хмельницький звеличується, як "борець за об'єднання" України з Росією. Втім, після впровадження формули "найменшого зла", офіційним терміном для визначення входження України до складу Московської держави, стає термін "приєднання".

У світлі нового-старого образу Переяслава переглядаються й інші важливі події та особистості, що мали ключове значення для історії України. Так, не зовсім кругла дата святкування Полтавської битви (230-річчя) послугувала вдалим приводом для відновлення оцінок значення цієї перемоги і ролі в ній Петра I, що були загальноприйняті в дореволюційній імперській історіографії. В липні 1939 р. було урочисто відзначено річницю цієї видатної події. Новостворений Інститут історії України провів у зв'язку з цим виїзну сесію в м. Полтаві³⁷.

Хоча незалежна українська історична наука (в тому числі й марксистська школа "українського М. Покровського" – М. Яворського) була розгромлена більшовиками ще на рубежі 20-х – 30-х рр., а її представники зазнали репресій, однак справа перегляду засад української історіографії в руслі нового сталінського курсу затягнулася, в першу чергу, через відсутність кадрів: освічених, професійно підготовлених істориків було надзвичайно мало, та й ті, що були, в умовах великого терору середини 30-х рр. (і пізніше) перманентно зазнавали репресій³⁸. Тільки зі створенням у 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася з "мертвої точки". Виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. "Про підготовку курсу історії

України", ІУ приступив до складання марксистських курсів з української історії³⁹ – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів по періодах, в яких мало бути представлено, відповідно до нової направленості й на базі "істинної" марксистсько-ленінської методології, викладення процесу й оцінка подій, фактів, а також особистостей. Зразком для радянських історичних праць був сталінський "Короткий курс історії ВКП(б)", що вперше публікувався на шпальтах газети "Правда" у вересні 1938 р.

Рішучий розгром некомуністичної історичної науки в УРСР призвів до обриву інтелектуального зв'язку з попередньою національною історіографією. Із спеціалістів старої школи до лав українських "істориків-марксистів" потрапили лічені одиниці, в тому числі, вже згадуваний вище М. Петровський. Саме він, після переходу в 1937 р. в ІУ, як єдиний значний авторитет з історії України XVII ст., зайнявся розробкою нових підходів з тематики Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та приєднання України до Росії. Вчений, зокрема, приступив до написання одного з планових інститутських нарисів (IV-го) з цих проблем, в основі якого було його докторське дисертаційне дослідження, що розроблялося ним упродовж кількох років⁴⁰. Як згадував на нараді істориків при ЦК КП(б)У в 1947 р. його колега по відділу феодалізму ІУ К. Гуслий, М. Петровський саме після постанови урядового журі (1937 р.) взявся за завершення дисертації⁴¹. Вже 1938 р. він приступив до популяризації теми в дусі формули "найменшого зла" в центральній українській періодиці⁴². Лейтмотивом його публікацій, як і праць інших українських радянських істориків, було акцентування уваги на показі боротьби російського й українського народів в історичному минулому із зовнішніми ворогами, в конкретному випадку – з Польщею.

У 1939 р. вперше за період існування Радянської України відмічалася в позитивному контексті 285-а річниця Переяславської ради. На неї відгукнулися газетними публікаціями і співробітники ІУ⁴³. Їхні ювілейні популярні статті були написані також у річницю формули "найменшого зла", хоча відрізнялися певними нюансами в оцінці події. Серед авторів статей був і М. Петровський.

Слідом за цим виходить ряд наукових і науково-популярних публікацій, як у Росії, так і в Україні. Деякі з них були написані з метою наповнення фактичним матеріалом все тієї ж тези про "найменше зло". На відміну від майбутніх тез ЦК КПРС, складених до 300-річчя події, положення про "найменше зло"⁴⁴ не було детально описане, що створювало простір для можливих інтерпретацій. І, дійсно, вже у зазначених публікаціях спостерігаються достатньо різноманітні підходи в оцінці приєднання України до Росії та його наслідків, а також ролі в цих процесах Б. Хмельницького. Тому на деяких з них варто спинитися докладніше.

Отже, впродовж 1939 – 1941 рр. з питання, що розглядається, виходили праці українських⁴⁵ і російських⁴⁶ авторів. До того ж, перші публікації українських істориків, як це видно з дат підписання текстів до друку, вийшли у світ раніше перших праць російських колег. Серед праць, що вийшли, були і серйозні наукові дослідження (монографія М. Петровського, надрукована в серії „Нариси з історії України” в 1940 р., але захищена як докторська дисертація ще в 1939 р.); наукова розвідка українського історика І. Бойка, майбутнього "послідовника" М. Петровського з наукової тематики у відділі феодалізму ІУ); знаковий для свого часу, скоріше публіцистичний, ніж науковий, виступ А. Барабоє на сторінках московського "Історика-марксиста" (ця стаття стала свого роду квінтесенцією його поверхово-компілятивної кандидатської дисертації, захищеної в 1939 р. в Київському держуніверситеті⁴⁷); науково-популярні статті та брошури (декілька – М. Петровського й одна, що правда, видана тричі підряд у 1939 – 1940 рр. – М. Подорожного); велика мо-

нографія науково-популярного характеру К. Осипова та популярна книжка Б. Федорова (обидві – про Б. Хмельницького).

За часом, першою серед них була стаття історика з УРСР А. Барабоє⁴⁸, опублікована в єдиному на той час історичному часописі СРСР – "Історик-марксист" (з накладом в 32-і тисячі примірників), що вийшов у травні 1939 р. Епіграфом до статті стала цитата з постанови 1937 р., в якій містилася теза "про найменше зло". Стаття А. Барабоє, написана в публіцистичному стилі й витримана в імперативному тоні, ставила собі за мету, як уже відмічалось вище, наповнити виголошену в 1937 р. партійну тезу конкретним історичним матеріалом. А. Барабой подав ретроспективний огляд української історії XVI – першої половини XVII ст., в якому акцентував увагу на національно-релігійному й соціально-економічному пригніченні українського народу з боку Польщі; на давніх історичних зв'язках з Росією, що створювало позитивну аргументацію для доказовості необхідності приєднання до централізованої Московської держави. Історик вперше за час радянської влади публічно сформулював у науковому часописі "органічні причини" приєднання: спільність національного походження й мови; багатовікова спільна боротьба із зовнішніми ворогами обох народів; стійкі економічні зв'язки; спільність релігії; вікова українсько-російська культурна взаємодія та ін.⁴⁹ Вказуючи, відповідно до букви формули "найменшого зла", на безальтернативність щодо російського варіанту в зовнішньому виборі України (Росія, Туреччина чи Польща), А. Барабой далі ввійшов у протиріччя з духом формули. Він вказує на багаторічні прохання козацького керівництва й українського народу про прийняття російського підданства. Ситуація в 1648 – 1654 рр. не була, як вважає історик, настільки катастрофічною для України, щоб "тільки під впливом потреб моменту... кинутися до ніг царя". Зовсім "не хвилинними міркуваннями, а довготривалими інтересами кращої частини старшини і реєстрового козацтва було викликане приєднання України до Росії". Взагалі, головною причиною, на думку А. Барабоє, "добровільного приєднання України до Росії були симпатії народних мас України до Москви (тут і далі – курсив А.Б.) і натиск мас на козацьку старшину та Хмельницького"⁵¹. А. Барабой тут відроджує до революційне положення російської історіографії про "народ" як рушійну силу, "гарячого поборника" приєднання до Росії. Ще більше вступає в протиріччя з духом формули "найменшого зла" зроблений А. Барабоєм перелік позитивних результатів приєднання. Тут, і ліквідація релігійного й національного гніту, й "пом'якшення експлуатації селян", і "розквіт української феодальної культури"⁵². Одним з найважливіших результатів приєднання, згідно з А. Барабоєм, була та обставина, що "Україна включилася в централізовану державу. Політична централізація є могутнім поштовхом економічного й культурного прогресу"⁵³. Довгострокові ж наслідки приєднання, з точки зору історика, були фактично сприятливі для України: "Приєднання України до Росії зумовило подальшу спільність історичного процесу обох народів. А ця спільність... через ряд випробовувань привела до перемоги Великої соціалістичної революції і в Росії, і на Україні, до побудови соціалістичного суспільства і створення могутньої багатонаціональної держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік, основою якого є не порушна дружба і братерство народів"⁵⁴. Далі А. Барабой, ймовірно, відчувши, що його висновки заперечують формулу "найменшого зла", в трьох коротких реченнях торкається негативних сторін приєднання і, зауважує: "Ми не стверджуємо, що приєднання до Росії було **вже тоді**, в XVII ст. для України **абсолютним благом**"⁵⁵. Звідси, випливає, що все ж, входження до складу Росії, обернулося, кінець кінцем, для України абсолютним благом. Таким чином, висловивши свої міркування і навівши факти на підтвердження партійної тези, А. Барабой одночасно виступив в ролі першозачинателя теорії про "абсолютне (безумовне) благо" приєднання України до Росії. Виступ А. Барабоє на сторінках авторитетного для того часу історичного часопису

(до того ж, він видавався значним накладом), без сумніву, сприяв формуванню в умах людей майбутньої ідеології "возз'єднання".

Не так оптимістично, як А. Барабой, зате з більшим наближенням до букви й духу формули "найменшого зла", характеризує приєднання та його наслідки в своєму науковому дослідженні, опублікованому в "Учених записках" Харківського держуніверситету, І. Бойко. Основна частина його статті містить (попередній) історіографічний огляд, як і належить чинити в наукових публікаціях. Природньо, що всі дореволюційні і взагалі не марксистські автори (як українські, так і російські) були піддані критиці за "неправильне" трактування приєднання і його результатів⁵⁶. І. Бойко в основній частині праці коротко викладає "традиційний набір доказів"⁵⁷ на користь Переяславського акту, необхідність спільного захисту від польсько-католицької і турецько-татарсько-мусульманської небезпеки, входження України до складу централізованої монархії, що забезпечило економічний прогрес, тощо⁵⁸. Харківський історик, на відміну від А. Барабою, практично не згадує про "органічні" причини приєднання і тим самим не створює базу для розвитку власних положень у напрямку створення теорії "безумовного блага". Проте І. Бойко характеризує найближчі наслідки приєднання достатньо позитивно, адже воно дало, зокрема, "значний розвиток української національної культури, створення умов для завершення процесу формування української нації"⁵⁹. Разом з тим, спиняючись на довготривалих наслідках Переяслава, історик займає позицію, дуже близьку до основних постулатів теорії "абсолютного зла". Так, він нагадує: "Не слід, однак, забувати, що залежність України від Росії впродовж подальшого історичного розвитку **повністю перейшла в колоніальність**"⁶⁰. Отже, слід відмітити, що стаття І. Бойка була більш стриманою в аспекті оцінки Переяславського акту і його наслідків для України, ніж стаття А. Барабою. Дослідження І. Бойка можна віднести до найбільш типового прикладу праць у річищі формули "найменшого зла". Проте, беручи до уваги ступінь впливу на "стан умів", воно, звичайно, на кілька порядків поступалося значенню публікації А. Барабою.

Ряд радянських істориків оперативно відреагували на події осені 1939 р.⁶¹, коли області Західної України ввійшли до складу УРСР. Радянські засоби масової інформації, а також офіційна історіографія слухно характеризували цю подію як возз'єднання українського народу. Підкреслювалося, що це входження стало можливим лише завдяки "мудрій" політиці більшовицького керівництва й особисто Й. Сталіна. Українські історики взяли активну участь у новій ідеологічній кампанії з приводу входження Західної України до складу УРСР. Тоді ж і виникає у них, за словами К. Гуслистою, "ідея возз'єднання" (українського народу)⁶². Це була реанімація старої тези школи М. Грушевського про іманентний потяг українців до возз'єднання всіх своїх земель⁶³. Видається ряд статей і брошур, в яких особливим чином підкреслюється національний момент: історія Західної України в контексті національної боротьби українського народу проти поляків та інших завойовників. У листопаді 1939 р. ІІУ провів наукову сесію, присвячену історії Західної України⁶⁴. За матеріалами сесії було видано збірник наукових статей під загальною назвою "Західна Україна". Достатньо навести для прикладу назву "офіціозної" статті директора ІІУ С. Белоусова для того, щоб став зрозумілим контекст цих ідеологічних заходів. Стаття називалася – "Крах Польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР"⁶⁵.

Восени 1939 р. виходить великим накладом у двох видавництвах Москви брошура російського історика М. Подорожного (наступного року вона була перевидана в Києві українською мовою), присвячена національно-визвольній війні українців середини XVII ст. В книзі встановлюється зв'язок між подіями того часу та сучасністю. Автор говорить, що процес об'єднання українського народу, розпочатий колись його "видатним діячем", "вождем ко-

зацько-селянських мас" Б. Хмельницьким, досяг свого завершення в 1939 р.⁶⁶ У брошурі М. Подорожного немає не тільки "насичення історичним матеріалом концепції "меншого зла"⁶⁷, але навіть згадки даної тези, а оцінки діяльності Б. Хмельницького, "Переяславського союзу" та його наслідків тільки однозначно позитивні. Так, оцінюючи довготривалу перспективу Переяслава, автор, як і А. Барабой, стверджує: "Велика справа об'єднання українського народу з братнім російським народом дала свої плоди" – українці не тільки збереглися як народ, "але в союзі з іншими народами, котрі населяли колишню царську Росію, першими підняли стяг Великої Жовтневої соціалістичної революції"⁶⁸. Більше того: в книзі М. Подорожного явно звучить концепція "єдиного російського народу", тобто "східнослов'янського", який існував у давньоруську епоху⁶⁹, а потім був розділений ворогами на частини. На початку книги автор категорично стверджує, що Україна з "моменту виникнення Російської держави... була її складовою, нероздільною частиною", а "Київ – перша столиця цієї держави". М. Подорожний у підсумку робить логічний висновок про те, що на даний час, "відокремлені насильством братські народи – український і білоруський, – котрі до сих пір перебували в Польщі, повертаються у велику сім'ю **колись єдиного народу**". Цілком очевидно, що брошура М. Подорожного витримана в дусі ідеології "возз'єднання", хоча без вживання цього терміна. По суті, автор вважає наслідки входження України до складу Російської держави "безумовним благом". Враховуючи кількість видань брошури (одно вийшло у Воєнвидаві), її актуальність та тиражі, не важко прийти до висновку, що книга М. Подорожного ще більшою мірою, ніж стаття А. Барабою, сприяла формуванню відповідних поглядів у суспільстві на проблему Переяслава.

Якщо в праці М. Подорожного термін "возз'єднання" стосовно Переяславського акту був відсутнім, то в монографії К. Осипова він був! Дивно, що ніхто з українських дослідників до сих пір не звернув на це увагу. Але ж варто врахувати, що тираж книги (вийшла в популярній серії ЖЗЛ) становив – 50 тис. примірників, тобто вона була в усіх бібліотеках і читалася практично всіма, хто цікавився історією, і, відповідно, даний термін проникав в уми і поступово засвоювався суспільством. Монографія "Богдан Хмельницький" вийшла в 1940 р., хоча подана була до виробництва 17 жовтня 1939 р. Тому на титульній сторінці стоїть 1939 р. Таким чином, книга К. Осипова потрапила до читачів пізніше, ніж брошура М. Подорожного. В тексті монографії термін "возз'єднання" відсутній: автор випускає приставку "**воз-**" і всюди (слідом за дореволюційним істориком Г. Карповим) вживає слово "**з'єднання**". Хоча, 2-а глава IV частини книги "Богдан Хмельницький", де йдеться про січнево-березневі 1654 р. українсько-російські переговори та домовленості, називається – "**Возз'єднання**". І, скільки завгодно, можна розмірковувати про те, як К. Осипов "насичував історичним матеріалом концепцію "меншого зла"⁷⁰, але ця назва зводить нанівець усі роздуми про "зло". Дійсно, російський історик, як і А. Барабой, робить іноді спроби наповнити конкретним змістом партійний тезис, але навіть не вважає за потрібне його процитувати чи зробити посилання. Взагалі, головний лейтмотив книги К. Осипова – це показ позитивів "з'єднання"; вона фактично відроджувала оцінки події та її наслідків, що мали місце в дореволюційній російській історіографії. Характеризуючи в цілому позитивно роль й особистість Б. Хмельницького, К. Осипов все ж уникає його ідеалізації. Головним же двоєдиним завданням Б. Хмельницького у визвольній війні, на його думку, – був розгром Польщі і з'єднання з Росією⁷¹. Книга К. Осипова була майже одразу позитивно оцінена В. Пічетою⁷². Зокрема, в його рецензії особливо наголошувалося: "З точки зору методологічної, працю товариша Осипова треба визнати позитивним явищем в радянській історіографії про Хмельницького і визвольну війну українського народу проти Польщі"⁷³. Зауважимо, що сам В. Пічета в лекції передвоєнного часу використовував термін „возз'єднання" на означення події 1654 р.⁷⁴

У брошурі М. Петровського, що вийшла дещо раніше, ніж перше видання книги М. Подорожного, приділено увагу розкриттю формули "найменшого зла"⁷⁵. Загалом же, дана брошура під назвою "Воєнне минуле українського народу" присвячена, як сказано і в анотації, "героїчній історії боротьби українського народу за свою незалежність і вільне існування в союзі з братнім російським народом"⁷⁶. Цей союз після 1654 р. став, як зазначив М. Петровський, "непорушним"⁷⁷. Довгорічні устремління українського народу щодо входження до складу Росії⁷⁸ ще більше посилювалися з початком Визвольної війни 1648 – 1654 рр.⁷⁹. Очевидно, розуміння М. Петровським приєднання України до Росії як "братерського непорушного союзу російського і українського народів" вміщувало зовсім мало спільного з яким-небудь "злом". Надзвичайно позитивно М. Петровський характеризує і Б. Хмельницького⁸⁰. В діяльності Б. Хмельницького, спрямованій на укладення союзу з Росією, і полягає, на думку вченого, головна заслуга гетьмана⁸¹.

У згадуваному вже збірнику "Західна Україна" було вміщено й статтю М. Петровського, в якій ті ж самі події 1654 р. характеризуються як "об'єднання двох братніх народів – українського і руського"⁸².

В монографії вченого "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.)" дається більш детально позитивна характеристика діяльності Б. Хмельницького, що була спрямована на об'єднання українського народу з народом руським⁸³. Факт приєднання України до Росії оцінюється вченим і в цій праці в позитивному ракурсі⁸⁴. Щоправда, М. Петровський аргументує необхідність приєднання в основному зовнішньополітичними обставинами, що склалися на той час. Оцінка Переяслава і його наслідків відповідає букві тези про "менше зло", хоча, окремі формулювання історика виходять за рамки формули. Фундаментальна монографія М. Петровського стала взірцем української історіографії радянської версії Переяслава, що склалася на той час. Спеціаліст з цієї проблеми К. Стецюк, відгукуючись у кінці 1970-х рр. про монографію, стверджує, що вона "відіграла значну роль у правильному розумінні характеру, рушійних сил, соціально-економічних наслідків визвольної війни 1648 – 1654 рр. і значення возз'єднання України з Росією"⁸⁵.

У брошурі, виданій напередодні війни "Воєнвидавком" і призначеній для воїнів Червоної армії (її наклад становив 53 тис. примірників), М. Петровський більш явно відступає від формули "найменшого зла": "Визвольна війна і приєднання України до Росії мали велике позитивне значення для українського народу", приєднання "відповідало історичним прагненням українського народу до об'єднання з народом російським"⁸⁶, результатом Переяслава стало об'єднання "двох великих єдинокровних народів"⁸⁷. Однак вчений і тут згадує про "колоніальну політику царизму" в Україні⁸⁸.

Отже, наш аналіз показує, що в передвоєнні роки в українській медієвістиці відбувалось оформлення нової концепції Переяслава, в основному відповідної, якщо не духові, то букві, виголошеної у 1937 р. політичним керівництвом країни формули про "найменше зло". Втім, колега (по ІУ та держуніверситету) і пристрасний критик М. Петровського М. Рубач у кінці війни постійно дорікав тому відступництвом від партійної тези. За логікою М. Рубача, якщо приєднання України до Росії було закономірним історичним явищем і таким, що "відповідало історичним прагненням українського народу", то тут маємо не зло, а благо⁸⁹. "Найменше зло" могло бути тільки в тому випадку, якщо приєднання було вимушеним, оскільки більше не залишалося жодного іншого виходу.

Що ж до російських авторів, то вони просто ігнорували формулу й відновлювали традиційне дореволюційне розуміння проблеми в дусі ідеології "возз'єднання".

Одночасно з появою формули "найменшого зла" почався перегляд місця і ролі Київської Русі в історії східного слов'янства. "Першою ластівкою" такого

перегляду став вихід у світ початкового випуску "Нарисів з історії України" ("Київська Русь і феодальні князівства", 1937 р.), що його підготували наукові співробітники ІУ К. Гусликий і Ф. Ястребов. У цьому виданні вперше⁹⁰ в українській радянській історіографії було висунуто положення про Київську Русь як "спільний початковий період" в історії українців, росіян і білорусів. Зокрема, тут відмічається, що Київська держава була "східнослов'янською державою...", ні український, ні білоруський, ні російський народи у той період ще не оформилися". На думку авторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці "народності" зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою із зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом"⁹¹. У перевиданні вищезазначених нарисів (1939 р.) укладачі відносять зародження трьох народностей уже до XI-XII ст.⁹². А культурна спадщина Київської Русі, на їх погляд, стала здобутком усіх трьох східнослов'янських народів⁹³. Ці погляди на Київську Русь та її культурну спадщину починають підтримувати авторитетні радянські дослідники. Знову впливає із забуття вираз "спільна колиска". Так, відомий дослідник історії давньоруської літератури академік АН УРСР М. Гудзій пише, що "Слово о полку Ігоревім" "виникло в тій спільній колиці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, воно по праву належить рівною мірою всім цим трьом братнім народам"⁹⁴. Однак остаточне затвердження нової концепції про Київську Русь було зроблене в працях офіційного лідера радянських істориків академіка Б. Грекова. Головна його теза, котру з часом постійно повторювали радянські історики, така: "Історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість зрости і вирости і Україні, і Білорусії, і Великій Росії"⁹⁵.

Окрім стверджень положення про Київську Русь як "спільну колиску", в історичній науці СРСР майже одночасно виникає ідея про єдиний руський (східнослов'янський) народ Київської Русі. Ця ідея висувається, знову ж таки, академіком Б. Грековим у 1939 р. в монографії "Київська Русь", а також інших його працях⁹⁶. Так збіглося, що в той рік відбулася пам'ятна подія в історії українського народу – об'єднання його в "єдиний радянський державі" – УРСР. Відгукнувся на цю подію і Б. Греков, який у своїй доповіді, проголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії і філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі "Новый мир"), простежує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним "руським народом" Давньої Русі⁹⁷. Тут Б. Греков, щоправда, кілька раз використовує більш коректні та історично адекватні терміни – "народ Русі" і "русини". Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі всіх східних слов'ян.

Таким чином, майже одночасно відбувається поява тези про "найменше зло", прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як "спільний початковий період" історії трьох східнослов'янських народів і висунення ідеї про "народ Русі" як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939 – 1940 рр. – возз'єднання українських земель і українського народу. Аналіз джерел, що торкаються історіографічної ситуації наступних років свідчить, що в українській історіографії поступово відбувалась екстраполяція оцінки подій 1939 – 1940 рр. на події середини XVII ст.; або, інакше, – термін "возз'єднання", який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939 – 1940 рр. українського народу, тепер зазнав акомодатії стосовно характеристики приєднання України до Росії в 1654 р. Остання подія на це послужила, на думку Н. Яковенко, як історичний прецедент⁹⁸. Зазначеній акомодатії сприяло впровадження концепції про Київську Русь як "спільну колиску" і концепції про "давньоруську народність".

Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого вимагало висвітлення з нових позицій і походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було акцентувати поло-

ження про єдність походження українського й російського народів – "єдинокровних братів"; синхронність, а також історичну закономірність їх формування відповідно до методології історичного матеріалізму. Актуальність прояснення питання про походження й формування української народності була однаково важливою в умовах, коли щойно відбулося возз'єднання майже всіх етнічних українських земель. У зв'язку з цим необхідно було показати спільність походження і єдність вже самого українського народу, що об'єднався, нарешті, в єдиний "українській державі". Десь у ті роки (згодом – в 1940 р.) було створено комісію АН УРСР з вивчення проблеми "походження української народності і формування її в націю"⁹⁹. Вона була включена в академічний п'ятирічний план (1941 – 1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Провідним інститутом для її виконання став ІУ. Тему було визнано як одну "з найбільш важливих в області історії України"¹⁰⁰. Виконавцями цього пріоритетного планового завдання призначалися провідні історики Інституту – наукові співробітники відділу феодалізму С. Юшков (керівник), М. Петровський і К. Гуслистый¹⁰¹.

Спершу зазначеною проблемою фактично займався тільки М. Петровський. Вчений розробляв її в контексті історії соборності українського народу й українських земель. Він у своїх дослідженнях виступає як історик, а не етногенетик. Головне завдання, що його ставив перед собою М. Петровський, і котре йшло в унісон з новими віяннями часу, полягало в тому, щоб показати історію українського народу в тісному взаємозв'язку з історією російського, особливо роблячи акцент на періодах спільної боротьби з іноземними загарбниками. Вже на початку літа 1941 р. було набрано в друкарні його велику монографію під назвою "Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі", та в умовах війни повністю готовий набір і, навіть, машинопис загинули¹⁰². Очевидно, що вчений готував її приблизно з 1939 р., коли дана тема набула гострої актуальності. На жаль, архівних документів, що свідчили б про початковий момент роботи над нею, не збереглося. Сам автор свідчить, що в монографії він "підсумував свою багаторічну роботу"¹⁰³. Тут історик поставив собі за мету показати розвиток українського народу від його першопочатків до 1939 – 1940 рр. як історію боротьби за об'єднання в єдиній українській державі і **"об'єднання з російським народом"**¹⁰⁴. Замовлення на монографію М. Петровському надійшло від партійно-ідеологічного науководослідного центру – Українського філіалу ІМЕЛ при ЦК КП(б)У, а друкувати її повинен був Політвидав¹⁰⁵. Фактично, це був короткий курс історії України, котрому надавалося величезного суспільно-політичного значення. Не дивно, що значне місце в монографії займало висвітлення подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. і приєднання України до Росії. Викладення цього матеріалу в цілому відповідало IV-му випуску "Нарисів з історії України" за авторством М.Петровського, що вийшов у 1940 р. Скорочені варіанти названої монографії, науково-популярні за характером, з'явилися в пресі в роки війни, як українською, так і російською мовою¹⁰⁶. Серед них найбільш резонансною в політичному сенсі була публікація на сторінках головного партійного часопису "Большевик"¹⁰⁷. Вона вийшла в січні 1944 р., в дні, коли відзначалася 290-а річниця Переяславського акту і фактично відображала офіційну позицію компартії стосовно нової схеми історії України. Цю статтю М. Петровського особливо відмічав директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич у своїй довідці про роботу ІУ з часу його заснування, яку він підготував у травні 1944 р. для пропаганди ЦК КП(б)У¹⁰⁸.

Однією з перших публікацій на основі чернеток монографії стала стаття "Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів"¹⁰⁹. Фактично, це був скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії¹¹⁰. Стаття стала доступною для наукової громадськості на початку 1942 р., але, як відмічав сам автор, вона була ним написана ще до війни¹¹¹. Тут уперше, на основі положень, сформульованих Б. Грековим, бу-

до викладено в головних рисах концепцію про давньоруську народність (у М. Петровського – "єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств")¹¹². У відповідності до реалій воєнного часу більша частина статті була присвячена ілюстрації боротьби "єдиного народу Київської Русі" проти іноземних загарбників, як одного з факторів, що сплотив східних слов'ян в єдине ціле. Стаття, що аналізується, власне, була доповіддю, перед цим виголошеною М. Петровським на науковій сесії АН УРСР в м. Уфі. На той час вчений був фактичним керівником ІУ (офіційне затвердження його на посаді в. о. директора об'єднаного Інституту історії і археології відбулося в червні 1942 р.¹¹³). Тому зазначена доповідь, незважаючи на її очевидну актуальність та своєчасність (висвітлення боротьби з іноземними загарбниками), разом з тим набувала сенсу політичного орієнтиру для наукової громадськості – задавалося те спрямування, в якому було необхідно висвітлювати історію українсько-російських взаємовідносин.

Таким чином, М. Петровський, виконуючи планове завдання, давав свою відповідь на питання про початки етногенезу українців і, фактично, простежував їх подальшу етнічну історію у відповідному контексті. Взагалі, саме війна з фашистами актуалізувала й прискорила етногенетичні дослідження в СРСР у зв'язку з загальною потребою протистояння фашистським расовим доктринам, особливо антислов'янського характеру. Етногенез слов'янства досліджували в роки війни А. Удальцов, М. Державін, В. Пічета, В. Мавродін та ін.¹¹⁴. Вони стверджували положення про спільне походження й етнічну єдність слов'ян у давньоруську епоху. Подібно М. Петровському, А. Удальцов і В. Мавродін виступили фундаторами концепції про давньоруську народність. Саме ця концепція стала в майбутньому відправним моментом в розробці методологічних доказів недоцільності застосування формули "найменшого зла" відносно приєднання України до Росії та його наслідків і підводила науково-ідеологічне підґрунтя під тезу про "возз'єднання".

Початок війни з фашистською Німеччиною прискорив необхідність зміцнення основ нової ідеології загальнорадянського патріотизму на базі національно-патріотичних цінностей народів СРСР (передусім – російського) і соціалістичних цінностей¹¹⁵. Щоб досягти перемоги у війні – радянське керівництво це добре розуміло, – необхідно було заручитися лояльністю і підтримкою народів СРСР, насамперед українського. Сталінський режим відтоді намагається подати себе для українців в кращому світлі, ніж гітлерівський; зробити себе привабливішим¹¹⁶. Усе це примусило радянське керівництво зменшити тиск на українське національно-культурне життя і піти на певні поступки. В рамках радянського патріотизму певною мірою допускався й український. При цьому дозволялося мобілізувати національні почуття українського народу, але акцент робився на його віковичній боротьбі проти іноземних агресорів у тісній злуці з російським народом¹¹⁷. Для того, щоб мобілізувати національний український патріотизм, було дозволено популяризувати приклади національної боротьби українського народу за незалежність¹¹⁸. Ще перед війною, коли відбулося возз'єднання українських земель, партійне керівництво дозволило титулувати український народ поряд з російським – "великим"¹¹⁹. Ця практика була продовжена і в роки Вітчизняної війни¹²⁰. З'являються літературно-художні твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно підкреслює тезу про державність України, яку намагаються знищити німецькі окупанти¹²¹. Відповідно дозволялося згадувати і про українську державність у минулому. Одночасно обов'язковим було згадувати про єдність походження українців і росіян, про їх спільну державу – Київську Русь, та спільну боротьбу проти іноземних загарбників протягом усієї історії; акцентувати на історичних фактах, що свідчили б про "братній союз" обох народів, проводячи при цьому паралелі на сучасність.

Вперше основи нового українського патріотизму в умовах Великої Вітчизняної війни було сформульовано не політичним керівництвом УРСР, а вченим ІУ, професійним істориком М. Петровським, який не був навіть членом ВКП(б). Це було зроблено ним 9 липня 1941 р. на шпальтах газети "Комуніст"¹²². Щоб не повторюватися, зазначимо тільки, що у статті в тезовій формі і з відповідним часу і жанру пафосом, окрім взірців воїнської доблесті українського народу, були викладені основні положення його праці "Возз'єднання..." стосовно "спільної історії", "спільної боротьби" і "братерського союзу" двох великих народів – українського й російського. Ці базові підвалини вчений популяризував протягом усіх воєнних років у численних публікаціях у різноманітних періодичних виданнях, брошурах і лекціях.

Під час військових операцій Червоної армії по звільненню України була зроблена спроба широко відзначити 290-ту річницю Переяславської ради (січень 1654 р.). Пропозицію по святкуванню цієї події в своєму листі на ім'я Й. Сталіна зробив М. Хрущов, котрий очолював компартію України¹²³. В проекті постанови ЦК КП(б)У "Про відзначення 290-річчя з дня приєднання України до Росії" ця подія характеризується цілком позитивно¹²⁴. Зокрема, зазначається, що в 1654 р. "навіки був скріплений нерозривний союз двох братніх народів – великого українського народу з великим російським народом"¹²⁵. Далі в проекті постанови актуалізується "братній союз" двох народів у минулому, який ще більше загартувався "у вогні Вітчизняної війни"¹²⁶. Варто зазначити, що наступну спробу звернути увагу Й. Сталіна до відзначення подій середини XVII ст. М. Хрущов зробив у 1948 р., коли відмічалось 300-річчя з дня початку Визвольної війни українського народу¹²⁷. Прикметно, що в підготовленому проекті постанови ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР "Про 300-річчя з дня початку визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр." було зроблено першу спробу внести в урядово-партійний документ термін "возз'єднання" при характеристиці подій середини XVII ст., тобто приєднання України до Росії¹²⁸.

Історичну довідку 1944 р. для ЦК КП(б)У у зв'язку з річницею Переяславської ради підготував, ймовірно, М. Петровський. Хоча вчений "ритуально" посилається на обов'язкову догматичну тезу про "найменше зло", однак він розцінює приєднання України до Росії скоріше як "благо"¹²⁹. Важливим моментом у контексті нашої статті є встановлення М. Петровським зв'язку між походженням обох народів і подіями середини XVII ст. Зокрема, він це робить в одному реченні: "Український народ у боротьбі за національну незалежність – знайшов допомогу від братнього російського народу, з яким був пов'язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності"¹³⁰. В такому ж ключі була написана і вже згадана стаття "Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі", яка тоді ж і була видрукована в часописі "Большевик". Таким чином, ідея **возз'єднання українського народу**, що її проводив у своїй монографії ще з передвоєнного часу М. Петровський; оформлення концепції про "єдиний народ" Київської Русі як спільного предка українців, росіян і білорусів, поєднувались у нього з тематикою, котра була для вченого головним предметом наукових пошуків, тобто з працями про визвольну війну українського народу середини XVII ст. і приєднанням України до Росії. Не дивно, що М. Петровський інколи починає вживати термін "возз'єднання" і щодо подій 1654 р. Необхідно підкреслити, що в опублікованих працях М. Петровського термін "возз'єднання" в цьому значенні ніколи не звучав. Він користувався ним лише в усних виступах, під час нарад, засідань і т.п.¹³¹. Даний термін використовували й інші вчені-історики¹³², письменники, партійні працівники¹³³ (під час тих же нарад і зборів). Можливо, що термін вживався під час лекцій політпросвіту, цикл яких під загальною назвою "Боротьба українського народу проти польських загарбників, за возз'єднання з російським народом. Богдан Хмельницький"¹³⁴ читався населенню в кінці

війни. Слово „возз'єднання" декілька разів зустрічається в тому ж контексті в статті професора В. Бочкарьова, що була опублікована в журналі Все-слов'янського комітету „Славяне"¹³⁵.

Оцінка приєднання України до Росії як заздалегідь визначеного, закономірного і позитивного явища чітко простежується в брошурах М. Петровського під кінець Великої Вітчизняної війни. Наприклад, він пише, що боротьба, що велася проти польських загарбників, була одночасно „боротьбою за об'єднання всього українського народу з братнім російським народом", з яким зв'язувала український народ спільність мови, віри, звичаїв, походження й історії. Завдяки „об'єднанню", українці зберегли „свою народність, мову, релігію, культуру... а також... – державність"¹³⁶. Приєднання було „обумовлене всією попередньою історією України"¹³⁷.

В усіх працях періоду, що розглядається, цей вчений підкреслював магістральний напрямок української історії – боротьбу за возз'єднання українського народу в єдиній державі і об'єднання з „єдинокровним" російським народом. Інколи він проводить паралелі між возз'єднанням українського народу в середині XVII ст. і подіями 1939 – 1940 рр., а пізніше й 1944 р., коли здійснилося повне визволення і возз'єднання України, включаючи і Закарпаття. До того ж, возз'єднання українців, як у минулому, так і тепер, стало можливим за участі російського народу¹³⁸. Подібним чином пише про возз'єднання білоруського народу й В. Пічета в статті з назвою аналогічного назвам праць М. Петровського – „Воссоединение белорусского народа в Едином Белорусском Советском государстве"¹³⁹.

Високо оцінює М. Петровський особистість Б. Хмельницького, в якому втілилися „кращі героїчні риси українського народу, його незламний дух..."¹⁴⁰, який „об'єднав український народ з великим, братнім, єдинокровним російським народом"¹⁴¹. Приєднується до М. Петровського в оцінці особистості та ролі Б. Хмельницького й В. Пічета, який у 1943 – 1944 рр. присвятив цій темі чималу кількість праць¹⁴². Взагалі великого гетьмана у роки війни було піднесено на нечувану висоту. Радянською пропагандою, насамперед українською, створювався справжній культ Богдана Хмельницького. В 1943 р., коли почалися військові операції по звільненню України, було запроваджено високопрестижну бойову нагороду – Орден Богдана Хмельницького¹⁴³. Постановою уряду УРСР м. Переяслав було перейменовано в Переяслав-Хмельницький. Головна партійна газета – „Правда" – характеризує українського гетьмана як „найвидатнішого політичного діяча" свого часу, котрий „дуже добре розумів, що спасіння українського народу можливе лише на одному шляху – в союзі його з братнім російським народом"¹⁴⁴. Пропагандистська екстраполяція на сучасність тут очевидна. Восени 1943 р., коли відбулася битва за Київ, апологетизація „національного героя українського народу" досягла свого апогею. Фактично, Б. Хмельницький перевтілюється, якщо використовувати фольклорну термінологію, на міфопоетичного героя-богатиря. Так, газета „Радянська Україна", маючи на меті мобілізувати український народ на справу звільнення Вітчизни, немов би віщує: „в жилах нашого народу тече, бує, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького... слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Б. Хмельницького, а навпаки – кров Хмельницького в жилах народу!!"¹⁴⁵.

Однак у колективних розробках ІІУ воєнного часу і в деяких індивідуальних працях, незважаючи на таку високу оцінку Б. Хмельницького, приєднання України до Росії оцінювалося в рамках теорії „найменшого зла". Так, у відповідному розділі I-го тому „Історії України" (1943 р.) говориться: „Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не слід забувати, що Україна приєдналася до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, здійснював колоніальний наступ на Україну..., мусимо констатувати, що це було зло. Але це було злом меншим порівняно з тим, що чекало український народ у тому випадку, якби Україну загарбала Польща чи Туреччина"¹⁴⁶.

В цілому автори колективних праць ІУ дотримуються схеми історії України М. Грушевського; національний фактор у них превалює над формаційним; український історичний процес показується окремо (відрубно) від російського. Головний чинник української історії, що виступає в доробку М. Петровського того ж часу, – історія українського народу як історія його боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі і об'єднання з російським народом – у колективних працях ІУ відсутній. Висвітлення історії українсько-російських взаємовідносин подається в них скоріше формально. Без особливої аргументації повторюються тезові положення про "спільну вітчизну східних слов'ян – Київську Русь". В зазначеному I-му томі мовиться, що "Київська держава була періодом спільної історії України, Росії, Білорусії"¹⁴⁷, а в "Нарисах історії України" (1942 р.) підкреслюється, що культура Київської Русі була "спільним набутком пізніших східнослов'янських народів"¹⁴⁸.

ІУ був головним осередком історичної науки в УРСР, він, відповідно до більшовицької термінології, став "штабом історичного фронту". На праці інституту орієнтувались у вузах і школах, для яких вони були головними посібниками з історії України. Для широкої громадськості великими тиражами видавалися науково-популярні і популярні історичні книги співробітників інституту. Їх статті друкувались в масовій періодиці. Наукові працівники ІУ виступали з лекціями з історії України перед різноманітними аудиторіями слухачів, в яких висвітлювались найбільш актуальні питання історії України. Тому їх ставлення до концепції М. Грушевського особливо турбувало ідеологічний апарат КП(б)У. В травні 1944 р. суворій критиці піддав колектив і праці ІУ партійний філософ – згадуваний уже директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич. В розгорнутій довідці "Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР", складеній по завданню Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, він звинувачував ІУ в тому, що в його відділах "отаборилися" українські "буржуазні націоналісти". Тому діяльність інституту за роки його існування, відповідно до вироку Ф. Єневича, була "безплідною". В довідці тезово сформульовані основні "помилки" історичної концепції історії України М. Грушевського та його школи, а також зазначено, що протидія їм з боку вчених ІУ "була дуже незначною"; вони "до цього часу не розгромили до кінця буржуазно-націоналістичні концепції". Ф. Єневич серед проблем, що їх наукові співробітники інституту не висвітлювали або висвітлювали неповно, або навіть помилково, виділяє питання "виникнення і оформлення української народності", приєднання України до Росії та ін.¹⁵⁰ Так, наприклад, він вважає, що останнє питання висвітлено однобічно. Ф. Єневич вказує, що в працях наукових працівників ІУ, насамперед М. Петровського, підкреслюється перевага лише зовнішніх причин, що прискорили приєднання. Однак головна причина, згідно з думкою партійного ідеолога, це – внутрішня. А саме: "етнографічна, історична, культурна, мовна, побутова і навіть релігійна спорідненість українського народу з народом російським"¹⁵¹. У виданнях інституту "дуже слабо підкреслено, ...що приєднання України до Росії є не початком союзу українського і російського народів, а політичним і юридичним оформленням фактично існуючого союзу цих народів протягом віків, **у свій час штучно розділених іноземними окупантами**"¹⁵² (курсив – Ф. Є.; підкреслено – авт.). Отже, початковий "союз" (тобто – спільне життя в давньоруській державі) був "штучно розірваний" і, відповідно, приєднання в 1654 р. було, за логікою Ф. Єневича, органічним, а значить – безумовно позитивним явищем. Позиція Ф. Єневича чітко ілюструється роздумами М. Костомарова, якого партійний ідеолог цитує з метою підкріплення власних суджень: "Доля зв'язала малоруський народ з великоруським нерозривними узами... Між цими народностями лежить кровний, глибокий, нерозривний духовний зв'язок, який ніколи не допустить порушення їх політичної і суспільної єдності, той зв'язок, який не знешкоджувався під впливом минулих історичних обставин, котрі насиль-

но розірвали ці народності, – цей зв'язок, який не розірвали ні внутрішні уособиці, ні татари, ні Литва, ні поляки... Ні великороси без малоросів, ні останні без перших не можуть здійснювати свого розвитку". З цією думкою М. Костомарова Ф. Єневич цілком солідаризується, лиш вказуючи, що "твердження тільки про духовний зв'язок обмежене". Не дивно, що про формулу "найменшого зла" в довідці Ф. Єневича немає навіть згадки. Позиція директора Інституту партії в цілому збігається з головною ідеєю тез партійно-державного керівництва, викладених у проекті постанови, присвяченій 290-річчю Переяславського акту (січень 1944 р.). Напевне, що саме після такого "доносу" Ф. Єневича, М. Петровський у своїх працях і лекціях став більше підкреслювати і, так звані, внутрішні причини приєднання, хоча й без цього особисте ставлення вченого до подій 1654 р. і його наслідків було, в основному, позитивним. Між іншим, ця довідка Ф. Єневича і, як можна думати, подальше спілкування філософа з партійним керівництвом¹⁵³ послужили пізніше підґрунтям для критики вже керівними працівниками ЦК як праць українських істориків, так і концепції М. Грушевського.

Необхідно відзначити, що точку зору Ф. Єневича поділяло й партійне керівництво. Так, один з партійних функціонерів союзного центру М. Яковлев, виступаючи на московській нараді істориків, що була скликана з ініціативи ЦК ВКП(б) 21 червня 1944 р., висловився з проблеми приєднання України до Росії в тому ж дусі, що й Ф. Єневич. Зокрема, М. Яковлевим критикується думка деяких істориків про те, що український народ боровся за свою повну державну незалежність. У зв'язку з цим М. Яковлев нагадує про спільну батьківщину українців і руських – Київську Русь. Він вказує, що це положення радянським історикам у своїх дослідженнях необхідно конкретизувати „з усією силою, так щоб це відповідало історичній правді і підкреслювало глибоку закономірність братерства українського й руського народів". Очевидно, що М. Яковлев мав на увазі також і закономірність приєднання України до Росії і ставив його в своєму виступі в прямий наслідковий зв'язок з попередньою єдиною державою східних слов'ян – Київською Руссю. Далі він робив такий підсумок: „Таке висвітлення, що ґрунтується на фактах, само по собі розвінчує українських сепаратистів, які вважають, що історія руського народу не має нібито ніякого відношення до Київської Русі, що Київська Русь заклала підвалини не руської державності, а української. При такому трактуванні, яке подано в підручниках, приєднання України не можна буде вважати „найменшим злом“¹⁵⁴.

Отже, приблизно протягом семи років в історичній науці УРСР, як складової частини науки СРСР, відбувалася метаморфоза в оцінці події (і її наслідків) приєднання України до Росії 1654 р. від положення "абсолютного зла" через формулу "найменшого зла" в напрямку ідеології "возз'єднання". Зміна акцентів в оцінці названої події в українській радянській історіографії й офіційній пропаганді відбувалася в цілому з урахуванням змін (внутрішніх і зовнішніх) у політичній ситуації СРСР і УРСР. Необхідно акцентувати, що більшовицький ідеологічний апарат вказував тільки загальний напрямок перегляду старих концепцій, як української, так і російської історіографії, а вироблення нових концепцій, насичення партійних тез конкретним матеріалом – це вже була справа науковців. Достатньо навести як приклад наукову діяльність М. Петровського. Головні зміни відбулися в положеннях, що торкалися історії українсько-російських взаємовідносин. Трансформації зазнали ключові аспекти історії України, тісним чином пов'язані між собою. Це – проблеми Київської Русі, походження українського народу, "етнічної єдності" росіян і українців, а також приєднання України до Росії в 1654 р. Висунення нових положень – про Київську Русь як колиску українців, росіян і білорусів та їх етнічної єдності аж до єдиної давньоруської народності в той період, пізніше формування сучасних східнослов'янських народностей та ін., логічно привели до зміни ставлення, власне, і до самого факту приєднання України до Росії, котрий інколи вже по-

чинають трактувати як "возз'єднання". Але формальне застосування в історіографії формули "найменшого зла", а також терміна "приєднання" спостерігається аж до початку 50-х рр. Однак дана формула в офіційних документах і пропаганді фактично не використовувалася. Приєднання України до Росії і його наслідки інтерпретувалися в цілому, як виключно позитивне явище. Помітний перехід на позиції "безумовного блага" спостерігається в період звільнення України від німецько-фашистських загарбників, тобто, в 1943 – 1944 рр. Схожу думку висловлює О. Ясь: "Такий образ (тобто в рамках формули "найменшого зла" – авт.) українсько-московського з'єднання з незначними варіаціями проіснував у радянській історичній науці до середини 40-х рр., коли з'явилися перші ідеологічні предвісники концепції "возз'єднання"¹⁵⁵. Перипетії й нюанси подальшого ідеологічного й історіографічного процесу, вплив суспільно-політичної ситуації в країні, вшанування ювілейних дат та інше приносили свої корективи у справу зміни оцінки Переяслава й остаточної відмови від формули "найменшого зла".

¹ ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – XX+890 с.

² Кравченко Володимир. Концепції Переяслава в українській історіографії // ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ ... – С.463-523.

³ Ясь Олексій. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Там само. – С.524-604.

⁴ Брехуненко Віктор. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там само. – С.605-652.

⁵ Згадане положення аргументується на архівному матеріалі одного із співавторів цієї розвідки: Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистоного в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949 – 1952 рр.) // Український історичний збірник-2002. – Вип. V. – К., 2003. – С.437-447.

⁶ З останніх праць про це також можна прочитати в: Івакін Гліб. Слово про історика // Брайчевський Михайло. Вибрані твори. – Нью-Йорк – Київ, 1999. – С.8; Кравченко Володимир. Вказ. праця. – С.509; Брехуненко Віктор. Вказ. праця. – С.642-643.

⁷ Пінчук Ю.А. Постаць Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // УІЖ. – 1994. – № 5. – С.139.

⁸ Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С.8.

⁹ Кравченко Володимир. Вказ. праця. – С.509; Брехуненко Віктор. Вказ. праця. – С.642-643 та ін.

¹⁰ Кравченко Володимир. Вказ. праця. – С.507-508; Брехуненко Віктор. Вказ. праця. – С.640.

¹¹ Див.: Головкин Володимир. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – С.110.

¹² Про це прямо йшла мова в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з приводу святкування 300-річчя початку Визвольної війни українського народу. Див., напр.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 70, спр. 1635. Матеріали к 300-літтю початку освободительной войны (1648 – 1654 гг.). – 1948 р. – Арк. 5.

¹³ Точка зору Т. Мацьківки, яку той висловив в 1986 р. в 1-й частині статті "The Development of Ukrainian Historiography", що була опублікована в англомовному часописі "The Ukrainian Review" за 1986 р. (№ 3) дається за: Головкин Володимир. Вказ. праця. – С.110.

¹⁴ Ісаєвич Ярослав. Проблеми походження українського народу: історіографічний й політичний аспекти // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.27-29.

¹⁵ Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією... – С.5, 10-12.

¹⁶ Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.19-20.

¹⁷ Названий історик, як відомо, піддав критиці схему січневих тез в праці "Приєднання чи возз'єднання" (1966 р.), що розповсюджувалася в самвидаві, а вийшла друком уже в Торонто в 1972 р. – Див.: Брайчевський Михайло. Вибрані твори. – Нью-Йорк; Київ, 1999. – С.7-8; С.489-535.

¹⁸ Див., напр.: Брайчевський М. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірливим істориком // Український історик. – 1991. – Т. XXXIV. – Ч. 1-4. – С.216-221.

¹⁹ Див., напр.: Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945 – 1990 рр.). – Рівне, 1993; Оглоблин О. Вказ. праця; Його ж. Україно-московська угода 1654. – Нью-Йорк – Торонто, 1954; Яковлев А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654 – 1954). – Нью-Йорк, 1954; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955; Чубатий М. Князя Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971 та ін.

²⁰ Див., напр.: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. / відп. ред. Ф. Сисин; упор. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1.

- 20 Див.: *Сарбей В.Г.* Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна. — К., 1990; *Федорук Я.* Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.) // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.)* / За ред. *Л. Зашкільняка*. — Львів — Люблін, 1996; *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Передмова // *У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 — 1956 рр.): 36. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Г. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов*. — К., 1996. — Ч. I; *Коваль М.В.* Сталінський тоталітаризм і українська історіографія (30-40-і рр.) // *Сторінки воєнної історії України*. 36. наук. ст. Вип. I. — К., 1997; *Санцевич А.* Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис: До 60-річчя установи. — К., 1998; *Удод О.А.* Кость Гуслий — історик України. — К., 1998 та ін.
- 21 *Кравченко Володимир*. Вказ. праця. — С.507.
- 22 *Крупницький Б.* Українська історична наука під советами. — Мюнхен, 1957. — С.49.
- 23 Це праці: *Швидько А.К.* Вопросы истории Левобережной Украины в трудах Н.Н. Петровского // *Актуальные историографические проблемы отечественной истории: Сб. науч. трудов*. — Днепропетровск, 1982. — С.48-57; *Стецюк К.І.* Український радянський історик *М.Н. Петровський*. (До 90-річчя з дня народження) // *Історіографічні дослідження в Україні*. — К., 1998. — Вип. 8. — С.94-98
- 24 Див., напр.: *Грушевський М.С.* Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії Східного Слав'янства // *Статьи по славяноведению*. — С-Пб., 1904. — Вып. I. — С.291-304.
- 25 Одним з перших цей епітет застосував головний редактор провідного історичного журналу СРСР *Б. Волін*. Див.: *Волін Б.* Великий русский народ // *Исторический журнал*. — 1938. — № 5. — С.1-17.
- 26 Див.: *Большая правда на историческом фронте* // *Исторический журнал*. — 1937. — № 8. — С.6-12.
- 27 Див., напр.: *Фохт А.О.* О методических и методологических ошибках М.Н. Покровского // *Исторический журнал*. — 1937. — № 3
- 28 БСЭ. Первое издание. Том LXI. — М., 1935. — С.818.
- 29 *Брайчевський Михайло*. Вибрані твори... — С.492.
- 30 Див. про це, напр. у: *Кравченко В.*: Вказ. праця. — С.506-507.
- 31 Див.: *Петров В.А.* Страна готовилась к отражению агрессии // *Военно-исторический журнал*. — 1995. — № 6. — С.5; а також у: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Передмова // *У лещатах тоталітаризму...* — К., 1996. — Ч. I. — С.13-17.
- 32 *Сталин И.* О статье Энгельса "Внешняя политика русского царизма" // *Большевик*. — 1941. — № 9. — С.1-5.
- 33 Див. з цього приводу міркування харківського історіографа: *В. Кравченко*. Вказ. праця. — С.507.
- 34 *Ясь Олексій*. Вказ. праця. — С.524-525.
- 35 *Яворський М.* Історія України в стислому нарисі. — К., 1928. — С.50.
- 36 БСЭ. — Т. LIX. — М., 1935. — С.819.
- 37 Див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші кроки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936 — 1941 рр.). — К., 2001. — С.93-95.
- 38 Див.: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Вказ. праця. — С.8-12; *Ясь Олексій*. Вказ. праця. — С.588.
- 39 *Юркова О.В.* — Вказ. праця. — С.9.
- 40 Там само. — С.210-211.
- 41 З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 — 30 квітня 1947 р. // *У лещатах тоталітаризму...* — Ч. II. — С.52.
- 42 Див., напр.: *Петровський М.* З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі // *Большовик України*. — 1938. — № 6.
- 43 Див., напр.: *Марченко М.* Присоединение Украины к России 1654 г. // *Большевистское знамя*. — Одесса, 1939. — 18 января. — С.2; *Петровський М.* Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії // *Пролетарська правда*. — 1939. — 18 січня. — С.2; *Його ж.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // *Чорноморська Комуна*. — Одеса, 1939. — 18 січня. — С.3; та ін.
- 44 Див., напр.: *Брехуненко Віктор*. Вказ. праця. — С.641.
- 45 *Барабой А.З.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // *Историк-марксист*. — 1939. — № 2. — С.87-111; *Його ж.* О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. к. ист. н. Киевский университет. — К., 1939. — 132 с. (машинопись); *Бойко І.Д.* До питання про приєднання України до Росії // *Учені записки Харківського державного університету*. — Харків, 1939. — Кн. 15: Труды истор. ф-ту. — № 1. — С.27-39; *Петровський Н.* Военное прошлое украинского народа. — М., 1939; *Його ж.* Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 — 1654 рр.) // *Західна Україна*. Збірник під ред. *С.М. Белоусова і О.П. Оглоблина*. — К., 1940. — С.81-87; *Його ж.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654 рр.) / *Нариси з історії України*. Вип. IV. — К., 1939; *Його ж.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654 рр.). Додаток до журналу "Большовик України". — К., 1941.; та ін.
- 46 *Подорожний Н.Е.* Освободительная война украинского народа 1648 - 1654
- 47 Див. аналіз цих праць А. Барабой у: *Ясь Олексій*. Вказ. праця. — С.585-586.
- 48 *Барабой А.З.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. — С.87-111.

- 49 Там само. – С.104-106.
- 50 Там само. – С.103.
- 51 Там само. – С.104.
- 52 Там само. – С.106-108.
- 53 Там само. – С.108.
- 54 Там само. – С.108.
- 55 Там само. – С.108-109.
- 56 Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії... – С.27-29.
- 57 Ясь Олексій. Вказ. пр. – С.586.
- 58 Бойко І.Д. Вказ. пр. – С.36.
- 59 Там само. – С.37.
- 60 Там само. – С.37.
- 61 Див., напр.: Архив Российской Академии наук (А РАН). – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. – 32 л.; Його ж. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – №12. – С.155-170; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. – № 18. – С. 45-50; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; Його ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. та ін.; Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сент. – С.2; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С.248-256; Базилевич К. В. Борьба Украинского и Белорусского народов против польского владычества. Присоединение Украины к России. Стенограмма лекций, прочитанных 15 и 17 января 1940 г. – М., 1940. – 34 с.
- 62 Зі стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – С. 54.
- 63 Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – Київ. – 1997. – № 3-4. – С. 119.
- 64 Див. програму сесії, опубліковану в книзі: Юркова О.В. Вказ. пр. – С.103-105.
- 65 Белоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиний Український державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97-109.
- 66 Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1654 рр.). – К., 1940. – С.85.
- 67 Пор.: Бrehуненко Віктор. Вказ. пр. – С.641.
- 68 Подорожний М.Є. Вказ. пр. – С.85.
- 69 Там само. – С.5-6.
- 70 Див.: Бrehуненко Віктор. Вказ. пр. – С.641.
- 71 Осипов К. – Вказ. пр. – С.327.
- 72 Пичета В. И. К. Осипов "Богдан Хмельницкий. "Молодая гвардия". М., 1939. 414 стр. 6 руб. // Исторический журнал. – 1940. – № 12. – С. 127-132.
- 73 Там само. – С. 129.
- 74 А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. – Л. 27.
- 75 Петровский Н. Военное прошлое украинского народа. – М., 1939. – С.62.
- 76 Там само. – С.2.
- 77 Там само. – С.35.
- 78 Там само. – С.62.
- 79 Там само. – С.60.
- 80 Там само. – С.36.
- 81 Там само. – С.64.
- 82 Петровский М. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна... – С.64.
- 83 Петровский М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.) / Нариси з історії України. Вип. IV. – К., 1939. – С.254-255.
- 84 Там само. – С.210-211.
- 85 Стецюк К.І. Український радянський історик М.Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження)... – С.147.
- 86 Петровский М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654 рр.). Додаток до журналу "Большовик України". – К., 1941. – С.29.
- 87 Там само. – С.3.
- 88 Там само. – С.29.
- 89 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 388-389. Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У. Заседание четвертое-шестое. – 31 марта 1945 г. – 14 апреля 1945 г. – Арх.55.
- 90 Власне, вперше це було зроблено М.Л. Рубинштейном у книзі: Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – С.5. Проте на той момент його положення залишилися не поміченими у зв'язку з відсутністю необхідної політичної кон'юнктури.

- 91 Нариси з історії України. Вип. I. / під заг. ред. С.М. Белоусова. – К., 1939. – С.81.
- 92 Там само. – С.81.
- 93 Нариси з історії... – К., 1937; 1939. – С.160, 184.
- 94 Гудзий Н. "Слово о полку Игореве" и его историческая почва // Исторический журнал. – 1938. – № 7. – С.13.
- 95 Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.8-9.
- 96 Див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.34-50.
- 97 Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 248-256.
- 98 Яковенко Н. Вказ. пр. – С.119-120.
- 99 Див, напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лекцатах тоталітаризму... – Ч. II. – С.11.
- 100 Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С.44-45.
- 101 Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковский, Т.О. Времєва та ін. – К., 1941. – С.110.
- 102 Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 52. – Арк. 1. Відновлений варіант монографії, що повністю так і не була опублікована, зберігається в особовому фонді М.Н. Петровського і Інституті Архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського: Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 61 (181 арк.), Спр. 63 (184 арк.), Спр. 64 (219 арк.).
- 103 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 52. – Стаття проф. М.Н. Петровського "Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве". 1943 р. (на 106 арк.). – арк. 1; Див. також позитивний відгук П.Г. Тичини: Розвиток української радянської культури за 25 років // Вісті АН УРСР. – 1943. – № 1-2. – С.49.
- 104 Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 52. – Арк. 1.
- 105 Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве // Большевик. – 1944. – № 2. – С.42-55.
- 106 Петровский М.Н. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. – К.-Х., 1944. – 28 с.; Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином советском государстве. – М., 1944. – 87 с. та ін.
- 107 Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве // Большевик. – 1944. – № 2. – С.42-55.
- 108 Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // У лекцатах тоталітаризму... – Ч. 1. – С.126.
- 109 Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.50-52.
- 110 Петровский М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. I.: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.5-22. Пор.: ІА НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 83-128.
- 111 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 759. – Арк. 30.
- 112 Петровский М.Н. Київська Русь... – С.5-22.
- 113 Див.: З протоколу № 20 засідання Президії АН УРСР про відновлення роботи Інституту історії і археології. 12 червня 1942 р. // У лекцатах тоталітаризму... – Ч. 1. – С.110.
- 114 Більш детально про це див.: Юсова Н. Зародження теорії... – С.34-78.
- 115 Про це див. детальніше: Гриневич В. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х – на початку 40-х років XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип. 8-т. К., 2003. – С. 356-362.
- 116 Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архєрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2002. – С. 707.
- 117 Див., напр.: Петровский М.Н. Незламний дух великого українського народу. – Харків, 1943. – 23 с. із сучасних праць див.: Гриневич В. Вказ. пр. – С. 362-363.
- 118 Див., напр.: Тематично-видавничий план об'єднаного Інституту суспільних наук на 1942 р.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 46. – Арк. 22-24, 51, а також: Зі стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. – С.54.
- 119 Див.: Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – С.174, 18; Гриневич В. Вказ. пр. – С. 366.
- 120 Див.: Роман Сербин. За яку спадщину? – К., 2002. – С.26-27.
- 121 Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. ... – С.707.
- 122 Петровский М. Військова доблесть українського народу. // Комуніст. – 1941. – 9 липня.
- 123 Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 91. – Письмо тов. Хрущева Н.С. тов. Сталину об ознаменюванні 290-летия со дня присоединения Украины к России. / Материалы к докладу, посвященному 27-годовщине Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 – 18 янв. 1944 гг. – 47 арк. Повністю текст листа наводиться в Додатку А.
- 124 Там само. – Проект об ознаменюванні 290-летия со дня присоединения Украины к России. Постановление ЦК КП(б)У. – Арк. 5-47. Повністю текст проекту постанови подається в Додатку Б.
- 125 Там само. – Арк. 45.

- 126 Там само. – Арк. 46.
- 127 Там само. – Спр. 1635. Матеріали к 300-літтю начала освободительной войны (1648 – 1654 гг.). Начато 1948 г. На 20 лл. Повністю текст проекту постанови подається в Додатку В. Тут також особливо підкреслюється походження обох східнослов'янських народів від „одного кореня”. Див.: Там само. – Арк. 8.
- 128 Там само. – Арк. 9.
- 129 Див.: Там само. – Спр. 150. Переяславська Рада 18 січня 1654 р. (Довідка). – Арк. 154-156. Повністю текст довідки подано в Додатку Е.
- 130 Там само. – Арк. 154.
- 131 Див., напр.: Там само. – Спр. 385. – Арк. 18-19; Спр. 538. – Арк. 14.
- 132 Див., напр.: Пичета В. И. Борьба украинского и белорусского народов за свою свободу (XIII в. – 1943 г.) // Вестник Академии наук ССР. – 1943. – № 9-10. – С. 34; Его же. Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Доме ученых в Москве. – М., 1944. – 26 с.
- 133 Наприклад, термін „возз'єднання” в цьому змістовому наповненні використовував співробітник пропаганди ЦК КП(б)У – укладач довідки про наради істориків в ЦК КП(б)У від 10-го і 17-го березня 1945 р., див.: У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – С. 19.
- 134 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 895. – Арк. 137-138. Вказану архівну справу використовує в своєму поки що не опублікованому розділі колективної монографії „Україна – Росія” дослідник цього періоду В. А. Гриневич. Він же і подає перелік назв лекцій.
- 135 Бочкарев В. Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа // Славяне. 1944. – № 1. – С. 42.
- 136 Петровский Н. Богдан Хмельницкий. – М., 1944. – С.45.
- 137 Петровский Н. Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М., 1944. – С.32.
- 138 Там само. – С.33.
- 139 Пичета В. Воссоединение белорусского народа в едином Белорусском Советском государстве // Большевик. – 1944. – № 12. – С.30-38.
- 140 Петровский М. Н. Незламный дух украинского народа. – С.12.
- 141 Петровский М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654). Додаток до журналу „Большовик України”. – С.21.
- 142 Пичета В. И. Великий сын украинского народа – Богдан Хмельницкий // Пропагандист. – 1943. – № 23-24. – С. 24-28; Його ж. Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народу // Соціалістична Харківщина. – 1943. – 11 грудня. – С. 2; Його ж. Богдан Хмельницкий // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1943. – № 31. – С. 8-15; Його ж. Богдан Хмельницкий – выдающийся полководец и стратег. (Годы освободительной войны против шляхетской Польши 1648 – 1654) // Советская Украина. – 25 декабря. – 1943. – С. 2; та ін.
- 143 Детальніше про заснування Ордена Богдана Хмельницького див.: Гриневич В. Як гетьман „зрадник” став героєм // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 4-7.
- 144 Правда. – 1943. – 11 октября. – С.2.
- 145 Радянська Україна. – 1943. – 14 жовтня. – С.2.
- 146 Історія України. Т. 1. / Під ред. М. Н. Петровського. – Уфа, 1943. – С.307.
- 147 Там само. – С.98.
- 148 Нарис історії України / За ред. К. Г. Гуслистого та ін. – Уфа, 1942. – С.39.
- 149 Довідка директора інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф. Ф. Єневича „Про недоліки в роботі інституту історії України Академії наук УРСР” (17 травня 1944 р.) // У лещатах тоталітаризму – Ч. I. – С.123-128.
- 150 Там само. – С.127-128, 130-131.
- 151 Там само. – С.130.
- 152 Там само. – С.131.
- 153 Як свідчать деякі архівні документи, Ф. Єневич інколи виступав в якості посередника між співробітниками ІІУ і Управління пропаганди при ЦК КП(б)У. Див., напр.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1047. – Арк. 5.
- 154 З виступу М. Яковлева „Національне питання” на нараді істориків 21 червня 1944 р. – Російський державний архів соціально-політичної історії (РГА СПИ). – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 225. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 11-12. (Л. 3-20 – вміщено повністю виступ М. Яковлева). Зазначений фрагмент виступу М. Яковлева див.: Додаток Д.
- 155 Ясь О. Вказ. пр. – С. 588.

Додаток А.

МОСКВА

ТОВАРИЩУ СТАЛИНУ

18 января исполняется 290 лет со дня присоединения Украины к России по договору, заключенному в г. Переяславе Богданом Хмельницким.

ЦК КП(б) Украины просит разрешить отметить эту дату, имея в виду ту бешеную антиисторическую агитацию против объединения украинского и русского народов, которую проводили на Украине немецкие фашисты и украинско-немецкие националисты.

Мы хотим отметить дату 290-летия со дня присоединения беседами среди населения освобожденных районов Украины, изданием листовок для населения оккупированных районов и др.

В г. Харькове провести торжественное собрание с заслушиванием доклада и принятием документов.

В докладах, лекциях и беседах, а также в статьях наших газет и журналов мы хотим не так подробно осветить сам факт присоединения Украины, как позитивное значение этого факта для истории Украины и России, как позитивное значение этого факта для истории украинского и русского народов.

За все время существования Советской власти на Украине эта дата отмечается впервые.

[Документ без автографа osobистого підпису]

Н. Хрущев.

ЦДАГО України. - Ф. І. - Оп. 70. - Спр. 91. Письмо тов. Хрущева Н. С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 октября 1943 – 18 января 1944. На 47 арк. - Арк. 44.

Додаток Б

ПРОЕКТ

ОБ ОЗНАМЕНОВАНИИ 290 - ЛЕТИЯ СО ДНЯ ПРИСОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ К РОССИИ

Постановление ЦК КП(б)У

290 лет тому назад /1654/ по предложению Великого гетьмана Украины Богдана Хмельницкого навеки был утвержден нерушимый союз двух братских народов – великого украинского народа с великим русским народом.

Великая Октябрьская Социалистическая революция еще сильнее соединила трудящихся двух великих народов – русского и украинского и создала все условия для превращения Украины в республику передовой промышленности, сельского хозяйства, науки и культуры.

Партия большевиков и ленинско-сталинская национальная политика вывела на широкий путь все народы Советского Союза, где равным среди равных является украинский народ.

В союзе с русским народом под руководством Сталина была осуществлена вековая мечта украинского народа – воссоединение всех украинских земель в едином Украинском Советском государстве.

В боевом союзе с русским народом и другими народами Советского Союза Украина освобождается от немецкого нашествия.

“Дружба народов нашей страны
выдержала все трудности и испытания
войны и еще более закалилась в общей борьбе всех советских людей
против фашистских захватчиков”

/Сталин/

В боевом союзе с русским народом и другими народами Советского Союза восстанавливается народное хозяйство Советской Украины, разрушенное немецко-фашистскими варварами.

Непобедимый союз русского и украинского народа, озаренный гением Сталина, закаленный в огне отечественной войны, есть залог счастливого грядущего Украины.

В ознаменование 290-летия со дня присоединения Украины к России ЦК КП(б)У постановляет:

1. Провести 8-18 января 1944 года повсеместно собрания рабочих, колхозников и интеллигенции с докладом – “Дружба народов – источник силы Советского Союза”.

2. Предложить обкомам КП(б)У выделить на проводимые собрания квалифицированных докладчиков из числа партийного, советского, комсомольского и хозяйственного актива.

3. Организовать силами агитаторов и пропагандистов лекции и беседы среди трудящихся.

4. Утвердить примерную тематику лекций и бесед, посвященных 290-летию братского союза русского и украинского народов.

5. Предложить редакторам республиканских, областных и районных газет выпустить 8/1-44 года специальные номера газет, посвященных великой дружбе русского и украинского народов.

6. Предложить Управлению по делам искусств при СНК УССР и Союзу писателей УССР организовать 8-18/1 – 44 года на крупных предприятиях городов и районов литературные вечера и вечера художественной самодеятельности с показом лучших произведений русской и украинской литературы и музыки.

[Документ без підпису]

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 91. Письмо тов. Хрущева Н. С. тов. Сталину об ознаменований 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 октября 1943 – 18 января 1944. На 47 арк. – Арк. 45-47.

Додаток В.

О 300-ЛЕТИИ СО ДНЯ НАЧАЛА ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ УКРАИНСКОГО НАРОДА 1648 – 1654 гг.

Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У

300 лет тому назад украинский народ поднялся на освободительную войну против гнета шляхетской Польши, против социального и национального гнета польских магнатов, литовских и украинских феодалов. Это были тяжелые времена для Украины. Иноземные захватчики, особенно шляхта, веками угнетавшая украинский народ, стремились лишить Украину ее права на государственное существование, жестоко преследовали родной украинский язык, культуру, национальные обычаи. Иезуиты-шляхтичи огнем и мечем насаждали на Украине католицизм, пытались поработить украинский народ не только экономически и политически, но и духовно.

Руководимый великим сыном украинского народа, талантливым полководцем Богданом Хмельницким, восставший народ нанес врагу сокрушительные удары в боях под Желтыми Водами и Корсунем, на речке Пилявке, под Зборовым и Батогом. В этой борьбе украинский народ выдвинул много талантливых руководителей и полководцев – славных соратников Богдана Хмельницкого – Кривоноса, Богуна, Нечая и других.

История украинского народа до выступления Богдана Хмельницкого знала в прошлом немало народных восстаний против угнетателей, но только Освободительная война 1648 – 1654 г. г. под руководством Богдана Хмельницкого привела в XVII веке к блестящим победам. Украинский народ пошел за Богданом Хмельницким потому, что он глубоко понимал интересы и чаяния своего народа, он был первым крупнейшим политическим деятелем своего времени, который видел возможность победы над иноземными захватчиками только в союзе с великим русским народом.

Украинский народ в своей борьбе за социальное и национальное освобождение находил поддержку русского, белорусского и других народов, которые боролись против иностранных захватчиков, феодально-крепостнического гнета. Борьба украинского народа вызвала широкие отклики среди польского крестьянства, которое выступило против своих феодалов – польской шляхты, поддерживало освободительную борьбу на Украине.

В сложной исторической обстановке, когда над Украиной нависла угроза со стороны польской шляхты и турецкого султана, украинский народ, руководимый мудрым государственным деятелем и патриотом Богданом Хмельницким, избрал единственно правильный путь – союз и единение с братским русским народом, идя по которому Украина могла освободиться от иноземного порабощения, избежать разрушения и уничтожения.

Великий исторический акт добровольного присоединения Украины к России, осуществленный по решению Переяславской Рады 8 января 1654 г., имел переломное и прогрессивное значение в истории украинского народа. Он еще больше закрепил историческую сложившуюся дружбу двух братских народов – русского и украинского, происшедших от одного корня и столь близких по общности культуры, языка и территории. С тех пор украинский народ, вместе с русским народом и другими народами вели самоотверженную борьбу против социального и национального гнета. И только Великая Октябрьская социалистическая революция принесла всем народам полное социальное и национальное освобождение, духовное возрождение. Украинский народ, руководимый партией Ленина-Сталина, первым вслед за русским народом встал на путь Великой Октябрьской социалистической революции, на путь коммунизма.

При помощи великого русского народа украинский народ добился осуществления своей вековой мечты – создал свое национальное украинское государство, положив этим начало новой, славной эпохе своей истории.

Только при советской власти под руководством великого Сталина украинский народ при помощи русского и других народов СССР воссоединил все украинские земли в едином украинском советском государстве.

Руководимый партией большевиков и великим Сталиным, советский народ, разгромив гитлеровскую Германию, создал условия для раскрепощения всех славянских народов, для их братского союза и подлинно демократического развития, заложил фундамент прочной и искренней украинско-польской дружбы.

Идя к своему светлому будущему – к коммунизму, украинский народ, как и все народы Советского Союза, глубоко чтит героическое прошлое своей истории, своих славных предков – самоотверженных борцов за свободу и независимость своей Родины, поборников прочного союза и дружбы украинского народа с великим русским народом и другими народами.

Свято чтя имя Богдана Хмельницкого, любимого не только украинским, но и всеми народами Советского Союза, Президиум Верховного Совета СССР учредил орден Богдана Хмельницкого. Этот акт Верховного органа власти социалистического государства – яркое проявление величайшего уважения всего советского народа к великому сыну украинского народа, с именем которого связано историческое воссоединение украинского и русского народов.

В ознаменование 300-летия со дня начала освободительной войны украинского народа против шляхетской Польши Совет Министров УССР и Центральный Комитет КП(б)У постановляет:

1. Широко отметить славную дату в истории украинского народа – 300-летие со дня начала Освободительной войны 1648 – 1654 г. г. во главе с великим полководцем и мудрым государственным деятелем Богданом Хмельницким – войны, завершившейся присоединением Украины к России, имевшем важное значение в исторических судьбах украинского народа.

2. Соорудить памятник Богдану Хмельницкому в г. Переяслав-Хмельницком, установить бюст Б. Хмельницкому в Чигирине и во Львове; установить мемориальные доски и обелиски в местах, связанных с событиями Освободительной войны: обелиски – в Корсуне, на месте битвы под Желтыми Водами, Пилявцах, Зборове, Виннице, Батогі; установить мемориальные доски – в Киеве, Чигирине, селе Субботове.

3. Организовать в г. Чигирине музей Богдана Хмельницкого. В музее экспонировать материалы, относящиеся к истории Освободительной войны 1648 – 1654 г. г., отражающие жизнь и деятельность Богдана Хмельницкого и его славных соратников.

4. В честь памяти великих сынов украинского народа, руководителей Освободительной войны, наименовать:

а / городской парк в Чигирине – именем Богдана Хмельницкого;

б / присвоить неполной средней школе села Субботово имя Богдана Хмельницкого;

в / наименовать улицы: имени Богуна – в г. Виннице, имени Кривоноса – в г. Черкасах, имени Нечая – в г. Красном /Винницкой области/.

5. Провести 29-30 мая в г. Киеве научную сессию Института истории АН УССР, посвященную 300-летию освободительной войны украинского народа против польской шляхты.

6. Утвердить план мероприятий по проведению 300-летия со дня начала Освободительной войны 1648 – 1654 гг.

ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. - 70. - Спр. 1635. Матеріали к 300-літтю начала освободительной войны (1648 – 1654 г. г.). Начато 1948 г. На 20 арк. Арк. 6-10.

Додаток Д

З виступу М. Яковлева "Національне питання" 21 червня 1944 р.

...а) Присоединение Украины к России.

Все на начальном этапе борьбы Украины изображается как борьба за ее полную самостоятельность.

Присоединение к Польше, присоединение к Русскому государству получается, по учебникам, в одинаковой мере злом, ибо подлинной целью украинского народа было, оказывается, получение независимости, т.е. полное "освобождение Украины". Не разрешает этого вопроса и вузовский учебник /История СССР. Т. 1, под. ред. Лебедева, Грекова и Бахрушина, с. 558-560/ ...

Говоря о родственности украинского и русского народов, учебники – и школьный и вузовский – не показали должным образом и конкретно общность этих двух народов, имеющих общую родину в прошлом – Киевскую Русь. А это необходимо было бы подчеркнуть со всей силой, так как это соответствует исторической правде и подчеркивает глубокую закономерность братства украинского и русского народов.

Такое освещение, основанное на фактах, само по себе разоблачает украинских сепаратистов, полагающих, что история русского народа не имеет якобы никакого отношения к Киевской Руси, что Киевская Русь заложила основы не русской государственности, а украинской. При такой трактовке, какая дается в учебниках, присоединение Украины нельзя будет считать "наименьшим злом". ...

РГА СПИ. - Ф. 17. - Оп. 125. - Д. 225. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 – июль 1944. -Л. 11-12.

Додаток Е

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

8 січня 1654 р.

/Довідка/

Багатовікова боротьба українського народу за національну незалежність, за визволення від ярма чужоземних окупантів-загарбників, досягла в половині XVII століття най-

вишого піднесення. Національно-визвольну боротьбу українського народу очолював великий гетьман України, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький. Під його керівництвом український народ завдав багато нищівних ударів військам пансько-шляхетської Польщі, яка уперто домагалася окупувати Україну й уярмити увесь український народ. Одночасно на волю й незалежність України посягали й інші сусіди-загарбники: Туреччина, татари, молдавські "господарі" та ін. Хоч як напружував свою силу й волю до перемоги український народ, але перед ним все більше зростала небезпека бути поневоленним панською Польщею, чи то султанською Туреччиною.

Український народ у ці найтяжчі часи боротьби за свою національну незалежність знайшов собі підтримку й допомогу від братнього російського народу, з яким був зв'язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності.

Гетьман Богдан Хмельницький з прозорливістю великого державно-політичного діяча спрямував політичні прагнення українського народу на союз з братньою Росією і домігся оформлення й здійснення цього союзу.

Починаючи з 1652 р., Богдан Хмельницький веде особливо жваві переговори з урядом царя Олексія, готуючи ґрунт для приєднання України до Росії й безпосередньої допомоги Росії українському народові в боротьбі проти Польщі. В 1653 р. між російським урядом і гетьманом Богданом Хмельницьким відбувається обмін декількома посольствами й ведуться жваві переговори про умови приєднання України до Росії. В жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив, щоб царю Олексію "гетьмана Богдана Хмельницького и все войско запорожское, с городами их и землями принять под свою государскую высокую руку". На Україну відряджається з Москви посольство на чолі з боярином В. Бутурліним, якому було доручено оформлення від імені царя Олексія приєднання України до Росії.

8 січня 1654 р. в м. Переяславі /тепер Переяслав-Хмельницький/ відбулася народна рада за участю представників усіх тих земель України, які вибилися з-під польсько-шляхетської окупації. З великою промовою на цій раді виступив Хмельницький, в ній він закликав приєднатися до Росії й обґрунтував всі переваги цього акту. Всі присутні на раді в один голос вимагали приєднати Україну до Росії. Рішення про приєднання України до Росії, прийняте на Переяславській Раді, було одностайним і відбивало прагнення й життєві інтереси всього українського народу.

В Росії тоді влада була в руках царизму, який гнобив російські народні маси і проводив колоніальну політику щодо підкорених народів.

Перехід України під владу російського царя був для українського народу меншим злом порівняно з небезпекою поглинення України панською Польщею і султанською Туреччиною, яке загрожувало самому існуванню українського народу.

Приєднання України до Росії врятувало український народ від чужоземного поневолення, дало змогу зберегти йому свою народність, зберегти ще на довший час свою державність. Це приєднання сприяло зміцненню політичних, економічних і культурних зв'язків російського і українського народів.

Переяславська Рада поклала основу вічної дружби й вічного союзу українського й російського народів, що зростає і міцніє протягом дальших століть спільної історії й досяг свого найвищого прояву в наші радянські часи.

ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Спр. 150. Протоколи, докладные записки, сведения о работе Академии наук УССР. 2 декабря 1943 г. – 22 марта 1944 гг. На 156 арк. – Арк. 154-156.

In the article, the author traces of estimation adjustment the annexation of Ukraine to Russia in 1654 – and its consequences in the historical science and URSR party-state documents after the governmental decree appearance in 1937, which contained the instruction to regard the highlighted event as "the least evil". The conclusion, based on the sources and literature analysis, was drawn, which stated that from the end of the 30's the ideological process of renovation of Ukraine with Russia reunification concept had begun.

З.І.Зайцева (Київ)

"ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ.ШЕВЧЕНКА": ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ШЛЯХ ДО АКАДЕМІЧНОГО СТАНДАРТУ (1892 – 1914 рр.)*

У статті розглядається діяльність керівництва Наукового товариства ім. Шевченка по створенню його головного наукового органу – Записок НТШ.

Географія наукових центрів, у яких готувалися хронікально-бібліографічні матеріали для *Записок* включала Львів, Відень, Чернівці, Краків, Перемишль, Варшаву, Москву, Санкт-Петербург, Київ, Одесу, Катеринослав та інші міста.

У Львові до налагодження Товариством книгообміну з іншими науковими інституціями й зростання фондів бібліотеки за рахунок передплати періодики, спланованих закупівель, дарунків бібліографічно-рецензійна справа не була легкою. М.Грушевський, згадуючи в 20-х рр. початок роботи у Галичині, не забув, як "смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добором літератури й періодики до української історії чи іншої української дисципліни"³³. Наприкінці 90-х рр. рецензувалися переважно книги з власної бібліотеки М.Грушевського та дослідження польських учених. Огляди наукової періодики, рецензії на монографії готували І.Франко, М.Грушевський, І.Копач, О.Сушко, В.Гнатюк, І.Кревецький, І.Крип'якевич, М.Залізняк та ін. Редактор *Записок*, перебуваючи у від'їзді, не раз просив І.Франка "пофорсувати рецензії" – свої та інших львівських авторів, радився з ним стосовно публікацій, відгуки на які варто було б не відкладати, а вмістити у найближчому томі³⁴.

У Відні з 1895 по 1901 рр. матеріали готували М.Кордуба³⁵, з 1900 р. – З.Кузеля. Обидва після двох семестрів у Львівському університеті продовжували освіту у Віденському університеті. Там вони мали змогу користуватися багатими фондами університетської бібліотеки та бібліотеки слов'янського семінару й готувати для *Записок* огляди західноєвропейської літератури з широкого галузевого реєстру – від політичної історії до історії літератури й мистецтва, а також праць з історіософії, методології історії, археології, етнографії, антропології та ін.

З.Кузеля у Відні спеціалізувався в галузі слов'янської філології, слухав лекції професорів В.Ягича та Й.-К.Іречека, мав інтерес до етнології й історичної антропології. Під час навчання був секретарем професора В.Ягича, бібліотекарем слов'янського семінару, отримав офіційний дозвіл на перекладацьку діяльність у галузі слов'янських мов. Працював у Придворному музеї під керівництвом професорів Гоернеса і Габерланда³⁶.

Він цілком мав підстави пропонувати М.Грушевському продовжити роботу в *Записках*, започатковану ще під час навчання у Львові. У листі з Відня З.Кузеля писав редактору видання: "Бажав би взяти н[аукову]працю від Вас як Ваш бувший ученик". Далі просив зазначити, що саме реферувати. Радячись стосовно галузевих напрямів підготовки бібліографічних оглядів і видань, які бажано було б представити у *Записках*, він писав, що слов'янознавчі новинки можна дістати у професора В.Ягича³⁷.

Укладаючи бібліографічні матеріали для *Записок*, студент З.Кузеля консультувався із С.Томашівським та іншими українськими дослідниками, які час від часу працювали у віденських бібліотеках і архівах. Він переглядав не лише німецькомовні етнографічні видання, а й угорські, болгарські та східнослов'янського походження. Запевняв М.Грушевського, що має добрих радників у

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. – 2004. – № 2.

обробці іноземної наукової літератури: Стоїлова – для болгарських видань, Батістиду – для східних мов, Гольцмана – для німецькомовних видань. Зауважимо, З.Кузеля добре володів німецькою мовою. Грушевський пропонував йому здійснити німецький переклад "Історії України-Руси", однак він тактовно відмовився³⁸.

З.Кузеля реферував літературу для *Записок* з кількох галузей – археології, антропології, етнографії, славістики. Вони обговорювалися на Історично-філософічній секції (ІФС) НТШ, яка приймала рішення стосовно друку. Пропонуючи до друку черговий огляд, надісланий віденським студентом, М.Грушевський 15 лютого 1905 р. відзначив, що референт опрацював 150 номерів західноєвропейських журналів Австрії, Німеччини, Нідерландів, Франції, Італії. Причому ним бралися на замітку також матеріали провінційних часописів етнологічного, географічного, літературно-критичного спрямування³⁹.

Рекомендуючи на засіданні ІФС 5 червня 1907 р. до публікації підготовлений З.Кузелею "Огляд археологічних часописів за 1905 р.", М.Грушевський зазначав, що він опрацював 50 річників німецьких, австрійських, італійських, французьких часописів. На засіданні ІФС, що відбулося 12 липня того ж року, до друку було рекомендовано ще один "Огляд етнографічної літератури в Західній Європі за 1905 рік", складений на основі географічної, історичної, літературознавчої й народознавчої періодики Австро-Угорщини, Швейцарії, Італії, Греції, Голландії, Бельгії, Франції і частково Англії. М.Грушевський зазначив, що Кузеля зібрав усе, що має інтерес для етнографа, фольклориста або торкається України та слов'янщини⁴⁰. З осені 1909 р. до початку війни Кузеля готував огляди філологічних й етнографічних видань уже в Чернівцях. Обсяг роботи не зменшувався. Влітку 1911 р. у листі до Грушевського він писав, що переглянув й опрацював майже 200 примірників періодики⁴¹.

Більшу частину оглядів наукової періодики готували студенти Грушевського. Спроби дискредитувати "студентські рецензії", які мали місце, зокрема, з боку М.Павлика у час опозиційної війни проти так званої "урядової" партії у НТШ – М.Грушевського, В.Гнатюка й І.Франка – ним же були дезавуйовані. М.Павлик, який певний час був коректором *Записок* і мав можливість спостерігати гарячі точки редакційно-видавничого процесу, змушений був публічно визнати, що як редактор М.Грушевський докладав багато праці до рецензійно-бібліографічних матеріалів молодих авторів⁴². І даремне він називав цю працю редактора сізифовою, оскільки вона все-таки мала добрі тривалі наслідки.

У Чернівцях наукову періодику для *Записок* опрацьовував О.Маковей⁴³. У квітні 1903 р. М.Грушевський просив його зробити огляд публікацій "Буковини", про які варто було б згадати у "Науковій хроніці" *Записок*. Прохання не було випадковим, оскільки саме у 1902 р. було створене Українське історичне товариство у Чернівцях. Власного наукового органу воно не мало і про його діяльність регулярно повідомляла чернівецька газета "Буковина"⁴⁴.

У Києві огляди хроніки наукового життя готував О.Грушевський, згодом підключився і С.Єфремов. Звертаючись до нього у 1902 р., М.Грушевський пояснював: "Брат мій обтяжений і не може зробити сей раз справоздання з російських журналів за р. 1901. Мушу просити Вас, бо більше не маю нікого. Не відмовте, бо виходу з того нема"⁴⁵. Рекомендуючи зреферувати найвагоміші наукові часописи під кутом зору наявності в них української тематики, М.Грушевський акцентував увагу С.Єфремова на університетській науковій періодиці, спеціально називав ряд видань, які слід обов'язково переглянути. Серед них – "Ученые записки Юрьевского университета", "Варшавские университетские известия", "Русский филологический вестник", "Филологические записки", "Научное обозрение". Контакти Грушевського з Єфремовим у даній справі прикметні тим, що свідчать про нетерпимість редактора основних видань НТШ до формалізму та поверховості навіть у такій, здавалося б, другорядній справі у структурі наукового видання, як огляди, ре-

цензії, бібліографічні добірки. Отримавши від С.Єфремова першу частину огляду, він зауважив: "Але чи не занадто узько берети Ви те, що "до нас належить"? Прошу поглянути в справоздання з попередніх років – як там бралось... В "Записках Юрьев[ського] унів[ерситета]", н[а]п[ри]клад, друкувалася стаття про Бужинського, а Ви її не згадали. Прошу ласкаво се взяти під розвагу"⁴⁶.

С.Єфремов налагодив контакти з іншими киянами, які працювали у даному напрямі, й до 1907 р. виконував у Києві роль ключової фігури у забезпеченні оглядів наукової періодици для *Записок* та "Літературно-наукового вісника". М.Грушевський нагадував йому, щоб він завчасно роздав завдання, просив принаймні для нього розкрити криптоніми деяких дописувачів, рекомендував залучити до реферування філологічних часописів та університетської періодици літератора В.Прокоповича (С.Волоха)⁴⁷. У 1904 р. він же пропонував організувати огляди церковно-духовних часописів у Києві. До цього журналі з даної категорії – "Труды Киевской духовной Академии" та "Епархиальные ведомости" – обробляли кам'янець-подільські краєзнавці Ю.Сіцінський і С.М.Іваницький-Василенко⁴⁸.

В Одесі, як уже зазначалося, М.Грушевський сподівався на широке співробітництво з О.Маркевичем та І.Линниченком, розраховуючи отримувати від них оригінальні наукові розвідки. Однак співробітництва не склалось. О.Маркевич надрукував у *Записках* тринадцять рецензій і повідомлень у розділі "Miscellanea"⁴⁹. Щодо І.Линниченка, то у даному виданні вдалося виявити лише один його матеріал, розміщений у тому ж розділі. Ним є німецькомовна "Записка Гендльовіка про банатських запорожців", текст якої з передмовою М.Грушевського подано без перекладу⁵⁰.

За посередництва О.Маркевича у *Записках* друкувався одесит Л.О.Чижиков. Він підготував огляд бібліографії праць про Г.Сковороду, поданий під зазначеним криптонімом⁵¹. М.Грушевський цікавився у Маркевича, хто за ним "ховається", до того ж і прізвище невідомого автора він вважав за псевдонім. Іншим разом редактор збірника повідомляв, що том *Записок* із надрукованими матеріалами Л.Чижика відправлений на адресу О. Маркевича⁵². Восени 1900 р. через О.Маркевича М.Грушевський просив, щоб Л.Чижик підготував детальний бібліографічний покажчик до російськомовної україніки. З погляду прояснення ставлення редактора до бібліографічної роботи цінними є наступні настанови: він рекомендував скласти розширений опис бібліографії з поданням короткого змісту кожної публікації, спрямованої як *pro*, так і *contra* стосовно українофільського руху й української культурної спадщини. Радив не пропускати дрібних публікацій⁵³. Принцип суцільності при підготовці бібліографічних оглядів звучав як рекомендація не одному досліднику, який брався за такого гатунку роботу.

Науковими, бібліографічними, видавничими аспектами пронизане листування М.Грушевського з М.Комаровим – укладачем виданого у Львові чотиритомного російсько-українського словника. Особливо інтенсивним воно було до 1905 р. Однак найбільше з одеських кореспондентів М.Грушевського *Записками* цікавився О.Маркевич. Він стежив за їх виходом, ділився з редактором видання деякими міркуваннями, коментував й уточнював окремі деталі опублікованих статей, зокрема присвячених Т.Шевченку⁵⁴.

У 1909 р. М.Грушевський запропонував готувати рецензії й огляди юридичної та історичної літератури історика М.Слабченку. У відповідь той зазначив, що готовий узятися за цю роботу, оскільки стежить за публікаціями двох російських, одного українського (ймовірно, малася на увазі "Часопись правнича", Львів), польського, німецьких і французьких юридичних журналів⁵⁵.

Безсумнівно, участь названих одеських науковців у *Записках* та інших виданнях НТШ завдячує широкій програмі М.Грушевського по залученню до співпраці учених з усієї України. Однак варто зазначити, що за кілька десятиліть до М.Грушевського представники різних напрямів галицько-русинського політикуму прагнули підтримувати контакти з одеською інтелі-

генцією, проявляли інтерес до місцевої преси. Так, О.Барвінський просив редактора "Одесского вестника" П.Зеленого присилати газету для "Руської бесіди" – товариства, яке діяло в Тернополі, "щоб тутешні русини знали, що діється у **нашому** суспільстві"⁵⁶ (виділ. – *Авт.*). Його брат Володимир Барвінський – тодішній редактор львівського "Діла" в листопаді 1881 р. пропонував надсилати в Одесу кореспонденції з Галичини. "У нас буває багато що такого, про що б варто дати знати широкому світу", – мотивував він свою пропозицію⁵⁷.

М.Павлик надіслав у цю ж газету кореспонденцію про українське віче у Львові, датовану 5 травня 1884 р. Її супроводжувала записка на ім'я редактора такого змісту: "Колись, у 1878 р., пробував я написати до Вашої газети по-українськи, але з тим Вам був клопіт з перекладом, тепер, як бачите, пробую писати по-російськи і посилаю справоздання з українського віча. Коли воно буде надруковане у газеті, то готовий і далі дописувати Вам про найважливіші заяви тутешнього українського народу і т.п."⁵⁸.

Листуючись із М.Комаровим, О.Барвінський писав йому в квітні 1890 р.: "Ремствуєте, що не точно доходить до Вас "Правда", а інші й зовсім її не мають... Тепер Мих. Петр.[Драгоманов] друкує вельми погані спомини про Качалу..."⁵⁹. Член НТШ Олександр Борковський, який деякий час був редактором львівської "Зорі", повідомляв про політичну диференціацію галицької журналістики, просив у 1896 р. М.Комарова дати рукопис повісті Д.Мордовця "Дві долі" для друку в "Зорі", оскільки її тека порожня⁶⁰.

Отже, одеський вектор кореспондентських ініціатив і зацікавлень М.Грушевського, хоча й був іншого формату, але свідчив про взаємотяжіння двох осередків української культури урбаністичного типу, якими були Львів та Одеса на рубежі XIX – XX ст. У національно-культурній поліфонії Одеси відчутним був голос українського мистецького й інтелектуального життя. Там діяла українська громада, жили М.Комаров, О.Маркевич, І.Липа, М.Вороний. Їхня наукова й громадська діяльність робила місто південним центром українського життя. В Одесі часто бували В.Антонович, М.Лисенко, майже щороку приїздила Л.Українка. Певні плани стосовно Одеси мав І.Франко, який відвідав місто, листувався з М.Комаровим стосовно своїх шансів дістати підтримку в справі приват-доцентства в університетах Східної України.

У Катеринославі матеріали для *Записок* готували А.Синявський та Д.Дорошенко. Труднощі підготовки рецензій для наукового збірника мали різноманітне походження. До специфічних цензурних перешкод додавалися негативні наслідки віддаленості й нетривкості контактів між рецензентом і замовником рецензії. Узагальнюючи труднощі даної роботи, О.Маркевич влучно назвав їх психологічними. "Хто був редактором журналу, – зазначив у 1903 р. М.Грушевський, – знає, в чім полягає психологічна трудність, згадана Маркевичем. Але я нею не зражався..."⁶¹. Подальше зростання й вдосконалення критично-бібліографічного відділу *Записок* цілком підтверджувало витривалість їх редактора щодо перипетій видавничої справи, яка зав'язана на автономній праці авторів.

У 1897–1898 рр. *Записки* вмістили аналітичні огляди й рецензії 270 наукових монографій і 116 періодичних видань⁶². Відділ "Наукової хроніки" 74-го тому *Записок* подав огляд 53-х російських, польських, німецьких, угорських періодичних видань за 1905 р., відділ "Бібліографія" – рецензії й короткі реферативні замітки змісту 24-х українських, російських, французьких, німецьких, польських праць з історії літератури, фольклору й етнографії⁶³.

Безумовно, що дана категорія публікацій *Записок* мала інформаційний, критично-аналітичний і полемічний характер. Оцінка Оксаною Сапеляк характеру етнографічних матеріалів бібліографічного відділу як таких, що були "не тільки важливим засобом ознайомлення із станом науки, але й мобілізацією дослідників на новаторське дослідження проблем етнографії українців у контексті світової науки та знань про інші народи"⁶⁴, можна екстраполювати на решту галузей науки, які плекались у НТШ. Особливо це стосувалося ре-

цензій на праці з мовознавства, історії, демографії, економіки, статистики, методології історії. Панорама європейської науки в її національно-мовних формах була інтелектуальним подразником для учених, стимулювала розвиток української наукової думки.

Не варто детально пояснювати, чому особлива увага приділялася масиву польських і російських наукових видань. Практично кожна публікація, що бодай побіжно торкалась української тематики, отримувала оцінку на сторінках *Записок* та інших видань НТШ.

Польська історіографія в той час була досить плідною й багато робила для орієнтації свого читача в українському питанні. Під цим прагматичним кутом зору писалася й інтерпретувалася значна частина історичних праць. Відомий польський історик, редактор видавництва Краківської Академії наук Станіслав Смолька в передмові до останньої книги Олександра Яблоновського "Historya Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej" (1912 р.) зазначав, що в ній поляк знайде все, що повинен знати про Україну, українське питання, його минувшину й сучасний стан⁶⁵. Зазначимо, більш синтетичного підходу очікували від О.Яблоновського українські колеги на початку ХХ ст. Підставою для цього служила оцінка його В.Антоновичем як представника критично-історичного напрямку в польській історіографії, автора цілком "безпристрасних" праць, а редакцією журналу "Киевская Старина" – як провідного фахівця з історії України ХV – ХVІІ ст.⁶⁶

До розгорнутого аналізу постаті історика О.Яблоновського та його наукової спадщини, здійсненого О.І.Кияном (він торкнувся також рецензії М.Залізняка, вміщеної у *Записках* НТШ⁶⁷), додамо наступне. На нашу думку, М.Залізняк більше полемізував із тезами автора передмови до останньої книги О.Яблоновського – Станіславом Смолькою, ніж, власне, з автором монографії. І це не дивно, оскільки С.Смолька – визнаний ерудит краківської історичної школи, тодішній глава польських медієвістів мав до Першої світової війни в Галичині широку славу українофоба. І саме цю його рису треба було нейтралізувати. Що ж до О.Яблоновського, то М.Залізняк не відмовляв йому в науковій коректності, наголошував, що він пильний дослідник минулого життя українських земель. "Ми не бажаємо стверджувати, що п.Яблоновський у своїй дійсно цінній і цікавій праці свідомо препарував історичні факти на догоду пануючій у польському суспільстві офіційній теорії стосовно українського народу, як такого, що не здатний до самостійного життя й таким життям ніколи не жив", – писав М.Залізняк в іншій рецензії на цю ж працю⁶⁸. Однак він протестував проти ігнорування польським істориком поняття "Україна-Русь".

Головним моментом дискусії можна вважати спробу М.Залізняка окреслити розбіжність у підходах національних історіографій до висвітлення одного й того ж об'єкта – середньовічної України. Польські дослідники мали підстави писати національну історію в політичному форматі й у даному контексті українські землі – цей, на їх думку, "невизначений і неорганічний предмет" іменували у кращому разі "Полудневою Руссю". "Історія українського народу стає органічною цілістю, – аргументовано вів дискусію М.Залізняк, – коли в основу дослідів кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи"⁶⁹. Далі він зазначав, що саме цим підходом, уже апробованим багатьма істориками Європи, користувався М.Грушевський, готуючи "Історію України-Руси". Загалом праці О.Яблоновського схвально сприймалися українськими істориками. Та й сучасні польські дослідники визнають, що вони позбавлені "націоналістичної заядлості" й різняться від "українознавчих" праць Т.Корзона, Ф.Равіти-Гавронського та ін.⁷⁰

Більша частина рецензій на польську наукову продукцію припадала не на аналіз методологічних проблем, а нейтралізацію одіозних стереотипів, яких не цурались автори університетських видань і видань Краківської Академії наук. Так, рецензуючи книгу Жигмунта Гльогера "Історична географія давньої Польщі", що вийшла другим, виправленим виданням у Кракові 1903 р.,

М.Грушевський зауважив, що у ній, як і в першому виданні, вміщено "портрет" Б.Хмельницького з осличими вухами й козячими рогами за підписом Вільгельма Гондіуса. Авторська анотація повідомляла, що книга містить 63 автентичних рисунки, й у недостатньо обізнаного читача могло виникнути враження, що він має справу з автентичною гравюрою голландського художника, яка, до речі, стала основою іконографії Б.Хмельницького на сучасній п'ятигривневій купюрі.

Цілком справедливо М.Грушевський підкреслював недопустимість вміщення в книзі наукового характеру потворних фальсифікацій, тим більше, що "польська наука начебто вийшла за межі вузькоглядності й застінковості"⁷¹.

У замітках на працю бібліографічного характеру польських істориків Генріка Савчанського та Людвіка Фінкеля М.Грушевський зробив кілька критичних зауважень. Перше стосувалося того, що укладачі подали літературу до історії українських, білоруських і литовських земель не лише "у тих справах, які безпосередньо в'яжуться з польською історією, але взагалі", тобто охопили періоди перед входженням цих земель до Польщі та після втрати їх нею. На думку Грушевського, таке розширення хронології негативно позначилося на виданні. Недоцільним вважав він "переписування руських титулів польськими буквами"⁷², тобто передачу назв книг у польській транскрипції, що часто практикували польські видавці академічної літератури. Отже, йшлося про дотримання принципу наукової коректності. Керуючись цим же принципом, М.Грушевський не раз делікатно нагадував польським дослідникам про існування праць українських істориків, які вони здебільшого схильні були ігнорувати.

Огляди й рецензії польської наукової продукції здійснювали, крім названих рецензентів, І.Франко, Б.Януш, С.Томашівський, В.Геринович, І.Крип'якевич, І.Кревецький та ін.

Російські наукові видання також досить ретельно аналізувалися на сторінках *Записок*. Не оминалися крупні фігури російської історіографії, зокрема В.Ключевський і представники його школи. Згрупувавши деякі російські видання, спільною рисою яких є те, що вони були власне університетськими курсами "староруської історії", М.Грушевський відзначив, що українську народність їх автори лишають за межами "русской" історії, й додав: "Може зрештою се й ліпше!"⁷³. Усім цим працям притаманне ігнорування наукової літератури, виданої українською мовою, що у випадку з книгою, редактованою М.В.Довнар-Запольським – київським професором, вихованцем місцевої історіографічної школи – виглядало, на думку рецензента, дивним. Тим більше, що статті багатьох київських авторів збірки містили сліди їх обізнаності з українськими науковими публікаціями й використання цих публікацій під час підготовки власних статей, однак вони залишили ці праці за межами покажчиків використаної літератури⁷⁴. Отже, конструкція міжісторіографічних російських та українських стосунків майже збігалася з відповідними польсько-українськими стосунками. Вона за своєю суттю відображала (у модальності науки) боротьбу української інтелігенції за історично-культурну ідентичність української нації.

Не можна обійти увагою і такий характерний для *Записок* НТШ момент, як надання своїх сторінок українським дослідникам з метою з'ясування позицій щодо гострих дискусійних питань національної історіографії. Показовою в даному плані була дискусія між М.П.Василенком та М.Є.Слабченком у 1912–1913 рр. Вона розгорнулася навколо інтерпретації відносин між Україною та Росією після 1654 р.

Своє бачення цих проблем М.Слабченко (на той час молодий дослідник, випускник історично-філологічного та юридичного факультетів Новоросійського університету, учень професора І.Линниченка) виклав у двох працях: "Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк" (1909 р.) та "Опыты по истории права Малороссии XVII и

XVIII вв." (1911 р.). Обидві публікації вийшли в Одесі російською мовою, хоча М.Слабченко мав намір друкувати принаймні свою першу працю на сторінках *Записок* НТШ, або "Часописі правничої". "Мені, як свідомому українцеві, важко починати свою наукову кар'єру з ренегатства", – писав він М.Грушевському, обґрунтовуючи свій намір друкуватися в українських виданнях⁷⁵. Однак співробітництво не склалося.

Досліджуючи політичний і судовий устрій Гетьманщини, він стверджував, що вона була республікою з елементами представницької демократії, а відносини між Україною і Росією трактував як васальні, при яких Україна у визначальних сферах політичної діяльності мала самостійність. З даними положеннями категорично не погодився інший дослідник Гетьманщини – М.П.Василенко, який, за лексикою його листування з редактором *Записок* НТШ, почав "розкручувати" праці М.Слабченка⁷⁶.

У рецензії, вміщеній у *Записках*, висновки одеського дослідника він назвав необґрунтованими й фантастичними, а вироблені ним наукові методи помилковими, які не можна застосовувати до історичних праць⁷⁷.

Відповідь М.Слабченка М.Василенку була надрукована *Записками* НТШ. Захищаючись від звинувачень у ненауковості, він, по-перше, зробив огляд вироблених дослідниками різних теорій щодо природи стосунків України з Росією, називав теорію підданства, органічну теорію, теорію персональної унії та ін. "Жодна з них не може вважатися правильною. Я висунув теорію васалітету"⁷⁸. По-друге, зазначав, що він спирається на погляди відомих учених, і серед них називав істориків О.Лазаревського, І.Линниченка, В.М'якотіна, В.Липинського, А.Яблоновського, Д.Багалія, М.Грушевського та юристів Єллінека, Бертелемі, Бергсона, Раковського, авторитет яких у науці був незаперечним.

Однак дані аргументи М.Слабченка не вплинули на М.Василенка. Він продовжував вперто відмовляти М.Слабченку в науковості. "Праця д.Слабченка про полк – се праця ненаукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслуговує негативного відношення...", – вдруге повторював на сторінках *Записок* М.Василенко⁷⁹.

Не торкаючись суті дискусії (а сучасні автори стверджують, що погляди М.Слабченка були набагато ближчі до істини, ніж М.Василенка⁸⁰), і навіть попри те, що за різко негативною оцінкою Василенком праць Слабченка крилися особисті непорозуміння позаакадемічного характеру, що виникли між М.Грушевським і його братом Олександром, який викладав тоді в Новоросійському університеті, з одного боку, та М.Слабченком, з іншого, – "розкрутка" (саме цю лексему використав Василенко у листі до М.Грушевського) праць Слабченка на сторінках *Записок* НТШ створювала ситуацію тягlosti в галузі української історіографії, демонструвала певні подвиги у застосуванні різних, зокрема юридичних підходів до висвітлення складних проблем української історії.

Отже, матеріали відділів "Наукової хроніки" були досить різноманітними й багатовекторними, демонстрували зацікавлення українських учених різними пластами наукової думки. Не випадково вони здобули репутацію вагомих й об'єктивних оглядів публікацій з українознавства та славістики. Приміром, на думку чеського вченого Ю.Полівки, значення *Записок* виявлялося перш за все у науковій хроніці та бібліографії⁸¹. Високі оцінки змісту і стилю ведення наукової хроніки у *Записках* дані Д.Багалієм та О.Прицаком⁸².

М.Грушевський дбав, щоб розміри окремих розділів *Записок* були пропорційними. Із 1906 р., коли обсяг збірника був збільшений від 12 до 15 друкованих аркушів, рубрика "Miscellanea" займала найчастіше 20 стор., а "Наукова хроніка" та "Бібліографія" – по 40–50 стор. Книжка тому становила 250 сторінок. Отже, структурна композиція складалася досить гармонійно, хоча може здатися, що, власне, статті могли займати більше місця. Могли б, якщо більшими авторськими силами оперувала українська наука. За конкретних обставин доцільнішим вважалося збирати й обробляти спеціалізовану наукову інформацію, ширше інформувати український науковий загаль.

У 1898 р., коли у зв'язку зі століттям української літератури прогнозувалося порушити питання про надання австрійським урядом НТШ статусу Академії наук, а таке рішення мало підкріплюватися з боку українських учених стабільним виходом збірника наукових праць, вийшло 26 томів *Записок* і приблизно стільки ж томів інших видань. Був випущений покажчик опублікованих у *Записках* статей та матеріалів. З недостатньо кондиційного збірника, якими були *Записки* до четвертого тому (другий том був настільки невдалим, що частину його тиражу притримували й не розповсюджували), вони перетворилися на класичне академічне видання.

У 1901–1903 рр. доля *Записок* як цілісного видання, що представляло НТШ у науковому світі, підпала під загрозу задумів дезінтеграційного спрямування. Виник проект їх поділу на кілька видань. Уперше він з'явився під час організаційної кризи, яку переживало НТШ 1901–1902 рр., коли на знак протесту проти безпідставних звинувачень опозиції М.Грушевський відмовився від головування в Товаристві, Історично-філософічній секції та від обов'язків редактора *Записок*, В.Гнатюк – від секретарства у НТШ, а І.Франко – від головування у Філологічній секції.

Ці події відбувалися на фоні наступу проти М.Грушевського опозиції, яку очолив адвокат за фахом Микола Шухевич – брат Володимира Шухевича – автора багатотомної "Гуцульщини". Як член Виділу НТШ, він мав виграти позицію для боротьби з головою Товариства М.Грушевським.

У липні 1901 р. на одному з останніх перед відпусткою засідань Виділу М.Шухевич запропонував провести реформу діловодства в НТШ та облікової справи у його книгарні, домагаючись більшої прозорості кошторису видавничої діяльності. М.Грушевський сприйняв ці пропозиції як ознаки безпідставної йому недовіри й заявив про свою відставку з поста голови НТШ. Виділ не прийняв її, й після літніх вакацій 26 вересня просив скасувати відставку, однак він відмовився. Солідаризуючись з М.Грушевським, І.Франко, В.Гнатюк і С.Томашівський склали повноваження членів Виділу. Замість них до нього увійшли від Філологічної секції О.Колесса, від Історично-філософічної – С.Дністрянський. Їх входження відбулося на правах заступників голів секцій і зміцнило опозицію у Виділі.

Саме на той час припадає спроба опозиції розділити *Записки* на кілька видань, які мали виходити під різною редакцією. Ідея пропагувалася С. Дністрянським і М.Павликом. Нею їм вдалося зацікавити також О.Колессу. Всі вони мали причини переважно дрібного гатунку бути невдоволеними М.Грушевським, як головою НТШ, редактором *Записок* та "Літературно-наукового вісника". О.Колесса мав свої резони. Йому здавалося, що його проект видання українських драм ігнорувався, на відміну від апокрифічного проекту І.Франка, який був швидко реалізований⁸³. Протистояння з боку Дністрянського назовні проявлялося як незадоволення надто критичними, на його думку, рецензіями східноукраїнських авторів у *Записках* НТШ та "Літературно-науковому віснику". Однак, за свідченням І.Франка, він мав намір стати головою НТШ⁸⁴.

Першочерговим засобом внутріорганізаційного тиску на М.Грушевського опозиція обрала вимогу розділити *Записки* на три видання, які формувалися б окремими секціями і відповідно б велися окремими редакціями. Для кожної секції відводилося два томи *Записок* на рік. Цей проект підтримали Математично-природописно-лікарська (МПЛС) та Філологічна секції (ФС), вони приступили до обговорення кандидатур редакторів, а ФС встигла вибрати редактором О.Колессу.

Від свого проекту опозиція не відмовилася й після повернення М.Грушевського до роботи в Товаристві (для чого знадобився колективний лист від групи чернігівської інтелігенції, підписаний І.Шрагом, М.Коцюбинським і Б.Грінченком) та обрання його на початку лютого 1902 р. знову головою НТШ. С.Дністрянський і М.Павлик вирішили здійснити свій план на

спільному зібранні секцій, спеціально скликаному для обговорення їх пропозицій. Прихильники поділу *Записок* мали намір скористатися своїм козирем: проектований поділ на той час ухвалили МПЛС та ФС.

Дискусії щодо поділу *Записок* мали місце на спільних засіданнях секцій 10 жовтня 1901 р. і 9 лютого 1902 р. Були представлені різні точки зору. Однак збори секцій визнали себе неспроможними прийняти остаточне рішення й вирішили передати справу на додаткове обговорення в окремі секції з тим, щоб їх рекомендації Виділ Товариства використав під час прийняття остаточного рішення⁸⁵.

Чергове засідання Виділу, що відбулося 16 лютого 1902 р., ухвалило сімома голосами проти двох, що *Записки* мають залишитися цілісним виданням⁸⁶. Однак на цьому справа *Записок* не була вирішена. 25 березня 1903 р. на загальних зборах НТШ директор ФС О. Колесса, спираючись на рішення останнього, знову її порушив. Питання було відкладене до повторного обговорення в усіх секціях та на Виділі⁸⁷. О. Колесса на знак протесту проти такого рішення 17 червня 1903 р. склав із себе повноваження директора ФС.

Постановку питання про поділ *Записок* можна було б трактувати як спробу більш точного науково-галузевого розмежування видань Товариства. Однак сильнішим важелем, очевидно, було бажання опозиційної групи, до якої ввійшли різні за науковим статусом і суспільно-політичними поглядами члени НТШ (радикал і публіцист М. Павлик, "барвінчук" і учений, професор Львівського університету С. Дністрянський та націонал-демократ, професор того ж університету О. Колесса), розширити коло редакторів і таким чином обмежити монополію М. Грушевського в НТШ. "Багато людей охотяться до праці, але хотіли б мати більшу інгеренцію в наукових виданнях. Інгеренцію ж ту досягнуть, коли стануть редакторами окремих органів", – так мотивувалася необхідність поділу *Записок* на зборах секцій⁸⁸. Редакторська праця у НТШ набула іміджу й статусу саме під впливом успіхів М. Грушевського як редактора *Записок*. Тому ті, хто бажав обмежити або й усунути вченого з голови Товариства, обрали шлях боротьби з ним у його найсильнішому "доміні" – *Записках* НТШ.

Достатніх сил для ведення окремих фахових журналів, на які б перетворилися поділені *Записки*, не було, й ця обставина вплинула на тверезо мислячих людей тодішньої президії. До того ж, МПЛС мала з 1897 р. власний збірник і вести ще додаткове періодичне видання не була у змозі через відчутний брак авттури й оригінальних (недрукованих в іншомовних виданнях) статей. Фактично питання стояло про заснування окремих видань для ФС та ІФС, що призвело б до ліквідації чільного видання НТШ. Окрім *Записок*, Товариство мало ще більше десяти спеціалізованих видань, що знижувало шанси проекту М. Павлика та С. Дністрянського.

Відстоювання М. Грушевським неподільності *Записок*, як чільного органу Товариства, цілком відповідало інтересам інституції. Видання вже було добре відоме у професійному науковому світі. В 1899 р. НТШ вело книгообмін майже зі ста науковими інституціями та редакціями, за січень – серпень 1900 р. надалося ще 38 солідних адресатів⁸⁹. Попри те, що *Записки*, як і інші видання НТШ, не мали вільного ходу в Росію й їх могли отримувати лише за окремим, кожного разу спеціально оформленим дозволом Міністерства внутрішніх справ, наукові товариства, деякі культурні заклади сформували майже повні комплекти даного видання. Так, завідуючий Етнографічного музею Слобідської України проф. М. Сумцов і консерватор музею А. Білецький, звертаючись до НТШ з проханням надіслати етнографічні й інші видання, зазначали, що музей має перші 75 томів *Записок* Товариства й тому просить надіслати решту томів даного збірника⁹⁰. *Записки* НТШ отримували також вчені архівні комісії Росії, деякі краєзнавчі й історичні товариства.

Упродовж 1904 р., що був десятим роком редагування *Записок* М. Грушевським, у шести їх книгах опубліковано 33 статті й розвідки, 150 рецензій,

огляді 60 номерів наукових журналів. У підготовці цих публікацій брали участь 41 автор, з яких 14 – надрукувалися в *Записках* вперше, 15 – вчені з-поза меж Австро-Угорщини⁹¹. У Товаристві окремо вівся алфавітний покажчик авторів цього видання⁹².

Із 1906 р. *Записки* почали виходити в збільшеному форматі – на кожний збірник відводилося не 12, а 15 друкованих аркушів. Тираж зріс з 600 до 800 примірників⁹³. "Розширили ми "Записки", а статті напливають нівроку так сильно, що прийдеться іще раз розширити", – ділився приємними новинами Михайло Сергійович із С.Єфремовим⁹⁴. Отже, гострий дефіцит авторів, відчутний у перші роки по реформі в Товаристві, був подоланий. У *Записках* не цуралися вміщувати свої статті представники інших національних культур – швед Альфред Єнсен, чех Їржі Полівка, росіяни Олександр Шахматов, Федір Корш та ін. Названі вчені – члени багатьох академій наук, наукових товариств, у тому числі й НТШ.

Безперечно, *Записки* трималися на їх редакторів, зібраний та здебільшого і підготовлений ним молодій автурі. Не дивно, що як тільки М.Грушевський, носій певної організаційної культури, в якій, на думку багатьох, хто з ним спілкувався, переважали бюрократичні риси, відійшов від редагування *Записок*, вони втратили регулярність виходу. 10 грудня 1913 р. на засіданні Виділу прозвучала інформація про вихід у світ 116-го тому – останнього, який редагувався видатним істориком. За редакцією М.Грушевського, *Записки* вийшли з 5 по 98 і з 101 по 116 томи включно. Як ювілейний збірник на пошану К.Студинського у післявоєнний час вийшли 99 і 100 томи, зарезервовані у свій час М.Грушевським для інших цілей. Вони мали вийти як покажчики статей та матеріалів, опублікованих у попередніх томах.

3 червня 1914 р. на засіданні Виділу йшлося про поділ *Записок* на дві частини. Ініціатором даного проекту була ФС, її підтримала цього разу і ІФС⁹⁵. За кілька місяців до даного рубіжного моменту в історії видання М.Грушевський листом від 24 жовтня 1913 р. сповістив Виділ про складання із себе функцій голови Товариства та редактора *Записок*⁹⁶. Відповідальним редактором було призначено ученого секретаря НТШ В.Гнатюка. Однак його редакторство зазначено лише на 121-му томі. Новий редактор продовжував підготовку тому збірника, присвяченого І.Франку, котрий не вийшов, як планувалося, й власне зазначено на книжці у 1913 р., а з'явився лише у 1916 р. без вказівок редакторства. Так само без зазначення редакторства *Записки* виходили аж до 133-го тому (1922 р.) включно.

Редакторські клопоти В.Гнатюка нагадували проблеми, які вирішували у свій час О.Кониський, а згодом М.Грушевський. Його турбувала шевченківська тематика у зв'язку з ювілеем поета й випуском відповідного тому *Записок*. В.Гнатюк просив Ф.Вовка, який працював у Петербурзі, допомогти з автурою статей про Т.Шевченка, особливо цікавився протоколами допиту кирило-мефодіївців, програмними документами братства, які на той час залишалися неопублікованими⁹⁷.

Як колись М.Грушевський, новий редактор зондував в університетських центрах імовірність залучення до *Записок* професури з російських університетів, які проявляли інтерес до української тематики, та їх учнів. "...Було б добре, якби ми мали з різних університетських міст запевнених співробітників бодай 2–3 і то таких, що дадуть певно, що року хоч по статті (розуміється за гонорар): якби не було українців, то можуть бути інші: вони писали б поросійськи, а ми тут перекладали..."⁹⁸. Звичайно, що ця робота йшла на новому відтинку спіралі українського наукового руху та його інституцій. На той час, крім НТШ у Львові, діяло Українське наукове товариство у Києві, яке мало свої періодичні видання.

Керівництво НТШ мало намір врівноважити переважно історичну тематику *Записок* часів М.Грушевського зростанням питомої ваги статей, присвячених мовознавству, етнографії загалом та українській зокрема. Мали відбутися

зміни також у структурі часопису. У листі, з яким В.Гнатюк звертався до науковців з пропозицією надсилати праці для публікації, зазначалося: "З початком 1914 р. перейшли "Записки Наукового товариства імені Шевченка", які виходять від 1892 р. і містять розвідки й матеріали з поля філософії, історії, язикознавства, етнографії й інших споріднених наук, у двадцять третій рік свого існування. При тій нагоді заведено в них таку зміну, що огляди, рецензії й бібліографію перенесено до окремого видання, яке буде виходити поодинокими випусками щороку під назвою "Огляд праць і видань про Україну"⁹⁹. Залучення нових сил до співпраці пов'язувалось із з'їздом українських учених, ініціатором якого виступило НТШ. Однак війна зашкодила потенційно багатому на можливості новому етапу розвитку української науки.

Тематичний і редакційний поділ *Записок* на "Праці Історично-філософічної секції" за ред. І.Крип'якевича та "Праці Філологічної секції" за ред. К.Студинського відбувся у 1924 р. Спільним випуском двох секцій був 150-й том *Записок* (1929 р.).

З часу відходу М.Грушевського від редакторства *Записок* він опублікував у них лише дві свої статті. Одна з них – "З нагоди 150-ї книги "Записок" – є практично вступом до вищеназваного тому, друга – "Впливи чеського національного руху XIV – XV вв. в українському житті і творчості як проблема досліду" вміщена в ювілейному випуску, присвяченому 55-річчю Товариства ім. Шевченка (141/143 т., 1925 р.).

Очевидно, що нерегулярність виходу *Записок* після відходу М.Грушевського від обов'язків редактора, пов'язана не лише з послабленням внутрішньорганізаційних механізмів, які він замикав на собі як редактор і голова НТШ, а й з початком Першої світової війни та революційного піднесення, коли вчені відволіклися від наукових досліджень на політику й, сідаючи за письмовий стіл, віддавали перевагу публіцистиці, а їх старше покоління ще й спогадам. До останніх належали, зокрема О.Барвінський, Є.Олесницький та ін.

У міжвоєнний період *Записки* виходили нерегулярно, без критично-бібліографічних відділів, не друкували покажчиків статей, погіршилось їх технічне оформлення. Рецензуючи 151-й том, що вийшов після тривалої перерви у 1931 р., С.Наріжний зауважував щодо його зовнішнього вигляду: "Добре було б, коли б *Записки* повернулися до свого колишнього одягу, який вони мали ще за життя М.Грушевського, і не міняли його, як це роблять тепер з кожною книжкою. Така зміна не відповідає ні природі, ні практиці наукових органів"¹⁰⁰. Через переважно незалежні від українських учених політичні обставини, які склалися, важко було вести українське академічне видання в тодішньому Львові. Однак важливо, що власні національні взірці у цій справі українська наука вже мала й про них пам'ятали.

Окреслення двадцятидворічного відтинку виходу *Записок* НТШ до початку Першої світової війни дає можливість зробити такі висновки.

Труднощі становлення *Записок* показують, що вони зовсім не були приречені на феноменальний успіх як наукове видання. Навпаки, проблема з авторською, яка б беззастережно бралася до співробітництва в *Записках*, робила їх перспективи неясними й змушувала навіть редактора О.Барвінського сумніватися в успіхові справи.

Успіх прийшов завдяки зусиллям нового редактора чільного видання НТШ М.Грушевського, який, будучи позбавлений політичних упереджень, практично зламав опір старших товаришів – О.Кониського й О.Барвінського в питанні залучення до співпраці І.Франка. У процесі тісного спілкування двох учених, взаємопідтримки ідей і проєктів один одного *Записки* були досягнуті й реалізовані як суто академічне видання. Досвід штурмової наукової роботи, набутий молодим М.Грушевським під час підготовки до друку своєї дисертації в Києві, доповнювався багатим досвідом видавничої діяльності І.Франка, багажем його знань й авторською участю в європейських періодичних виданнях.

Тогочасні *Записки* НТШ – суто наукове видання з внутрішньою рубрикацією академічного характеру. З науково-галузевого погляду їх можна кваліфікувати як журнал переважно гуманітарного, а з 1897 р. – лише гуманітарного напрямку. *Записки* мають багаті відділи наукової хроніки та бібліографії, які вирізняли їх з-поміж видань інших наукових товариств у Центральній і Східній Європі, й були належним чином оцінені, зокрема спеціалістами у галузі славистики. Опублікований *Записками* масив рецензій, бібліографічних і дискусійних матеріалів сприймався сучасниками переважно як оперативна рефлексія новітньої української науки. Сьогодні він є конкретним реалітетом, що має особливу пізнавальну й наукознавчу цінність. Без цих матеріалів не обійтися при вивченні генези українознавства, історіографії окремих галузей національної гуманітаристики, теоретичних засад наукових досліджень у період так званого західноєвропейського методологічного штурму в гуманітарних науках загалом й історичній науці зокрема. Водночас даний пласт наукової інформації майже не використовується сучасними дослідниками. Він вартий, на нашу думку, бути предметом окремого дослідження.

Записки досить розлого і разом з тим цілісно представляють українське національне співтовариство вчених-гуманітаріїв, дають змогу простежити зростання авторсько-особистісного й науково-творчого потенціалу української науки.

За обсягом, науковою та інформаційною насиченістю, тематичним розмаїттям, дослідницькими відкриттями, авторським складом *Записки* періоду "золотої доби" НТШ залишаються неперевершеним феноменом національного науково-видавничого руху. Важко назвати якесь інше українське наукове видання пізнішого часу, а то й сьогодення, яке можна було б, безперечно, поставити поряд з ним. На нашу думку, якість *Записок* НТШ періоду редакторства М.Грушевського залишилася неперевершеною.

³³ Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Михайло Грушевський. – К., – 1998. – С. 33.

³⁴ Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 82.

³⁵ Щодо даного напрямку діяльності М.Кордуби див: *Зайцева З.І.* Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Укр. іст. журн. – 2002. – № 6. – С. 108–122.

³⁶ *Alma Mater* Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München, 1975. – S. 213.

³⁷ ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 114, 114 зв., 115.

³⁸ Там само. – Арк. 5, 8 – 9, 68.

³⁹ Хроніка НТШ. – 1905. – Ч. 22. – С. 21.

⁴⁰ Хроніка НТШ. – 1907. – Ч. 30. – С. 13, 14.

⁴¹ ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 92.

⁴² *Павлик М.* Промова на загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові 4 квітня 1904 р. – Львів, – 1905. – С. 16.

⁴³ Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 123, 127, 130.

⁴⁴ Там само. – С. 130.

⁴⁵ Там само. – С. 143.

⁴⁶ Там само. – С. 143 – 144.

⁴⁷ Там само. – С. 145.

⁴⁸ Там само. – С. 146, 147, 150; Ю.С.[Ю.Сіцінський] Наукова хроніка // *Записки* НТШ. – 1903. – Т. 56. – Кн. 6. – С. 1–45 (окр. паг.).

⁴⁹ *Грушевський М.* Пам'яті Олексія Маркевича // *Записки* НТШ. – 1903. – Т. 55. – С. 10.

⁵⁰ *Линниченко І.* Записка Гендльовіка про банатських запорожців // *Записки* НТШ. – 1911. – Т. 101. – С. 130 – 141.

⁵¹ *Л.Ч. [Л.Чижилов] Г.Сковорода.* Проба бібліографії // *Записки* НТШ. – 1899. – Т. 30. – С. 1 – 14.

⁵² ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3, 4.

⁵³ Там само. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4.

⁵⁴ *Грушевський М.* Пам'яті Олексія Маркевича // *Записки* НТШ. – 1903. – Т. 55. – С. 12.

⁵⁵ ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 752. – Арк. 9.

⁵⁶ ДАОО. – Ф. 162. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4 – 5.

⁵⁷ Там само. – Спр. 2. – Арк. 173.

⁵⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк. 27, 30.

⁵⁹ Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. – Ф. 28. – Карт. 1. – Од. зб. 480. – Арк. 20.

- 60 Там само. – Арк. 72.
- 61 Грушевський М. Пам'яті Олексія Маркевича // Записки НТШ. – 1903. – Т. 55. – С. 9.
- 62 Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка і його діяльність у 1898 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 9. (паг. 2).
- 63 Кревецький І. Записки Наукового товариства ім. Шевченка // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 37. – С. 366.
- 64 Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка. – Львів, 2000. – С. 182.
- 65 Залізник М. Історія України Олександра Яблоновського // Записки НТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 190.
- 66 Киян О.І. Олександр Яблоновський як дослідник історії України // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4. – С. 62, 63.
- 67 Залізник М. Історія України Олександра Яблоновського // Записки НТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 190.
- 68 Зализняк Н. Фатальный компас. Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Краков, 1912. Издание Краковской академии наук // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 94.
- 69 Залізник М. Історія України Олександра Яблоновського // Записки НТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 197.
- 70 Filipowicz M. Aleksander Jablonowski jako historyk ziem ruskich na tle historyiografii polskiej przelomu XIX/XX wieku // Другий міжнародний конгрес україністів. – Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 288.
- 71 Грушевський М. Zygmunt Gloger. Geografia historyczna dawnej Polski. Краків, 1903 // Записки НТШ. – 1903. – Т. 54. – Кн. 4. – С. 56.
- 72 Грушевський М. Bibliografia historyi polskiej. – Краків. 1895 – 1901 // Записки НТШ. – 1903. – Т. 55. – Кн. 5. – С. 33 – 37.
- 73 Грушевський М. Курс русской истории проф. В.Ключевского. – М., 1904. – Ч.1. – 456 с.; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. Ч.1. Киевская Русь. – СПб., 1903. – 173 с.; Его же. Город и деревня в русской истории. – СПб., 1902. – 84 с.; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. М.В.Довнар-Запольского. – Т.1. – М., 1904. – 639 с. // Записки НТШ. – 1905. – Т. 67. – Библиография. – С. 5.
- 74 Там само. – С. 8.
- 75 ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 752. – Арк. 10 – 11.
- 76 Там само. – Спр. 375. – Арк. 6-зв, 12, 33, 40, 61-зв.
- 77 Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // Записки НТШ. – 1912. – Т. 108. – Кн. 2. – С. 115, 116.
- 78 Слабченко М. З приводу заміток М.П.Василенка // Записки НТШ. – 1913. – Т. 116. – С. 69.
- 79 Василенко М. З приводу заміток д. М.Є.Слабченка // Там само. – С. 86.
- 80 Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік ВУАН Михайло Єлисеєвич Слабченко // Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. 36 статей. – Одеса, 1995. – С. 8; Водотика С.Г. Життя й творча діяльність академіка Михайла Слабченка у сучасній українській історіографії // Там само. – С. 10.
- 81 Наріжний С. Українці в Чеському історичному часописі // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 449.
- 82 Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К., 1991. – С. 46.
- 83 Лист І.Франка до Б.Д.Грінченка 20 листопада 1901 р. // Збір. творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 179.
- 84 Там само. – С. 180.
- 85 Хроніка НТШ. – 1902. – Ч. 10. – С. – 14, 15.
- 86 Там само. – С. 11.
- 87 Хроніка НТШ. – 1903. – Ч. 15. – С. 2.
- 88 Хроніка НТШ. – 1902. – Ч. 10. – С. 14.
- 89 Хроніка НТШ. – 1900. – Ч. 1. – С. 18; Ч. 3. – С. 12 – 13.
- 90 ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 9.
- 91 Хроніка НТШ. – 1904. – Ч. 19. – С. 3.
- 92 ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 594. – Арк. 155.
- 93 Хроніка НТШ. – 1907. – Ч. 31. – С. 2.
- 94 Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 166.
- 95 Хроніка НТШ. – 1914. – Ч. 58-59. – С. 8.
- 96 Хроніка НТШ. – 1913. – Ч. 56. – С. 5, 7.
- 97 Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та коментарі В.Наулка, Н.Руденко, О.Франко. – Львів, Київ, 2001. – С. 153, 158–159.
- 98 Там само. – С. 153.
- 99 Гнатюк Володимир. Документи і матеріали. – Львів, 1998. – С. 279.
- 100 Наріжний С. З поля нашої науки (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Т. 151. Праці історично-філологічної секції за редакцією Івана Крип'якевича. – Львів, 1931. – 240 с.) // Літературно-науковий вістник. – 1932. – Т. 109. – Кн. 6. – С. 562.

The functioning of the governing board of the Shevchenko Scientific Society on creating its main scientific body, SSS memoranda, is being examined in the article.

Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко.

Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х тт. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. *Критика історичного досвіду.* – 384 с.; Т. 2. *Десятиріччя суспільної трансформації.* – 464 с.

Двотомник "Україна: проблеми самоорганізації" було видано на замовлення Державного комітету телебачення й радіомовлення України за програмою соціально значущих видань. Цей твір став своєрідним підсумком десятирічної співпраці трьох авторів, які вже мали можливість викласти свої погляди, наприклад, у монографіях "Україна: альтернативи поступу" (1996 р.), "Україна: шлях до себе" (1998 р.), а також у низці інших публікацій. У двотомнику розширено тематику дослідження, залучено останні вітчизняні й зарубіжні видання, порушено нові проблеми.

Характер викладу матеріалу у виданні, як це притаманно авторам, відзначається новаторством, намаганням побачити й викласти сторінки української історії та проблеми сучасності в площині історіософії. Із погляду філософа, предмет історії в її останньому смислі – свідомість людей, адже історична наука служить справі самопізнання людських спільнот. Кожному з нас важливо пізнати себе, оскільки уявлення про власні можливості й потенціал народу можуть складатися лише на основі аналізу життєдіяльності минулих поколінь. Завдяки історії, ми маємо можливість дізнатися, що та чи інша людська спільнота здійснила, що вона собою являє нині й на що здатна в майбутньому. Не випадково, очевидно, в одному з епіграфів до першого тому наводяться слова Августина Блаженного: "Неточно висловлюються про три часи, коли кажуть: минуле, сучасне й майбутнє; було б точніше, здається, висловлюватися так: сучасне минулого, сучасне майбутнього".

Оскільки історія як суспільний процес є життєдіяльністю в просторі й часі людей, які обстоюють власні інтереси, то найважливішими опорними поняттями в усвідомленні історичного поступу є уявлення про народ, час, територію й інтерес. Саме ці фактори й складають осьовий компонент історичної національної самосвідомості, про брак якої так полюбують говорити сучасні політологи, бідкаючись з приводу нібито повної відсутності загальноукраїнської національної ідеї.

У цьому контексті рецензований двотомник може представляти собою одну з версій української національної ідеї. Автори далекі від того, щоб ототожнювати національну ідею будь-якого народу з якимось твором, доктринальним документом чи кодифікованим актом. На їхню думку, національна ідея є своєрідним щоденним плебісцитом навколо магістральної проблеми буття: "Ким ми були? Ким ми є сьогодні? Ким ми прагнемо стати в майбутньому?". Отже, їхній твір – це своєрідний заклик до дискусії з названих проблем.

Автори двотомника посилаються на авторитет французького соціолога Ж.Ренана, який стверджував, що про наявність у суспільстві національної ідеї свідчить консенсус навколо такого судження: "У минулому – спільна слава й спільна спокута за допущені помилки й невдачі, а на майбутнє – спільний проєкт дій". Якщо суспільство не дійшло консенсусу з цих питань, значить, воно ще перебуває в стані бродіння, ще не досягло належного рівня зрілості, що, власне кажучи, може бути й ознакою молодості. Проте тут частіше за все спрацьовує фактор політизації суспільного життя, особливо під час виборчих кампаній, коли в деяких політичних сил з'являється зваба проігнорувати принцип "спільна слава й спільна спокута". Досить часто одна сторона привласнює

собі лише славу, а своїх суперників звинувачує в усіх скоєних колись гріхах – вільних і невільних. Добре ще, коли справа не доходить до закликів помститися – тоді вже суспільство скочується до громадянської війни.

Треба віддати належне авторам – В.Кременю, Д.Табачнику та В.Ткаченку. Їхні твори відзначаються виваженістю й делікатністю в ставленні до драматичних сторінок нашої історії. Наприклад, справедливий напрям критичного переосмислення періоду більшовизму не обернувся в них сліпою апологетикою дожовтневої історії та однобічним вихвалянням опонентів більшовизму, як це не раз зустрічаємо в працях останнього десятиріччя ХХ ст. Відсутня тут і позиція стороннього спостерігача, який, мовляв, лише систематизує події й викладає їх як такі, вносячи поодинокі деталі й уточнення. Автори двотомника не відсторонюють себе од історичних подій, переймаються долею свого народу, що пройшов горнило революції. Вони гостро переусвідомлюють її хід та результати, розкривають зміст революції як своєрідний апокаліпсис історії, як суд над історією всередині самої історії, коли правлячі кола виявилися нездатними знайти адекватну відповідь на вимоги часу, як викриття невдач суспільного поступу, іронії історії над її дійовими особами.

Ще одна магістральна проблема двотомника, винесена в епіграф, була сформульована у свій час М.Грушевським: "Студіюючи політико-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений, чи накинута. Вияснити, наскільки відповідав він потребам народним..."

В.Кремень, Д.Табачник та В.Ткаченко критично сприймають цю думку М.Грушевського, зазначаючи, що в цитованому положенні відчуваються народницькі настанови великого українського історика, які, проте, не в усьому відповідають сучасному розумінню соціокультурних процесів. По-перше, не завжди класичним є процес творення національної держави на основі формування з народу політичної нації. Буває й навпаки – коли утворення держави є потужним чинником подальшого формування нації. І в цьому випадку пріоритет за державою.

По-друге, автори двотомника акцентують на тому, що до положення "народ завжди правий" слід ставитись обережно. З одного боку, гармонія народних ідеалів і державних дуже відносна й нечаста в суспільному процесі. Певний момент дискомфорту на тому чи іншому етапі суспільного поступу несе в собі навіть позитивний зміст, бо творить вектор конструктивної змагальності, підштовхує до пошуків нових підходів, реформ тощо. Однак з іншого боку, у разі перевищення рівня дискомфорту, ба навіть своєрідної больової межі, коли за реформи доводиться платити надто високу соціальну ціну, різкі зміни в способі життя можуть призвести до справжнього соціального вибуху (т.1, с.40).

Велике значення в суспільному поступі відіграють і такі соціокультурні засоби саморегуляції суспільства та соціального контролю як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія. Вони можуть сформуватися на власному ґрунті, а можуть бути привнесені й запозичені з інших цивілізацій. Автори двотомника наголошують на тому, що в будь-якому разі ці механізми мають глибоко інтегруватися в національну суспільну традицію, культуру, засвоїтися ними. Коли складова інновацій надто велика, традиційна культура неминуче відторгне її повністю, або, принаймні, частково задля самозбереження. А це рано чи пізно призведе до послаблення державної влади, деформації й порушення соціуму, збочення в колись нормальному режимі, у його функціонуванні та розвитку.

Отже, ці положення мали б привернути увагу багатьох реформаторів сучасного українського суспільства. Ідеться, по-перше, про те, що суспільство як система розвивається поетапно, бо як складний механізм має свої фази й не може бути за короткий час радикально перебудованим відповідно до того чи іншого проекту без тяжких для себе наслідків. А, по-друге, спроби нав'язати суспільству форми соціальної організації, які неадекватні традиційному

типу культури й рівню розвитку індивідів на цьому етапі суспільного поступу, неминуче призводять до зниження ефективності державних інститутів, послаблення соціального контролю, дезорганізації суспільства, розпаду й деградації особистості й, у кінцевому підсумку, до відкидання її на більш ранні стадії духовного становлення (т.1, с.55). І тоді неминуче постає питання: "Хто винуватий?". Особливо загострюється воно під час виборчих баталій, коли, наприклад, один із претендентів позиціонується як "кандидат від народу", а інший виставляється в ролі "кандидата від влади". Тоді особлива відповідальність лягає на науковців, які покликані об'єктивно визначити ціну закликам та гаслам відповідних політичних партій та рухів стосовно кримінальної, політичної та моральної відповідальності влади за стан справ у країні.

Аналізуючи день сьогоднішній, автори двотомника викладають тезу, що недовіра до влади є нормальним станом громадської думки й політичного мислення за умов несформованого ще громадянського суспільства й помітного відриву його від держави. Це стосується не лише нашої держави, але й тих, які традиційно називають себе "демократичними", оскільки бюрократичний апарат завжди намагається так витлумачити інститути демократії, щоб підпорядкувати їх інтересам верхівки політичної ієрархії (саме так Р.Даль та Р.Дарендорф трактують більш ніж двохсотлітню історію американської демократії).

Що вже говорити про Україну, де процес формування громадянського суспільства перебуває лише на початковому етапі, а найближчі перспективи проглядаються все ще не досить виразно. Більше того, трьохсотлітнє перебування в складі Російської імперії чи під радянським тоталітаризмом, де держава завжди пригнічувала спільноту, закономірно виробило якщо не свідоме відторгнення, то здоровий інстинкт політичної недовіри широкого загалу до держави й чиновництва. Отже, є нормальним, коли людина усвідомлює необхідність постійного контролю за державою з боку громадянського суспільства.

Разом із тим, автори висловлюють принципове універсальне застереження, яке особливо актуальне в контексті нинішньої політичної боротьби в Україні: політична недовіра має бути спрямована на політичну систему як таку, на її головні економічні, політичні та ідеологічні засади й цінності, але не на окремих представників влади, політичний курс уряду чи політичні структури. За протилежних умов проблема легітимності перетворюється на об'єкт партійної боротьби й парламентських чвар, які йдуть пліч-о-пліч з тотальною бюрократизацією політичних процесів (т.2, с.326 – 329).

І тут багато залежить від внесення наукового підходу у формування суспільно-політичного мислення, оскільки є значна частка громадян, які легко піддаються на гасла щодо звинувачення тих чи інших представників влади в усіх мислимих і немислимих гріхах. Ідеться про усталену вже європейську традицію співвідповідальності як представників влади, так і представників народу за стан справ у країні. Автори слушно посилаються на авторитет К.Ясперса, який глибоко розглядав питання про політичну провину тоталітарного режиму. Німецький філософ виділяв чотири види такої провини, яка однаковою мірою стосується як владарюючих, так і підвладних: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну. Кримінальна провина полягає в порушенні правил людського співжиття та чинного законодавства. Політична провина виявляється у відповідальності кожної людини за злочини політичного режиму, за якого ця людина проживала. Моральна – у підтримці такого режиму. Метафізична – у бездіяльності людини, коли поряд чиниться беззаконня.

У такому трактуванні презумпція винуватості політичної влади є конструктивною й далекою від мітингових баталій. Вона означає таку ситуацію, коли будь-який представник влади критично сприймається в суспільстві, і навіть факт прагнення когось до влади закономірно викликає здорову підозру з боку громадськості. А відтак факт участі громадянина в політичних виборах стає мірою суб'єктивного висловлення політичної згоди між учасника-

ми політико-владних відносин. За таких умов повага до влади перестає асоціюватися з персональними характеристиками тієї чи іншої обраної особи, а стає повагою до народного волевиявлення.

У зазначеному контексті легітимність можна порівняти з кредитом довіри, яким підвладні наділяють владу й державу як форму соціальної організації. Якщо цей кредит постійний або достатньо великий, влада має більшу свободу дій, може припускатися помилок, пропонувати непопулярні рішення й навіть витримувати зовнішній тиск без небезпеки зростання соціальної напруженості всередині країни. Легітимація влади – це процес постійного завоювання довіри в громадян.

Ще один епіграф до другого тому взято з висловлювань Ш.Талейрана: "Я знаю когось, хто розумніший за Наполеона, Вольтера з компанією, розумніший за всіх міністрів нинішніх і майбутніх; цей хтось – громадська думка". Скажемо прямо – широке використання даних соціологічного опитування є характерною рисою рецензованого видання.

Такий підхід для авторів двотомника – не просто питання принципової ваги, а один із вагомих факторів подолання авторитарних традицій і бюрократичного підходу в нашому суспільстві, звички управлінського апарату привласнювати монополію на державний розум, проникливість і всезнайство у веденні державних справ. Це призвело до того, що, не маючи уявлення про стратегію й тактику реформування суспільства, наша еліта романтичного періоду незалежності вдалася до імпровізацій, формальної імітації ідеології й рис суспільно-політичної системи країн-переможниць у холодній війні. Зрозуміло, що подібні кроки викликали в суспільстві прагнення ліквідувати нав'язані новою політичною елітою елементи модернізації.

Між тим глибоке знання суспільних настроїв могло б не допустити тих перекосів на першій стадії реформування українського суспільства, які призвели країну до стану глибокої кризи, коли впродовж трьох років незалежності України обсяг валового внутрішнього продукту зменшився на 59,2%, було повністю розбалансовано фінансову систему, а реальні доходи населення різко скоротилися. Відтак виникла загроза витіснення України на периферію світового розвитку, установлення її технологічної та фінансової залежності від інших держав, перетворення на сировинний придаток та територію для розміщення екологічно шкідливого виробництва.

Спираючись на дані соціологічних досліджень, авторський колектив двотомника послідовно, упродовж усіх років незалежності, відстоював ідею "третього шляху" – розбудови соціально сильної держави, яку народ України безумовно сприйняв би як "свою". Ще 1996 р. автори виклали прогноз, згідно з яким Україна до 2002 р. мала подолати етап економічного спаду, а в подальшому (2005 – 2008 рр.) вийти на принципово нові рубежі. У першому вимірі прогноз справдився – системна криза стала вичерпувати себе.

Про це свідчать і дані соціологічного опитування – станом на 2002 р. рівень свого матеріального достатку як "середній" оцінили 52% респондентів (у 1999 р. – 30,7%). Не дивно, що ця ж частка опитуваних стала поділяти ідеї ринкових трансформацій, а майже половина (48,1%) стали позитивно ставитися до розвитку приватного виробництва. Наведені авторами численні соціологічні дані спонукають до висновку, що в процесі суспільної трансформації населення стало сприймати інститут ринку не лише як атрибут капіталізму, а і як належний механізм організації господарського життя, альтернативний плановій економіці. Але, між тим, автори постійно наголошують на тому, що переважна частина опитуваних підтримує не ідею "голого ринку", а ідею синтезу державного й ринкового регулювання.

Досягнувши певного рівня забезпеченості, середня верства населення в Україні все ще залишається "класом-у-собі", не тяжіє до участі в діяльності політичних партій і громадських організацій. Відтак було б передчасним стверджувати, що український середній клас претендує нині на авангардне

становище в країні. Але попри все зазначене, можна вже з упевненістю сказати, що на наших очах утворюється суспільна страта, яка значною мірою довела свою здатність адаптуватися до нових умов і, орієнтуючись на індивідуальну підприємливість, демонструє певну рішучість у досягненні обраних цілей (т.2, с.313–320).

Привертає увагу й використання у двотомнику широкої палітри соціологічних даних при розгляді проблеми національної самоідентифікації громадян України. Не секрет, що, власне, тільки Україна серед інших держав пострадянського простору не допустила, щоб національне питання стало фактором політичної дестабілізації. При всіх існуючих проблемах є підстави дивитися в майбутнє з оптимізмом. Про це свідчать відповіді на запитання соціологів: "Чи сприймаєте ви Україну як свою Батьківщину?". У цілому по країні відповіді розподілилися таким чином: 84,2% відповіли ствердно; 4,1% – негативно; а 11,7% – ще не визначилися. Остання цифра свідчить про незавершеність процесу самоідентифікації громадян України після розпаду СРСР. Є й регіональні особливості цього феномена: схвально висловилися 91,8% опитаних у західних областях України, 89,2% – у центральних, 82,1% – у східних та 69,2% – у південних. Однак, при всіх наявних відмінностях, проглядається головне – українська домінанта, яка панує в західних областях, поступово стає провідною для центрального та східного регіонів.

Водночас автори не запліщують очі на наявні проблеми. Вони висловлюють припущення, що крах перебільшуваних соціально-економічних очікувань частини населення, які були характерні для перших років незалежності, згодом став причиною зростання психологічно-емоційного протестного несприйняття української ідентичності. Є й інші проблеми. Зокрема, за результатами соціологічних досліджень, образ нашого майбутнього ще остаточно не сформувався в громадській думці й проблема національного консенсусу щодо ідеології суспільного поступу лишається вкрай актуальною.

Останній із епіграфів, винесений авторами дослідження на початок другого тому, передає глибоку думку М. Драгоманова: "Уся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше той рух піде проти нас, роздавить нас...". Самоусвідомлення України в нинішньому світовому співтоваристві, визначення магістральних шляхів подальшого її поступу – усе ще залишається однією з найбільш актуальних проблем нашого буття.

Основоположною засадою в розкритті зазначеної проблеми для авторів двотомника стала думка І.Лисяка-Рудницького про те, що Україна, розташована між світами греко-візантійської й західної культур, законний член їх обох, намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель. Україна наближалася до цього синтезу у великі епохи своєї історії – за Київської Русі й за козаччини XVII ст. Проте хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках остаточний синтез зазнав невдачі. Те ж саме сталося й під час визвольних змагань 1917–1921 рр. – Україна як незалежна держава не відбулася як через внутрішні проблеми, так і під тягарем зовнішнього тиску.

Після проголошення 1991 р. незалежності проблема не стала менш актуальною: рух до її утвердження зіткнувся з загальносвітовою тенденцією глобалізації суспільного розвитку. До основних характеристик цієї тенденції автори відносять: зближення націй, народів, держав; рух до створення спільного економічного поля та відкритого економічного простору; дедалі тісніше зближення характеру суспільних відносин у різних країнах світу; значною мірою залежність прогресу кожної країни від здатності спілкуватись із світом, що об'єктивно унеможливорює тривалий поділ світу на протилежні соціально-економічні системи; небувале раніше загострення конкуренції між державами, у вир якої потрапляють крім економічної й інші сфери, зокрема гуманітарна; зміна сутності держави, що змушена передавати частину тра-

диційних функцій об'єднанню держав континентального характеру, як, наприклад, Європейський Союз, чи загальносвітового – ООН.

Позитивні сторони цього процесу не завжди перекривають його негативні наслідки. Вхідження держав до складу наднаціональних управлінських структур об'єктивно обмежує суверенітет національної держави. Глобалізація резервує низку рішень для наднаціональних і наддержавних інститутів, стимулює регіоналізацію й дезінтеграцію системи національного управління. За таких умов новостворені держави, які, на думку своїх громадян, мали б повною мірою демонструвати потужні можливості "виконання волі громадян" щодо забезпечення високого рівня впливу на розв'язання соціально-економічних проблем, об'єктивно не можуть цього здійснити, компенсуючи цю неспроможність активністю в продукуванні "політичного суспільства", поглиблюючи традицію бюрократичного корпоративізму й блокуючи ті сили, які намагаються опиратися правилам гри глобального поділу праці.

Відтак, на думку авторів, постає питання – чи готова буде Україна відповісти на історичний виклик часу? І вони дають позитивну відповідь. Прикладом тому є європейський вибір України, де стратегічною метою проголошено вступ до Європейського Союзу.

Власне, усю главу VI під назвою "Доба "європеїзації" (т.2, с.225–293), присвячено цій актуальній проблемі. Автори критично аналізують досягнення й прорахунки "багатовекторної дипломатії" балансування України в трикутнику між Європою, Росією та США, яке стало втрачати свою ефективність після трагічних подій 11 вересня 2001 р., коли у Вашингтоні зросло зацікавлення в сильній Росії, що організує навколо себе пострадянський простір. Сталось зміщення акцентів і в розумінні шляхів євроінтеграції: українське суспільство дійшло думки, що Україні в Європу неможливо ввійти – Європою слід стати. Очевидно, це допомогло б нормалізувати й відносини зі США, бо ні в кого не має виникати сумніву в тому, що Україна стає західною державою, якщо навіть і не за завершеною політичною та економічною структурою, то за напрямком розвитку.

Одночасно розглядаються перспективи українсько-російського зближення та формування єдиного економічного простору. Тут теж є свої застереження, оскільки серед російської політичної еліти існує певний консенсус щодо необхідності повернення України до зони впливу Кремля. Разом із тим реальний плин життя показує, що на даному етапі в Україні сьогодні не такий уже й великий вибір: або обережні кроки в бік інтеграції на Сході, або ширі (хоч поки що й безрезультатні) прагнення до інтеграції на Захід. А тут Брюссель, на жаль, так і не пообіцяв Україні в більш-менш близькій історичній перспективі бодай статусу асоційованого членства, або угоди про вільну торгівлю. Єдине, на що можна розраховувати, так це на статус сусідства, який отримали також Росія, Білорусь та Молдова. Отже, за таких обставин, Україні доведеться, очевидно, ще якийсь час "тримати відчиненими обидва вікна – і на Схід, і на Захід". Можливо, висловлюють думку автори, це і є оптимальна позиція на сьогоднішній день.

Така позиція знаходить розуміння в громадській думці України. Соціологи зазначають, що за орієнтації на європейську модель розвитку, у зовнішньополітичних орієнтаціях громадян переважає проросійська лінія. Однак було б необачним вважати таку орієнтацію стабільною й незмінною: тільки 6% українських респондентів вважає, що політика російського керівництва щодо України відповідає національним інтересам нашої держави й забезпечує національну безпеку країни. Отже, підсумовують автори, російський шлях облаштування не є доцільною моделлю для наслідування, але при цьому ми маємо зважати на свого північного сусіда й намагатися не доводити справу до загострення відносин.

Разом із тим, соціологічні дослідження засвідчують, що значна частина наших громадян уже продемонструвала свою орієнтованість на сприйняття рівня

життя індустріально розвинутих країн – принаймні 46,6% бажають жити так, "як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах". Хоча й тут ситуація не однозначна: частка тих, хто займає активну життєву позицію, і тих, хто йде за плином життя, майже однакова: 36,1% засвідчили, що "не мають бажання пристосовуватись до теперішньої ситуації, живуть як прийдеться й чекають змін на краще". Тобто, за наявності очевидних зрушень, у суспільстві все ще лишається вагома частка населення, яке не змогло адаптуватися, а то вже й не ставить перед собою такого завдання. І це непокоїть.

У цілому, роблять слушний висновок В.Кремень, Д.Табачник та В.Ткаченко, українці не песимісти. Вони бачать різні альтернативні шляхи та етапи інтеграції у світовий простір. Суспільно-політичне життя глобалізується, і Україна, як і решта країн світу, має свій шанс на успіх. Потрібно лише усвідомити витoki сили й енергії, пов'язати їх із фазою цивілізаційного злету. Останній може відбутися тільки за умов урахування й селективного використання глобальних ринкових сил, які не відторгаються цивілізаційним фактором, сумісні з ним.

**О.П.РЕЄНТ (Київ),
А.І.КУДРЯЧЕНКО (Київ)**

Людмила Сакада

"Український історик": генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк; Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.; іл. (Історіографічні студії. – Ч.1)

Помітною подією українського наукового та культурного життя стало відзначення у 2003 р. 40-літнього ювілею журналу "Український історик" – авторитетного органу українознавства, представника незалежної української думки у світі. Цей журнал вписав яскраву сторінку в розвиток історичної науки ХХ ст., посівши одне з чільних місць серед періодичних видань Європи та Америки. Його наукові публікації, продовжуючи кращі традиції національної історіографії й водночас синтезуючи світовий історіософський контекст, сприяли осмисленню багатьох важливих проблем української історії. Крім того, сам факт довголітнього існування журналу та плідної діяльності його редакції наочно засвідчив високий науковий потенціал учених української діаспори.

"Український історик" – це своєрідне, по-своєму унікальне явище української історіографії, і водночас – живий, творчий організм, здатний до постійного поступу та вдосконалення. Він не тільки відбиває на своїх сторінках розвиток української історії як науки, але й сам виступає активним учасником цього процесу, впливаючи на формування світогляду своїх читачів, інтегруючи традиції української й світової історіографії та виробляючи на їх засадах концептуальні підходи до вивчення історичних проблем на сучасному етапі.

40 років – це поважний ювілей для періодичного органу, своєрідний момент істини, час для аналізу та переосмислення місця в історіографічному процесі. У цьому контексті дуже вчасним і доречним є вихід у світ монографічного дослідження Людмили Сакади "Український історик": Генеза, тематика, постаті" (Нью-Йорк, Київ, 2003). Ця книга відкриває нову серію видань Українського історичного товариства – "Історіографічні студії", в якій друкуватимуться монографічні праці, присвячені різним аспектам розвитку української історіографії.

Видання відкривається вступною статтею редактора-засновника журналу професора Любомира Винара "Історіографічні студії: нова серія видань

Українського історичного товариства", в якій він коротко зупиняється на місці "Українського історика" в історіографічному процесі, характеризує перший випуск нового серійного видання Українського історичного товариства та висловлює сподівання на те, що "монографія Людмили Сакади заповнить важливу прогалину в історичній літературі й дозволить дослідникам в Україні докладніше ознайомитися з різними аспектами розвитку "Українського історика" (с.8).

Ігор Гирич, наголошуючи на тягlostі історичних традицій, розглядає феномен "Українського історика" в порівнянні з такими відомими в історії української культури періодичними виданнями, як "Киевская старина", "Записки Наукового товариства імені Шевченка" та "Україна" (с.9–10). У цьому контексті цікаво згадати епізод понад десятилітньої давності, який відбувся під час роботи конференції "Українознавство в розбудові держави" (Київ, 1993). Автор цієї рецензії брала участь у засіданні секції "Український історик" і проблеми будівництва української держави" з повідомленням "Витоки української історичної періодики", в якому обстоювала думку про тягlostь традицій видання національних історичних журналів, започаткованих в останній чверті XIX ст. "Киевской стариной". Слід відзначити, що тоді ця теза викликала заперечення з боку головного редактора "Українського історика" проф. Л.Винара, який наполягав на "малоросійськості", ба навіть "неукраїнськості" "Киевской старины", яка видавалась російською мовою. Водночас проф. Л.Винар наголосив на тому, що у своєму журналі він продовжує традиції виключно історичної школи М.Грушевського, а відтак – редагованих визначним українським істориком наукових видань ("Записок Наукового товариства Шевченка", "Літературно-наукового вісника", "України" тощо). Звертаючись знов до питання про тягlostь традицій, вважаємо за доцільне навести рядки зі "Споминів" М.Грушевського, в яких учений наголошував на тому великому враженні, яке справило на нього в юнацькі роки знайомство з першими томами "Киевской старины": "Крім того, що сі книжки поглибили мої симпатії й інтереси до української старовини, вони вперше дали мені хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху", "1883 рік, власне, і пішов у мене на таку громадську й національно-політичну самоосвіту, самовиховання, на матеріалі й за вказівками "Киев[скої] старины". Роздумуючи над тим, як багато я завдячив її першим двом річникам, я скріплююся у вдячності й признанню громадським заслугам її фундаторів і керівників. Скільком поколінням українського громадянства протягом її перших двох десятиліть існування служила вона такою школою?". Водночас М.Грушевський гостро критикував редакцію журналу за його аполітичність, за непідтримку "українства як політичної програми" та ін. Проте, на нашу думку, не можна оминати того факту, що як позитивні, так і негативні тенденції в діяльності перших українських наукових журналів значною мірою вплинули на подальшу еволюцію української періодики й заклали надійний фундамент її сучасного розвитку.

Яскравим підтвердженням цього є історія заснування та видання журналу "Український історик", який не тільки творчо інтерпретував та розвинув кращі здобутки української наукової періодики, але й здійснив вагомий внесок у справу відстоювання національної історіографічної схеми, започаткованої М.Грушевським. І в цьому, безперечно, найбільша заслуга належала його головному редакторові Л.Винарові (тут ми повністю погоджуємося з оцінками його діяльності, висловленими автором монографії Л.Сакадою та науковим редактором видання І.Гиричем).

Приступаючи до аналізу рецензованої праці, в першу чергу вважаємо за необхідне відзначити її новизну, ґрунтовність, чітку структурованість, насиченість фактичним та аналітичним матеріалом, мовну виразність та ілюстративну насиченість. Саме ці риси привертають увагу як професійних науковців, так і широкої читачької аудиторії. Викладений матеріал має заціка-

вити не тільки істориків, а й спеціалістів інших наукових та суспільних галузей, зокрема журналістів, етнологів, соціологів, культурологів.

До позитивних ознак монографії Л.Сакади слід віднести її чітку архітектуру, розміщення матеріалу за проблемно-хронологічним принципом у відповідності до запропонованої періодизації історії журналу. Автор виділяє три періоди у виданні "Українського історика", беручи за основу періодизації головні етапи організаційно-видавничої історії журналу, еволюцію його структури та змісту, авторського та редакційного складу: *перший період*: "Український історик" – бюлетень Історичної комісії "Зарево" (1963–1964 рр.); *другий*: "Український історик" – орган Українського історичного товариства, журнал історії та українознавства на Заході (1965–80-ті рр.); *третій*: період новітньої історії журналу, коли "Український історик" трансформується в загальноукраїнське фахове періодичне видання національної історіографії (від 1990 р.).

Джерельною основою дослідження виступили в першу чергу публікації "Українського історика", а також різноманітні за змістом та характером документи з архіву Українського історичного товариства (м. Кент, США), поточного архіву при Київському осередку УІТ ім. М.С.Грушевського, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та ін. Характерною особливістю даної монографії є те, що автором при її підготовці широко використано методику персонального опитування співробітників журналу шляхом безпосереднього інтерв'ювання або листування. В основу монографії покладено матеріали кандидатської дисертації, захищеної автором у 2000 р. на вченій раді Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Перевагою даної роботи слід визнати запроваджений автором комплексний підхід до аналізу журналу, з одного боку, як органу національної історичної періодики, а з іншого – як явища української історіографії. У зв'язку з цим відзначимо, що оригінальністю вирізняється авторське бачення головних функцій історичної періодики в науці й суспільстві. Л.Сакада виділяє п'ять головних функцій: 1) науково-інформаційну, 2) апробаційну, 3) наукової критики (дискусійну), 4) джерельно-літописну та 5) суспільно-ідеологічну, і у відповідності до цієї схеми аналізує редакційну діяльність "Українського історика", проблематику та тематику опублікованих на його сторінках досліджень, спрямованість дискусій та ін.

Перший розділ монографії – "Поява українського історіографічного часопису в діаспорі" – присвячено історії заснування та видання журналу; в ньому охарактеризовано стан української історичної періодики на середину ХХ ст., висвітлено процес заснування журналу "Український історик", діяльність учених української діаспори з організації Українського історичного товариства.

Як відзначає Л.Сакада, перший склад редакційної колегії "Українського історика", що включав відомих українських учених з різних країн Європи й Америки, на довгі роки залишався її основним кістяком. До нього ввійшли: Любомир Винар (головний редактор), Марко Антонович, Василь Дубровський, Богдан Винар, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, трохи згодом до нього приєдналися Олександр Домбровський, Ярослав Пастернак і Теодор Мацьків (с.47). За висловом Л.Винара, це був "гурт одержимих духом ідеалістів", які, незважаючи на труднощі фінансового характеру, спромоглися належним чином організувати видання наукового історичного журналу на зарубіжжі. На думку дослідниці, Л.Винар в організаційний період посів дуже важливу позицію щодо створення саме наукового, незалежного від будь-якого партійного чи громадського осередку органу, спроможного з позицій наукової критики підійти до висвітлення та аналізу різноманітних аспектів історичного минулого українського народу.

Автор звертає увагу читачів на особливості організаційного процесу в історії журналу, які вирізняють його з низки інших періодичних видань. По-перше, це стосується недотримання традиційної схеми: організація товариства, осередку – заснування періодичного органу. У випадку з "Українським істориком" було навпаки – перше число журналу побачило світ наприкінці 1963 р., і тільки згодом навколо нього відбулося об'єднання вчених, що в 1965 р. заснували Українське історичне товариство. По-друге, своєрідною рисою "Українського історика", яку виділяє автор, є те, що від часу заснування та впродовж наступного сорокаліття його редактором залишається одна людина – Любомир Винар. Третя ж особливість полягає в організації редакційної роботи, яка відбувається переважно "кореспонденційним шляхом", оскільки переважна більшість членів редколегії та авторів мешкають не тільки в різних країнах, але й на різних континентах.

На позитивну оцінку в даному розділі заслуговує те, що автор розглядає події, пов'язані з організацією УІТ та виданням "Українського історика", крізь призму загальної ситуації, що мала місце в громадсько-політичному та науковому житті як у радянській Україні, так і в українському зарубіжжі. У цьому сенсі важливим, на нашу думку, є: по-перше, звернення до характеристики стосунків, що склалися між УВАН, НТШ та УІТ на Заході, а по-друге, аналіз ідеологічного протистояння між "Українським істориком" та "Українським історичним журналом" тоталітарного періоду.

Завершує перший розділ висвітлення третього періоду розвитку "Українського історика", який розпочався на зламі 1980-х–1990-х рр. і триває й донині. Автор відображує процес перетворення журналу на загальнонаціональний орган історії та українознавства, відкритий для творчої співпраці вчених материкової України та діаспори. Тут автор подає багато фактичного матеріалу щодо встановлення контактів редакції з науковими центрами в Україні – Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка, Товариством охорони пам'яток історії й культури, коротко зупиняється на процесі заснування осередків УІТ в Україні (Львів, Київ, Дніпропетровськ, Острог, Ужгород, Дрогобич, Черкаси), створенні офіційного представництва журналу в Україні на чолі з Ігорем Гиричем. У цей період було започатковано також новий етап взаємовідносин між "Українським істориком" та "Українським історичним журналом" – етап конструктивної співпраці для поступу української національної історіографії³.

Концептуальний характер має другий розділ монографії – "Теоретичні аспекти української історіографії в обговоренні журналу УІТ". Здійснений аналіз трактування поняття "українська історіографія" на сторінках "Українського історика" дав авторці підстави стверджувати, що вченими УІТ були апробовані й творчо розвинені підходи до тлумачення даного поняття, запропоновані в працях Д.Багалія, Д.Дорошенка, М.Грушевського, а згодом О.Оглоблина. На шпальтах "Українського історика" Л.Винар проводив думку, що українська національна історіографія є явищем світового історіографічного процесу й "включає наукові праці українських істориків або істориків українського походження, присвячені історії України, без огляду на місце їхнього перебування й мову, якою вони друкують свої праці" (с.93–94).

Важливе місце в цьому розділі посідає також відображення ще одного аспекту наукових публікацій "Українського історика" – теоретичного обґрунтування завдань еміграційної історичної науки (до 1990-х рр.). Не випадково перше число журналу містило програмну статтю О.Оглоблина "Завдання української історіографії на еміграції". Крім того, у 1978 р. редакцією було здійснено передрук даної статті з новими коментарями О.Оглоблина під назвою "З перспективи 15 років". У зв'язку з цим вважаємо за доцільне зупинитися на двох основних моментах, окреслених О.Оглоблиним, які залишаються надзвичайно актуальними й сьогодні, причому не тільки для вчених ук-

раїнської діаспори, але й для всіх представників української історичної науки. По-перше, це ретельне дослідження та використання істориками комплексу джерел зарубіжної архівної україніки; по-друге, необхідність опанування й застосування нових методологічних підходів світової науки ⁴.

Особливий же наголос у цьому розділі зроблено на методології дослідження та проблемі історичної схеми України у висвітленні "Українського історика" (с.99–112). Така увага до даної проблеми з боку авторки монографії є цілком умотивованою, оскільки саме на сторінках "Українського історика" Л.Винаром було запроваджено як один із принципових критеріїв відбору матеріалів для публікації дотримання авторами методологічних заasad, що базуються на визнанні історичної схеми М.С.Грушевського. Л.Сакада докладно зупиняється на аналізі праць Л.Винара й інших авторів "Українського історика", в яких порушувалися питання про конкретний зміст і значення історіографічних концепцій М.Грушевського, покладених в основу його історичної схеми й періодизації минулого України. Особливо в монографії підкреслюється той факт, що редакція журналу серед основних завдань сучасного етапу діяльності українських істориків виділяє "необхідність упровадження не лише в українську, але й у світову історіографію схему історії України, базовану на осучасненій і доповненій схемі Михайла Грушевського – з відповідною періодизацією й термінологією" (с.107).

Проблемам спеціальних історичних дисциплін у висвітленні журналу присвячено *третій розділ* монографії. У ньому знайшли відображення актуальні аспекти дослідження історичної картографії (зокрема, вихід у 1981 р. в США під егідою УІТ "Атласу історії України"), іконографії (розглянуто іконографічні публікації журналу), генеалогії, геральдики, сфрагістики (праці Р.Климкевича, О.Оглоблина, Л.Винара, В.Омельченка, В.Сергійчука та ін.), історичної бібліографії.

Четвертий розділ – "Питання історичного джерелознавства та археографічна практика в "Українському історичному" – характеризує пошуково-евристичну, критико-аналітичну та едичійну роботу вчених УІТ. Важливість даного аспекту діяльності УІТ була проголошена відразу ж по заснуванні товариства. У 5-му параграфі комунікату УІТ йшлося про те, що особливу увагу необхідно приділити "виявленню, реєструванню й вивченню джерельних матеріалів до історії України в закордонних архівах і бібліотеках". Л.Сакада чітко окреслює коло авторів, які в різні періоди розробляли джерелознавчі проблеми на сторінках журналу (спочатку – О.Оглоблін, Н.Полонська-Василенко, І.Каменецький, М.Антонович, О.Домбровський, Л.Винар, згодом до них долучились Ю.Шаповал, В.Сергійчук, Ю.Мицик, М.Ковальський, І.Гирич, Г.Сварник, Г.Бурлака та ін.). У розділі аналізуються джерелознавчі та археографічні публікації Т.Мацьківки, О.Барана, о. Іриней Назарка, О.Субтельного, І.Вербі та ін. В окремий параграф винесено розгляд археографічних публікацій епістолярної спадщини українських діячів ХІХ–ХХ ст.

Особливий інтерес з боку архівістів та археографів має викликати параграф, присвячений характеристиці джерел до історії УІТ, що зберігаються в архіві УІТ у США (м. Кент, засновник-розпорядник Л.Винар) та в архіві управи УІТ у Нью-Йорку (завідувач О.Домбровський), і які лише частково побачили світ на сторінках "Українського історика".

Л.Сакада подає чітку, логічну класифікацію джерел з історії УІТ, опублікованих в "Українському історичному", поділяючи їх на три окремі групи. До першої з них авторка відносить публікації текстів інституційних документів, програмні статті засновників УІТ та матеріали наукової хроніки, які публікувалися відразу ж після їх створення (т.зв. "оперативна документація"). Другу групу складають спеціально підібрані документальні матеріали з нагоди ювілейних дат УІТ, "УІ" (тут ми повністю погоджуємося з автором щодо суб'єктивності відбору даних документів для друку, що не-

обхідно враховувати дослідникам при їх використанні). Третю групу дослідниць називає джерелами наративного типу, відносячи до неї публікації епістолярій та матеріалів мемуарного характеру засновників журналу й членів товариства, в яких проливається світло на історію діяльності УІТ від часу його заснування до сьогодення. Уважаємо, що більш доречним було б визначити цю групу як "джерела особового походження", оскільки саме цей термін побутує в історичному джерелознавстві щодо узагальнюючої характеристики епістолярних та мемуарних джерел. Водночас підкреслимо, що саме така структурованість підходу до розгляду джерел з історії УІТ дала авторці можливість уникнути описовості при їхньому розгляді й вдало поєднати викладення фактичного матеріалу з його аналізом і синтезом.

Віддаючи данину загальній тенденції до персоніфікації історіографічних досліджень, Л.Сакада останній – *п'ятий* – розділ монографії ("Матеріали до біоісторіографічних досліджень істориків України") присвятила аналізу публікацій журналу біографічного характеру. Цей розділ цілком закономірно відкриває параграф "Михайло Грушевський – провідна тема журналу" (с. 226–234), оскільки саме "Український історик" зробив вагомий внесок у вивчення життя та творчого шляху видатного вченого й громадсько-політичного діяча, спричинившись до появи цілого ряду ґрунтовних досліджень наукової спадщини М. Грушевського. Автор відзначає, що в 1972 р. на сторінках журналу з'явилась постійна рубрика "Грушевськіана", а згодом найбільш цінні з її матеріалів видавалися окремими книжками. Аналіз внеску журналу в розробку даної тематики дав Л.Сакаді можливість зробити правомірний висновок про те, що "активною позицією у відстоюванні чесного імені Михайла Грушевського саме в той час, коли воно з політичних причин замовчувалося в Україні, багатосторонньою розробкою цієї теми силами багатьох дослідників з діаспори й України, журнал "Український історик" небезпідставно здобув собі серед науковців заслужену славу "журналу грушевськознавства", закріпив за собою науковий пріоритет у цьому напрямку досліджень" (с.234).

Окремі параграфи даного розділу присвячено Володимирові Антоновичу (с.234–242), Іванові Крип'якевичу (с.242–246), Олександрові Оглоблину (с.246–254), Наталії Полонській-Василенко (с.254–257), Михайлові Браїчевському (с.257–261), Любомирові Винару (с.261–268). Дещо описовий характер має останній параграф розділу "Про інших дослідників минулого України", в якому дуже стисло окреслено публікації "Українського історика" біографічного, історіографічного, джерелознавчого та рецензійного характеру про Д.Багалія, Ю.Бачинського, М.Василенка, І.Витановича, Д.Дорошенка, А.Жуковського, О.Кандибу (Ольжича), М.Ковальського, Б.Крупницького, В.Кубійовича, В.Липинського, В.Міяковського, Є.Онацького, М.Чубатого, Д.Щербаківського та ін. Оскільки викладений у параграфі матеріал має більше науково-довідковий, аніж критико-аналітичний характер, можливо його краще було б представити у формі зведеної таблиці просопографічних публікацій "Українського історика", або ж провести їх контент-аналіз і в узагальнюючій формі подати кількісні та якісні характеристики цих матеріалів.

Узагалі слід відзначити, що, на нашу думку, дослідження мало б більш узагальнюючий і водночас прикладний характер, якби містило науково-довідковий та документальний матеріал у формі додатків. Зокрема, у додатках варто було б навести основну бібліографію праць про журнал та його головного редактора, повний перелік його авторів та співробітників з розкриттям їхніх псевдонімів та криптонімів, умістити окремі оригінальні документи з архіву "Українського історика" та Українського історичного товариства. Тим більше, що численні попередні публікації авторки свідчать про те, що нею опрацьовано значний історіографічний та джерельний матеріал, а також укладено ґрунтовний сучасний показник змісту "Українського історика".

Однак, більшою мірою всі ці побажання стосуються не лише праці Л.Сакади, але адресовані всім науковцям, які працюють над дослідженням історичної періодики та її окремих органів.

Рецензована праця, на нашу думку, є важливим кроком на шляху до вивчення організації наукової та видавничої праці української еміграції в другій половині ХХ ст. Вона посяде помітне місце не тільки серед історіографічних досліджень української історичної періодики, але й у загальній палітрі історіографічних досліджень, пов'язаних із вивченням наукового доробку вчених української діаспори.

Сподіваємось, що книга Л.Сакади буде представлена не тільки на полицях наукових бібліотек України та зарубіжжя, але й на робочих столах істориків, журналістів, культурологів та спонукатиме їх до більш широкого вивчення та використання матеріалів журналу "Український історик".

¹ Грушевський М.С. Споми́ни // Київ. – 1988. – № 12. – С.120–121.

² Для більш глибокого розуміння процесів, що відбувалися в науковому житті української діаспори в повоєнний період, пропонуємо читачеві звернутися до публікації О.Яся "Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці" (Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Число 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоля. – К., 2002. – Ч.2. – С.352–391).

³ Про співпрацю "Українського історика" та "Українського історичного журналу" див.: Михайлик В.Р. "Український історичний журнал" та "Український історик": обрії співробітництва // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С.154; Ричка В.М. "Український історичний журнал" та "Український історик": питання співпраці // Український історик. – 1994. – Ч.1–4. – С.355–356; Сакада Л.Д. Два журнали українських істориків: "Український історичний журнал" та "Український історик" // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С.58–68.

⁴ Останнім часом українські вчені все більше уваги приділяють інтеграційним процесам у контексті історіософського переосмислення національних історіографічних концепцій і схем. Комплексному осмисленню проблеми інтеграції української національної історії у світову присвячено фундаментальну монографію Володимира Потульницького "Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII – XX ст." (К., 2002).

⁵ Див.: Хронологічний показник томів за роки 1963–1997//Показник змісту ["Українського історика"] за роки 1963–1997 (ч.1–135) / Упор. Л.Сакада // Український історик. – 1999. – Ч.1.

М.Г.ПАЛІЄНКО (Київ)

Olga Shevchenko. The Stories of Bygone Years. – Manual for post-graduates and students of Humanities. Edited by V. A.Rubel. – Kyiv: "Yurydychna Knyha" Publishing House. – 2003. – 464 p.

О.Ф.Шевченко. Преданья старины глубокой: Учебное пособие для студентов гуманитарных специальностей (англ. яз.). Под редакцией В. А. Рубеля. – К.: Издательский дом "Юридична книга", 2003. – 464 с.

Останнім часом в Україні активізувалася робота з відродження й подальшого розвитку такого напрямку історичної науки, як античність і Стародавній Схід. Про це насамперед свідчить вихід у світ низки видань¹, у тому числі й зазначеного унікального навчального посібника. Доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, канд. філолог. наук, О.Ф.Шевченко зі скрупульозністю літописця на основі вивчення величезного фактичного матеріалу розгортає грандіозну панораму розвитку людства на прикладі стародавніх цивілізацій – на Близькому й Середньому Сході (Месопотамія, Єгипет, Східне Середземномор'я), у Південній і Південно-Східній Азії (Індія, Китай), класичних структур Греції та Риму.

Безперечна заслуга авторки посібника (першого в Україні англійською мовою) полягає в тому, що, дотримуючись у цілому загальноприйнятих у міжна-

родній історіографії традицій і норм у висвітленні матеріалу, вона водночас демонструє власні оригінальні підходи, нестандартні висновки та пояснення, переосмислення застарілих поглядів, пов'язаних з ідеологічними нашаруваннями. Велике педагогічне, наукове та пізнавальне значення мають наведені в кінці кожного розділу "Supplementary texts" (додаткові тексти), які містять найновіші відомості про результати археологічних експедицій та історичних досліджень, художньо-філософські твори, журналістські спостереження.

Торкаючись передісторії людства й порівнюючи працю вчених – археологів та істориків – з діяльністю детективів, О.Ф.Шевченко згадує метод американського хіміка Вільярда Ліббі (Willard Libbi), що допомагає визначити орієнтовний вік будь-якої знайденої доісторичної істоти (с.9).

У посібнику наводяться цікаві дані з життя доісторичної людини в печерах, розташованих у Південно-Західній і Південній Франції (17 – 20 тис. рр. тому) та на Півночі Іспанії (близько 12 тис. рр.). Унаслідок тривалих розкопок у зазначених печерах було знайдено силу-силенну речей, у т. ч. предмети побуту, дорогоцінності, а на стінах печер – малюнки зображеннями як свійських, так і диких тварин. Розповідають, коли Пабло Пікассо вперше побачив цей наскельний живопис, він був настільки вражений, що сказав: "Ми – сучасні митці – так нічого й не винайшли" (с.13–14).

Що ж до житла первісної людини, то воно, як підкреслюється в рецензованому посібнику, було свого часу виявлене й в Україні, а саме в Мезині поблизу Чернігова. Дане найдавніше житло, так само, як і аналогічні домівки на території нинішнього Києва в часи пізнього палеоліту (близько 10–15 тис. рр. тому), було побудовано в основному з кісток і шкур мамонта, м'ясо якого йшло в їжу (с.27–28).

Із повідомлення з Сирії (червень 1997 р.), що наводиться в рубриці "Додаткові тексти", дізнаємося про результати роботи об'єднаної сирійсько-французької археологічної експедиції 1995 р. в населеному пункті Аль Джарф аль Агмар (Al Jarf al Ahmar), що поблизу річки Євфрат. Унаслідок розкопок, якими керували заступник генерального директора з питань музеїв і старожитностей Сирії Бассам Джамус (Bassam Jamous) та французький археолог Даніель Стордоремад (Daniel Stordoremade), було знайдено оригінальні дощечки з незвичними знаками й символами, а також геометричними зображеннями, вік яких 10 тис. років. Це дало підставу керівникам експедиції стверджувати, що Сирія є однією з колик писемності (с.28).

Пристигаючи до розповіді про найдавніші цивілізації, О.Ф.Шевченко висловлює й своє власне бачення цього феномена. Насамперед вона торкнулася визначення поняття "цивілізація", що його дає "Oxford English Dictionary" ("Оксфордський англійський словник") – "розвинутий або передовий стан людського суспільства". На її думку, "як ми можемо вірно ототожнювати "розвинутий або передовий стан людського суспільства"? "Розвинутий або передовий" щодо чого? (с.33). Порівнюючи погляди археологів Гордона Чайлда (Gordon Childe), автора книги "Людина робить себе", Клайда Клухона (Clyde Kluckhohn) та Роберта Адамса (Robert M.Adams) з приводу дефініції "цивілізація", О.Ф.Шевченко зауважує: "Слово походить від латинського прикметника "civilis", що означає "містянин" ("мешканець міста)". Містяни готові присвятити себе діяльності в політичних, соціальних, економічних та релігійних організаціях – вони об'єднуються разом в інтересах великої громади. Із часом слово "цивілізація" почало розумітись, як щось поза будь-якою організацією – це спричинило, зокрема, інше уявлення про світ, таке, як відображення цього світу в мистецтві, літературі, драмі та у великій кількості інших культурних подій" (с.34). О.Ф.Шевченко підкреслює, що тільки зростання великих людських поселень – міст – визначило початок цивілізації. Для цивілізацій були характерні такі загальні риси: 1) організоване управління; 2) офіційна загальновизнана релігія; 3) поділ праці; 4) класова структура суспільства; 5) система писемності (с.35).

Цілком зрозуміло, чому таку велику увагу в посібнику приділено першим, отже найстарішим, цивілізаціям на земній кулі, а саме: у Месопотамії між річками Тигр та Євфрат, у долинах рік – Ніл в Єгипті, Інд в Індії, Хуанхе в Китаї, що виникли більш як 3000 років до н.е. Навіть простий перелік історичних подій і осіб із тих надзвичайно далеких часів вражає. Перша велика імперія на Середньому Сході на чолі із Саргоном (2350 р. до н.е.), кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.), споруджені за вказівкою іншого царя Вавилону Навуходоносора II Завойовника (604–562 рр. до н.е.) легендарні висячі сади – одне з семи див світу, найстаріша писемність шумерів – клинопис, знамениті єгипетські піраміди – також одне з див світу, гробниця 18-річного фараона Тутанхамона (1369–1351 рр. до н.е.), єгипетські цариці Хатшепсут та Нефертіті, давні єврейські царства Ізраїль та Іудея (1020–586 рр. до н.е.), їх розквіт і загибель, виникнення єврейської діаспори в Азії, Африці та Європі, Мойсей, Давид, Соломон – лідери й законодавці стародавнього єврейства – усе це переконливе тому підтвердження.

Визначне місце у всесвітній історії займають також події, пов'язані з цивілізаціями, наприклад, у Персії VII–V ст. до н.е. (завоювання Кіра, Дарія, Ксеркса, зороастризм); в Індії 2500 р. до н.е. – VI ст. н.е. (кастова система, ведди та ригведи – пам'ятки давньої індійської літератури, брахманізм і буддизм, імперія Чандрагупти); у Китаї в середині III тис. до н.е. – на поч. I тис. н.е. (імперії Ін, Чжоу, Цинь, Хань, системи навчання та філософії Конфуція й Лао Цзи, ієрогліфічна писемність, даосизм, Велика китайська стіна, Великий шовковий шлях).

Неабиякий інтерес становлять дані за 1999 і 2001 рр. в галузі археологічних досліджень у Єгипті, про які йдеться в "Додаткових текстах". Мова про нові археологічні розкопки біля міста Луксор, причому вік різноманітних знахідок із тамтешніх печер дорівнює 4,5 тис. років (с.103). Унаслідок останніх розкопок у Новій Долині, що розташована на захід від плато Аль Кебір, ученими знайдено печери, стіни яких оздоблено малюнками з зображеннями людей. Це є безперечним свідченням того, що стародавні єгиптяни вели осілий образ життя (с.103–104). А за повідомленням китайського інформаційного агентства "Сінхуа" від 25 травня 1999 р., на початку 90-х рр. XX ст., під час розкопок гробниці одного з китайських імператорів династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) у провінції Хебей, було знайдено понад 620 бамбукових паличок (16,2 см завдовжки і 0,7 см завширшки кожна), перев'язаних шовковими шнурами. Як установили китайські вчені, зібрання вказаних бамбукових паличок є своєрідним оприлюдненням філософських і педагогічних трактатів великого Конфуція (551–479 рр. до н.е.).

Цікаві відомості містить періодичне видання "China News" ("Китайські новини") від 22 лютого 2001 р. про Велику китайську стіну. Як відомо, ця грандіозна споруда була побудована в основному понад дві тис. рр. тому за часів династії Цинь від провінції Ганьсу на заході й до Ляодунської затоки – на сході. Довжина – понад 5 тис. км; висота – 6,6 м, а в окремих місцях – майже 10 м. У 1998 р. учені Сінцзянського інституту культурної спадщини та археології аргументовано довели, що імператори наступних династій добудували мур ще на 500 км на захід, аж до місцевості поблизу озера Лобнор. Понад 600 тис. робітників працювали над спорудженням додаткової ділянки, про що свідчать численні фрески в місцевих гротах. ЮНЕСКО внесла Велику китайську стіну до числа видатних пам'яток світової культурної спадщини (с.428–429).

Ясно в рецензованому посібнику представлено матеріал із античної Греції та Риму. Давньогрецька цивілізація (1700–300 рр. до н.е.), міста-держави (поліси) Афіни та Спарта, рабовласницька демократія (реформи Солона, Клісфена, Перикла), греко-перські та Пелопоннеські війни, давньогрецька колонізація, у тому числі причорноморських земель, розквіт культури ("Іліада" й "Одісея" Гомера, Фукидід, Геродот (батько історії), філософія (Сократ, Платон, Аристотель та ін.), математика (Піфагор), фізика

(Архімед), медицина (Гіппократ), архітектура (Акрополь, Парфенон), поезія (Піндар, Сапфо), драма, трагедія, комедія ("Орестея" Есхіла, "Антигона" Софокла, Еврипід, Аристофан), спорт (олімпійські ігри), епоха еллінізму IV–I ст. до н.е. (Александр Македонський) – наочне тому підтвердження.

І хоча проведення олімпійських ігор перед 776 р. до н.е. документально не підтверджено, усе ж зміст "Іліади" Гомера вказує, що традиції спортивних змагань існували значно раніше. Давньогрецькі ігри проводилися щочетвертого літа в Олімпії на честь головного Бога Зевса. Вони досягли свого апогею в V–IV ст. до н.е., і були заборонені римською владою в кінці IV ст. н.е. (Греція тоді входила до складу Римської імперії).

У стародавній Греції спортивні досягнення цінувалися більше, ніж військові перемоги. Спочатку ігри обмежувалися бігом, однак із часом вони були доповнені бігом на далекі відстані (720 р. до н.е.), далі були запроваджені: п'ятиборство (708 р. до н.е.), бокс (688 р. до н.е.), перегони на колісницях (680 р. до н.е.) та боротьба (632 р. до н.е.). Переможці олімпійських ігор нагороджувалися оливковими вінками, а в себе вдома, у грецьких містах-державах, чемпіони отримували цінні подарунки та привілеї. Жінкам, іноземцям і рабам брати участь в іграх заборонялося. Власне для жінок спортивні ігри також улаштовувалися щочотири роки й присвячувалися вони Гері – дружині Зевса, покровительці шлюбу (с.269–270).

У навчальному посібнику також детально розглядаються події римської історії, із яких назвемо такі: роль і місце етрусків у стародавній історії Риму (735–509 рр. до н.е.), республіка (509–31 рр. до н.е.), патриції та плебеї, сенат, асамблея племен (народні збори), інститут консулів, право вето, римська армія, Пунічні війни, завойовницька політика, принцип "поділяй і владарюй", перший і другий тріумфірати, Гай Юлій Цезар (102 або 100 – 44 рр. до н.е.) – консул, диктатор, полководець, Римська імперія, Октавіан Август та його наступники, Рах Романа ("римський світ"), суспільство, культура, архітектура, побут, римське право, гасло "Хліба та видовищ", бої гладіаторів у Колізеї, література (Вергілій "Енеїда", Овідій "Метаморфози", Апулей "Золотий віслик", Тит Лукрецій Кар "Про природу речей", поет-лірик Гораций, поет-сатирик Ювенал), історики (Лівій "Історія від заснування Риму", Тацит "Анналі", "Історія"; Светоній "Життя дванадцяти цезарів"; Крісп "Про змову Катиліни"), філософ Сенека-молодший, оратор Цицерон, математик і астроном Птолемей, лікар Гален.

Викликає інтерес становище жінки в класичному греко-римському суспільстві. І хоча в Греції, наприклад, громадська активність жінки зовсім не схвалювалася, драматург Аристофан у комедії "Лісістрата" (з грецької мови означає: "та, що повертає додому вояків") показує, якої сили набуває жіноча солідарність, коли вирішується справа війни й миру. Порівняно з Грецією, у Римі, особливо в період республіки, жінка мала більшу незалежність, визнавався її вагомий внесок у розвиток суспільства. Жінки демонстрували свої сили в літературі, мистецтві, скульптурі. Історик Лівій присвятив римським жінкам свої найліпші твори (с.357–359, 363, 369).

У центрі уваги О.Ф.Шевченко – феномен надзвичайної ваги, що зародився в надрах Римської імперії на поч. I ст. н.е., і якому судилося в подальшому стати володарем душ і дум мільйонів. Ідеться про християнство – одну з найвпливовіших світових релігій. Засновником нової релігії був Ісус Христос, неодмінними компонентами вчення якого стали любов до ближнього та пристрасний заклик до плекання найкращих людських чеснот. У своїй Нагірній проповіді Ісус говорив, звертаючись до народу: "Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать. Блаженні миротворці, бо вони будуть названі синами Божими. Блаженні вигнані за правду, бо є в них царство небесне... Ви – сіль землі, ви – світло світу... Не думайте, що я прийшов порушити закон або пророків; не порушити прийшов я, але виконати"².

У посібнику докладно показано, яким тернистим був шлях раннього християнства, адже римська влада жорстоко переслідувала прихильників но-

вої віри. Рішучий поворот стався за імператора Константина Великого (306–337 рр.), який у 312 р. хрестився, ставши першим християнським імператором. А крапку 394 р. поставив імператор Теодозій I (379–395 рр.) – останній одноосібний правитель єдиної Римської імперії, який оголосив християнську релігію єдиною легітимною на всій її території. Високим був статус християнства й протягом більш як тисячі років існування Візантійської імперії, що виникла внаслідок розколу 395 р. Римської імперії на Західну й Східну.

Оскільки рецензоване видання є навчальним посібником, стане зрозумілим і весь арсенал педагогічних засобів, представлених у ньому з метою якнайліпшого засвоєння матеріалу. Крім уже зазначених "Supplementary texts" (додаткові тексти) назвемо такі: "Terms to know" (терміни, які потрібно знати) – наводяться на початку кожного параграфу, а після нього вміщено "Section review" (огляд параграфу) з низкою підсумкових запитань. Коли ж разом із параграфом завершується також і розділ, то пропонується "Chapter review" (огляд розділу). Він іноді складається з досить великої кількості компонентів, таких, як: "Vocabulary review" (аналіз нових англійських слів), "Recalling the facts" (згадка про викладений матеріал), "People to identify" (визначення історичних осіб), "Researching words" (дослідницько-пояснювальні слова), "Defending a viewpoint" (захист погляду), "Places to know" (місця, про які потрібно знати), "Critical thinking" (критичні міркування), "Comparing and contrasting" (порівняння та контрасти). Ефективному закріпленню знань, безперечно, сприяють "Survey. The Heritage of the Ancient World" (підсумковий огляд), яким закінчується виклад тексту. Велике пізнавальне значення мають численні ілюстрації, що супроводжують текст.

Як додаток представлено: "List of words used in the book both in British and American variants of the English language" (використані в посібнику слова британського та американського варіантів англійської мови) та "Glossary" (тлумачний словник). Особливо слід сказати про "Reference list" (довідковий перелік), який містить дані про матеріали, узяті з джерел за допомогою інтернету.

Хоча цей англomовний посібник видано в Києві, сфера його використання аж ніяк не може обмежуватися лише кордонами України. Він, безперечно, стане в пригоді в інших державах СНД, тож тираж у 1000 примірників – явно недостатній.

І, нарешті, "Last but not least" (останнє за переліком, однак не останнє за значенням). Титульний аркуш видання містить авторську присвяту, у якій передано неперевершену силу доньчиної любові: "Dedicated to my father Fedir Shevchenko, outstanding Ukrainian historian" ("На пошану мого батька Шевченка Федора Павловича, видатного українського історика"). Присвята є також своєрідним звітом про продовження батьківської справи. І те, що це дійсно так, яскраво свідчить даний фоліант.

¹ Див. напр.: Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (сер. I в. до н. э. – перв. пол. VI в. н. э.). – К., 1998. – 200 с.; Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2001. – 828 с.; Сорочан С.Б. Византия IV–IX вв. – Харьков, 2001. – 476 с.; Боспорские исследования. – Вып. 1, 2. – Симферополь, 2001–2002. – 272 с., 352 с.; Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. 8, 9. – Симферополь, 2001–2002. – 536 с., 640 с.; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К., 2002. – 760 с.; Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002. – 608 с.; Буткевич О.В. Становлення співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права в стародавній період // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Зб. наук. праць. – Вип. 29. – Ч. 2. – К., 2001. – С. 17–24.

² Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – Минск, 1999. – С. 4.

**І.Ф.ЧЕРНИКОВ (Київ),
О.І.ЛОКШИНА**

Б.Л.Дем'яненко (Переяслав-Хмельницький)

ПЕРША МІЖНАРОДНА ШКОЛА МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ І РОСІЇ

4–14 серпня 2003 р. в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди відбулася I Міжнародна літня школа молодих учених-істориків України й Росії. Її учасниками стали більше двадцяти осіб, які представляли наукові установи Києва, Переяслава-Хмельницького, Москви, Липецька, Пермі, Томська: Інститут історії України НАН України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут загальної історії РАН, Інститут російської історії РАН, Інститут слов'янознавства РАН, Пермський державний педагогічний університет, Томський та Липецький державні університети.

На етапі, що передував роботі школи, було вироблено й підписано договір про співробітництво між Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним університетом ім. Григорія Сковороди та Інститутом загальної історії РАН. Даний науковий захід відбувся в рамках проведення року Росії в Україні та з метою налагодження й розвитку міжнародних наукових зв'язків, удосконалення наукової та навчально-виховної роботи, а також обміну науково-педагогічним досвідом і впровадження нових дослідницьких та педагогічних технологій.

Для обговорення було заплановано три тематичні блоки питань, а саме: 1) теоретичні проблеми сучасних історичних досліджень (методологія, макро- та мікроісторія, інтелектуальна історія); 2) Україна й Росія: історичне минуле та сучасність, проблеми відносин двох держав і народів; 3) міжнародні відносини у XX ст., Україна й Росія як суб'єкти міжнародних відносин.

Умови роботи школи забезпечила українська сторона. Зокрема, як уже зазначалося, базою проведення заходу став Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди. Його представники взяли активну участь в організації роботи й дозволяли молодих учених України та Росії.

За час роботи школи її учасники прослухали й обговорили близько двадцяти лекцій, узяли участь у кількох семінарах-диспутах, "круглому столі" на тему "Центрально-Східна Європа як геополітичний регіон: історичні долі у XX ст." та отримали можливість виступити з власними доповідями.

З обох боків у роботі школи взяли участь професори та наукові співробітники перелічених вище наукових установ. Зокрема від російської сторони виступили лектори: *Данилевський І.М.*, канд. іст. наук, керівник центру "Історія приватного життя й повсякденності", *Егорова Н.І.*, д-р іст. наук, заступник директора Інституту загальної історії РАН, *Рєпіна Л.П.*, д-р іст. наук, заступник директора Інституту загальної історії РАН, керівник центру інтелектуальної історії, *Яковенко С.Г.*, канд. іст. наук, учений секретар наукової ради РАН. Російську делегацію очолював *Іщенко В.В.*, канд. іст. наук, заступник директора з міжнародного співробітництва Інституту загальної історії РАН, секретар спільної російсько-німецької комісії істориків.

З українського боку з лекціями виступили: *Кульчицький С.В.*, д-р іст. наук, проф., заступник директора Інституту історії України НАН України, *Віднянський С.В.*, д-р іст. наук, проф., зав. відділом Інституту історії України НАН України, *Колесник І.І.*, д-р іст. наук, пров. наук. співр. Інституту історії

України НАН України, *Сокирко О.Г.*, канд. іст. наук, доц. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Наприкінці роботи школи відбулася презентація нової книги д-ра іст. наук, проф. *Шаповала Ю.І.* "Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду", в якій використано унікальні щоденникові записи, документи й матеріали про життєвий шлях і діяльність першого секретаря ЦК КПУ. Автор подарував присутнім учасникам школи примірники книги з автографом.

За час перебування в Переяславі-Хмельницькому учасники I Міжнародної літньої школи молодих істориків України й Росії в рамках культурної програми відвідали музеї та пам'ятні місця Переяславщини. Крім цього, гості відвідали з екскурсіями м. Київ, Чернечу гору в Каневі та дендропарк "Софіївка" в м. Умані.

За результатами роботи школи стало зрозуміло, що дана подія не залишиться простою формальністю, а навпаки, для багатьох її учасників стане одним із важливих кроків у науковому житті. За словами російських колег, у Російській Федерації є певний досвід проведення подібних заходів, що позитивно впливає на розвиток історичної науки. За десять днів співпраці серед учасників школи зав'язалися дружні та ділові стосунки, і маємо надію на їх продовження задля подальшого розвитку співробітництва в багатьох сферах історичної науки.

Учасники школи відзначили гідний рівень організації, були задоволені великою кількістю екскурсій та можливістю ознайомитися з давнім історичним містом. Усі свої пропозиції та враження гості висловили в запропонованих їм анкетах. Дану інформацію буде використано при організації подібних заходів.

Надані учасниками школи друковані матеріали найближчим часом планується включити до збірника "Наукові записки з української історії". Крім того, в університеті зберігаються відеозаписи лекцій, що можуть бути використані з методичною та навчальною метою викладачами. Додому гості повернулися з подарунками та гарними враженнями про відвідини Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Ю.В.Котляр (Миколаїв)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

"СЕЛЯНСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ"

28 листопада 2003 р. в Миколаївському державному університеті ім. В.О.Сухомлинського за підтримки Миколаївської обласної адміністрації, Інституту історії України НАН України, Регіонального центру дослідження історії Нижнього Подніпров'я та Побужжя відбулася Всеукраїнська наукова конференція "Селянство Півдня України: історія й сучасність". Захід відбувся в рамках святкування 90-річчя МДУ ім. В.О.Сухомлинського. У ньому взяли участь провідні вчені з Києва, Одеси, Черкас, Кам'янця-Подільського, Херсона, Первомайська, а також фахівці з вузів: Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського, Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, Миколаївської філії Київського національного університету культури й мистецтв.

Пленарне засідання відкрив д-р екон. наук, голова Миколаївської обласної держадміністрації *О.М.Гаркуша*. Він привітав учасників наукової конфе-

ренції з початком роботи й наголосив, що ґрунтовне та об'єктивне дослідження історії селянства, розвитку рільництва на Миколаївщині дасть змогу осмислити прорахунки й помилки минулого й не дозволить робити їх у майбутньому. Із привітальним словом виступив д-р техн. наук, проф., засл. діяч науки й техніки України, ректор Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *В.Д.Будак*. Він коротко охарактеризував дев'яносторічну історію вузу, що на сьогодні є відомим навчальним, науковим, культурним, просвітницьким центром Миколаївщини та Півдня України, і в якому навчається за 15 спеціальностями та понад 30 спеціалізаціями більше ніж 7000 студентів.

Із головною доповіддю "Селянство Миколаївщини в період голодомору 1932–1933 рр." виступив д-р іст. наук, проф., засл. діяч науки й техніки України, зав. кафедри новітньої історії України Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *М.М.Шитюк*. Він указав на головні причини голодомору на Миколаївщині й охарактеризував його як трагедію українського села, справжній геноцид проти сільського населення. Історію селянства Миколаївщини з кінця XVIII до початку XIX ст. проаналізував у своїй доповіді д-р іст. наук, проф. Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили *П.М.Тригуб*.

У доповіді канд. іст. наук, доцента Миколаївського навчально-наукового центру ОНУ ім. І.І.Мечникова, докторанта *Ю.В.Котляра* було охарактеризовано напрямки та типологію селянських повстань на Півдні України в 1917–1925 рр. Зокрема виділено антибільшовицький та антиденікінський напрями боротьби, а також "голодні бунти", "жіночі повстання", "червоний бандитизм". Своєрідним продовженням попередньої доповіді став виступ канд. іст. наук, доц. Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *В.А.Пархоменка*, який дав обґрунтований аналіз селянсько-повстанського руху в добу гетьманату. Підсумки пленарного засідання підбила д-р іст. наук, проф. кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *Г.Г.Черних*.

Усі доповіді, виступи та повідомлення, що виголошувалися на конференції, були згруповані у дві секції.

Секція 1: *Роль українського селянства в господарському освоєнні й колонізації краю (кінець XVIII – XIX ст.)*. На секції розглядалися питання історії південноукраїнського селянства до поч. XX ст. Найбільшу цікавість викликали доповіді докторів іст. наук із Одеського національного університету *О.А.Бачинської* та *І.С.Гребцової* про економічну діяльність українського населення та про участь "Одеського вісника" у висвітленні селянського питання в 1861 р.; співробітника Інституту історії України НАН України *А.В.Блануци* про контракти з земельною власністю та особливості їх укладання; канд. іст. наук, доц., декана іст. фак-ту Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *Н.В.Шевченко*, яка зробила аналіз аграрної політики самодержавства в Новоросійській губернії в контексті дискусії з селянського питання в законодавчій комісії 1767–1768 рр.; спільна доповідь співробітників Херсонського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, д-ра іст. наук, проф. *С.Г.Водотики* та *І.Удовиченка* "Селянство Херсонщини в роки Кримської війни (1853–1856 рр.)", а також канд. іст. наук, проф., зав. кафедри спеціальних історичних дисциплін Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *І.І.Федькова* про заселення та господарське освоєння Півдня України.

Важливо, що в роботі секції розглядалися питання історико-правового (*С.Г.Ковальова*), джерелознавчого (*О.А.Уварова*), літературного (*І.С.Дружкова*, *О.Ф.Ковальова*) характеру. Значна увага приділялась обговоренню про-

блем колонізації (В.Дмитрієв, О.М.Марченко, О.З.Медалієва, В.М.Полторак), діяльності національних меншин (В.І.Гамза, Н.В.Мірошніченко), релігійного становища (Д.В.Кюсак) та розвитку сільського господарства (Л.М.Хрящевська, І.М.Мезенцева).

Секція 2: *Селянство Півдня України у XX ст.* На цій секції було заслухано 21 виступ та повідомлення, що охопили історію селянства Півдня України минулого століття. Слід відзначити доповіді проф. Кам'янець-Подільського державного університету *І.В.Рибак* про житлово-побутові умови колгоспників наприкінці 50-х рр. XX ст.; канд. іст. наук, доц., декана іст. фак-ту Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *О.О.Сушка* про функціонування приватного підприємництва в УСРР у 20-х рр.; доц. кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *М.А.Журби* про громадські об'єднання національних меншин Півдня України в хлібозаготівлях; кандидатів іст. наук, доцентів Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського *В.Ф.Кондрашова* й *П.І.Соболя* про діяльність профспілки сільськогосподарських робітників Миколаївщини та репресії проти працівників сільського господарства, а також спільну доповідь канд. іст. наук, доц. Одеського юридичного інституту *В.А.Савченка* та аспіранта Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського *Л.М.Лашкевича* "Ненасильницькі форми опору селянства Півдня України за часів "розквіту" непу".

Головні проблеми, що викликали жваву дискусію на секції, були присвячені селянському повстанському рухові (*С.М.Боган, В.А.Шпорда*), розвитку національних меншин (*І.С.Миронова, М.Є.Козирева, О.В.Плясецький*), репресіям і голоду (*М.М.Шитюк, О.М.Цвілинюк, А.М.Бахтін, А.А.Погорєлов, А.А.Акунін*), аграрній політиці під час німецької окупації (*О.О.Захарченко, Н.Глушенюк*) та розвитку хлібного експорту України від поч. XX до поч. XXI ст. (*В.В.Степаненко, В.В.Кулаков*).

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки Всеукраїнської наукової конференції, прийнято рекомендації. Було відзначено як позитив видання збірки доповідей і повідомлень обсягом до 250 сторінок, яку учасники мали змогу отримати в день проведення конференції.

ЛЕВ БІЛАС

17 травня 2004 р. у с. Альдранс поблизу Інсбрука (Австрія) на 82-му році життя помер український історик, визначний дослідник історичної та суспільно-політичної думки Лев Білас.

Науковий доробок Л.Біласа дотепер не повною мірою знаний у сучасній Україні насамперед через раритетність більшості видань, у яких виходили його статті. Винятком є ґрунтовні передмови історика до перевидань класичних творів В.Липинського "Україна на переломі" та "Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького".

Народився Лев Білас 7 серпня 1922 р. у Львові в родині лікаря. Закінчив Львівську українську гімназію й 1940 р. разом із родиною виїхав до Лодзі, а згодом до Німеччини. Упродовж 1942 – 1945 рр. майбутній історик учився по одному семестру спочатку в Бреслау (нині Вроцлав), а потім – у Відні. Після завершення Другої світової війни Л.Білас закінчив філософський факультет Гайделберзького університету (1946 – 1952 рр.), де його вчителями були видатні німецькі вчені Карл Ясперс, Віллі Гельпех, Альфред Вебер, Дольф Штернбергер, Отто Фосслер та ін. 1952 р. Л.Білас захистив докторську дисертацію про діяльність Олександра Керенського в 1917 р., написану під керівництвом проф. Йоганнеса Кюна.

1954 р. Л.Білас став співробітником Східноєвропейського інституту в Мюнхені, але незабаром мусив залишити інститут й працює в мюнхенському місячнику "Сучасна Україна" й додатку до нього – "Українській літературній газеті". Після двох років перебування в Стамбульському університеті Л.Білас вирішує повернутися до Німеччини, закінчує вищі студії з теорії книго- та бібліотекознавства в Кельні й, починаючи з 1963 р., стає завідувачем спочатку славистичного, а пізніше – історичного відділів Гамбурзької державної бібліотеки – однієї з найбільших книгозбірень Європи.

У другій половині 1960-х рр. Л.Білас на запрошення Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського у Філадельфії стає редактором історичної серії творів В'ячеслава Липинського. До виходу на пенсію 1984 р. учений працював у Гамбурзі, а після цього переїхав із родиною до Австрії.

Наукові праці Лева Біласа вирізняються концептуальністю викладу, високою ерудицією й історіографічною культурою, принциповістю й сміливістю висновків, настановою на творчий пошук нових інтерпретацій. Усі ці риси проявилися вже в першій значній публікації вченого – ґрунтовній німецькомовній статті "Історіософичне та ідеологічне підґрунтя історичної та політичної концепції Михайла Грушевського" (1956), аналітичній розвідці "Криза нашого образу історії" (1957), пізніших дослідженнях світогляду В'ячеслава Липинського. Також Л.Білас – майстер рецензійного жанру, автор вдумливих і вимогливих відгуків на праці Дж. Армстронга, Д.Дорошенка, І.Каменецького, Б.Крупницького, О.Оглоблина, Д.Чижевського, Ю.Шевельова; автор публіцистичних публікацій із проблем радянської системи та Близького Сходу.

Однією з турбот ученого було ознайомлення читача в незалежній Україні з головними здобутками світової політичної думки. Із цією метою він (спільно з Левом Коленським) здійснив переклад класичної праці Т.Гоббса "Бегемот", що вийшла друком у видавництві "Абрис" (1996).

Будинок Л.Біласа і його дружини Марти Ганицької поблизу Інсбрука був острівцем українства, де гостювали чимало закордонних і українських учених. Сам Л.Білас кількаразово відвідував незалежну Україну, а у вересні 2002 р. з нагоди його 80-ліття в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України відбулася Урочиста Академія. Того самого року в серії видань інституту вийшла книжка, що містила статтю Я.Ісаєвича "Лев Білас і його історіографічні праці", бібліографію друкованих праць Л.Біласа та передрук його розвідки "Криза нашого образу історії".

На жаль, за життя історика не вдалося завершити підготовку до друку його надзвичайно цікавих мемуарів "Оглядаючись назад: 1922 – 2002. Пережите і передумане", в яких учений не лише детально згадав своє дитинство і юність, а й доповнює опис своїх тодішніх відчуттів і поглядів їхнього ретроспективною оцінкою з висоти прожитого життя. Видання цих спогадів, що готується в Інституті українознавства, як і запланованого там же до друку збірника наукових праць Лева Біласа, сподіваємося, стане даниною пам'яті цього непересічного українського вченого.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Лысенко А. Е. Вторая мировая война как предмет научных исследований и феномен исторической памяти	3
Герасименко Н. А. Подвижник исторической науки А.М.Лазаревский (к 170-летию со дня рождения) (Окончание)	16
Ясь А. В. Борис Крупницкий (к 110-летию со дня рождения)	35
Степаненко А. В. Православное приходское духовенство на украинских землях Российской империи в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.)	45
Кузьменко М. Н. (Донецк). Система образования в СССР в 1920-х гг.: историко-теоретический аспект	66
Патриляк И. К. К вопросу о вкладе ОУН и УПА в борьбу против нацистских оккупантов на территории Украины	81

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „присоединения“ Украины к России в оценке историков СССР конца 30-х – первой половины 40-х гг.	96
Зайцева З. И. „Записки Наукового товариства ім. Шевченка“: основание и путь к академическому стандарту (1892–1914 гг.) (Окончание)	122

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Реент А. П., Кудряченко А. И. Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко. Україна: проблеми самоорганізації:	135
Палиенко М. Г. Людмила Сакада. „Український історик“: генеза, тематика, статті.	141
Черников И. Ф., Локшина Е. И. О.Ф.Шевченко. Преданья старины глубокой: Учебное пособие для студентов гуманитарных специальностей (англ. яз.)	147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Демьяненко Б. Л. (Переяслав-Хмельницкий). Первая международная школа молодых историков Украины и России.	152
Котляр Ю. В. (Николаев). Всеукраинская научная конференция „Крестьянство Юга Украины: история и современность“	153
Лев Билас 	156

CONTENTS

ARTICLES

L y s e n k o O. Je. World War II as the object of science studies and phenomenon of historical memory	3
H e r a s y m e n k o N. O. The devotee of historical science O.M. Lazarevs'kyi (<i>on the occasion of the 170th anniversary</i>) (<i>Conclusion</i>)	16
J a s' O. V. Borys Krupnyts'kyi (<i>on the occasion of the 110th anniversary</i>)	35
S t e p a n e n k o H. V. The Orthodox parochial clergy in Ukrainian lands of Russian empire in the years of World War I (1914 – February of 1917)	45
K u z' m e n k o M. M. (<i>Donets'k</i>). The USSR's educational system in 1920's: historical and theoretical aspect	66
P a t r y l i a k I. K. On the question of OUN's and UPA's contribution into the struggle against the Nazi invaders on Ukrainian territory	81

HISTORIOGRAPHY AND FONTOLOGY

J u s o v a N. M., J u s o v S. L. The problem of "annexation" of Ukraine to Russia as estimated by the URSS historians of the end of the 30's – first half of the 40's	96
Z a i t s e v a Z. I. "Memoranda of the Shevchenko's Scientific Society": establishment and path to the academic standard (<i>Conclusion</i>)	122

CRITICS AND BIBLIOGRAPHY

R e i e n t O. P., K u d r i a c h e n k o A. I. Vasyl' Kremen', Dmytro Tabachnyk, Vasyl' Tkachenko. Ukraine: self-organization problems: In 2 volumes.	135
P a l i j e n k o M. H. Liudmyla Sakada "Ukrainian historian": genesis, themes, figures	141
C h e r n i k o v I. F., L o k s h y n a O. I. Olga Shevchenko. The Stories of Bygone Years: Manual for post-graduates and students of Humanities	147

CHRONICS AND INFORMATION

D e m i a n e n k o B. L. (<i>Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi</i>). The first international school of young Ukrainian and Russian historians	•152
K o t l i a r Ju. V. (<i>Mykolaiv</i>). All-Ukrainian scientific conference "The villages of the Ukrainian South: history and contemporaneity"	153
L e v B i l a s	156

Андронов О.

Великий контрактний шлях. Від стихійних ярмарків до справжньої біржі: Нариси розвитку торговельно-фінансових відносин в Україні. – К., 2003. – 192 с.: іл.

Бойко О. Д.

Історія України: Посіб. – К.: Академвидав, 2003. – 656 с.

Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини): Путівник-довідник/ Ред. В. П. Коцур. – К., 2003. – 336 с.

Воєнні конфлікти другої половини XX століття. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 100 с.

Галамай С.

У боротьбі за Українську державу: Спогади. – Л.: Вид-во "Мс", 2003. – 458 с.: іл.

Жук В. Н.

Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е.). – Кобеляки: Вид-во "Кобеляки", 2003. – 410 с.: іл.

Заруба В.

Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.: іл.

Іванцов І. О.

Стародавній Київ. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.

Іконников В.

Історичні портрети. – К.: Либідь, 2004. – 428 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. Вип. 25. З переможною правдою життя: Зб. наук. пр. на пошану Є. М. Складенка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 461 с.

Коновець О.

Український ідеал. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2003. – 196 с.

Локальні війни сучасності. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 117 с.

Мартинов А.

Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини XX століття. – К.: Вид-во "Основні цінності", 2003. – 352 с.

Матвєєва Л. В.

Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. – К.: Стило, 2003. – 296 с.

Мовчан О. М.

Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 420 с.

Патриляк І. К.

Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.

Перепелиця Г.

Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стилос, 2003. – 256 с.

Переяславська рада: Історичне значення та політичні наслідки. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2003. – 168 с.

Петров М.

Скрижалі пам'яті. – К.: Либідь, 2003. – 336 с.

Петров М.

Скрижалі пам'яті: Коментарі та додатки. – К.: Прайм, 2003. – 270 с.

Поляков М. В.

Класичний університет: Еволюція, сучасний стан, перспективи. – К.: Генеза, 2003. – 416 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 445 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 488 с.

У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конференції "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20 – 23 травня 2003 р. – Луцьк: Вежа, 2003. – 536 с.: іл.

Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 426 с.

Українські історики XX століття: Біобібліографічний довід. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Л.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 396 с.

Фігурний Ю.

Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Стилос, 2004. – 308 с.

Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. / Ред. Ф. М. Шабульдо. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 140 с.

Шевченко В. М.

Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наук. думка, 2004. – 560 с.

Яковлева Т.

Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 644 с.

**Склали: Л.Я. МУХА (Київ),
І.Л. ОСТРОВСЬКА (Київ)**